

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

TOM CZWARTY

LUDZIE — PROJEKTY — BADANIA

ISSN 2657-5795   WARSZAWA MMXXI
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY
I URBANISTYKI W POLSCE

ISSN 2657-5795 WARSZAWA MMXXI
OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

STUDIES ON THE HISTORY OF ARCHITECTURE
AND URBAN PLANNING IN POLAND

VOLUME FOUR

PEOPLE — DESIGNS — STUDIES

TABLE OF CONTENTS

Neoromantic Currents in the Early Modern Architecture of Warsaw (1909–1914): Examples of Implementation by Arthur E. Gurney (Piotr Kilanowski)	5
The Creativity of Architect Gerard Ciołek During His Work at the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology and the Methods He Used to Study Historical Gardens (Maria Brykowska)	63
The City Block in the Age of Functionalism: The Avion Housing Cooperative Complex in Bratislava (Slovakia, 1931) (Alicja Szmelter)	121
The Barciany Parish Church in the Context of the Rural Church Architecture of Teutonic Order Prussia (Wojciech Wólkowski, Natalia Janek, Agata Kochanowska, Anna Mikos, Klaudia Piwowarska, Monika Rygier, Ewelina Zientała)	131
The Construction History of the Church of the Blessed Virgin Mary in Kościelniki Średnie in Light of Surveyed Measurements and Architectonic Studies (Iwona Krawiec)	149

DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE
FACULTY OF ARCHITECTURE OF WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

STUDIA DO DZIEJÓW ARCHITEKTURY I URBANISTYKI W POLSCE

TOM CZWARTY

LUDZIE — PROJEKTY — BADANIA

SPIS TREŚCI

Wątki neoromantyczne w warszawskiej architekturze wczesnego modernizmu (1909–1914) na przykładzie realizacji Arthura E. Gurneya (Piotr Kilanowski)	5
Twórczość architekta Gerarda Ciołka w okresie pracy w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz jego metoda badań zabytkowych ogrodów (Maria Brykowska)	63
Blok zabudowy w mieście doby funkcjonalizmu. Zespół Spółdzielczej Zabudowy Mieszkaniowej Wielorodzinnej „Avion”, w Bratysławie (Słowacja, 1931 r.) (Alicja Szmelter)	121
Kościół parafialny w Barcianach w kontekście architektury wiejskich świątyń parafialnych w Prusach Zakonnych (Wojciech Wólkowski, Natalia Janek, Agata Kochanowska, Anna Mikos, Klaudia Piwowarska, Monika Rygier, Ewelina Zientała)	131
Dzieje budowlane kościoła pw. NMP w Kościelnikach Średnich w świetle pomiarów inwentaryzacyjnych i badań architektonicznych (Iwona Krawiec)	149

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

Publikacja dofinansowana przez Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

Recenzenci

Jan Salm

Marek Barański

Redaktor naukowy serii

Małgorzata Rozbicka

Opracowanie graficzne książki i projekt okładki

Danuta Czudek-Puchalska

Tłumaczenie na język angielski

Ryszard L. Nawrocki

© Copyright by Zakład Architektury Polskiej, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej,
Warszawa 2021

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2021

Wydawca: Politechnika Warszawska

Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej (UIW 48800)

ul. Polna 50, 00-644 Warszawa, tel. 22 234-70-83

Księgarnia internetowa Oficyny Wydawniczej PW www.wydawnictwopw.pl

tel. 22 234-75-03; e-mail: oficyna@pw.edu.pl

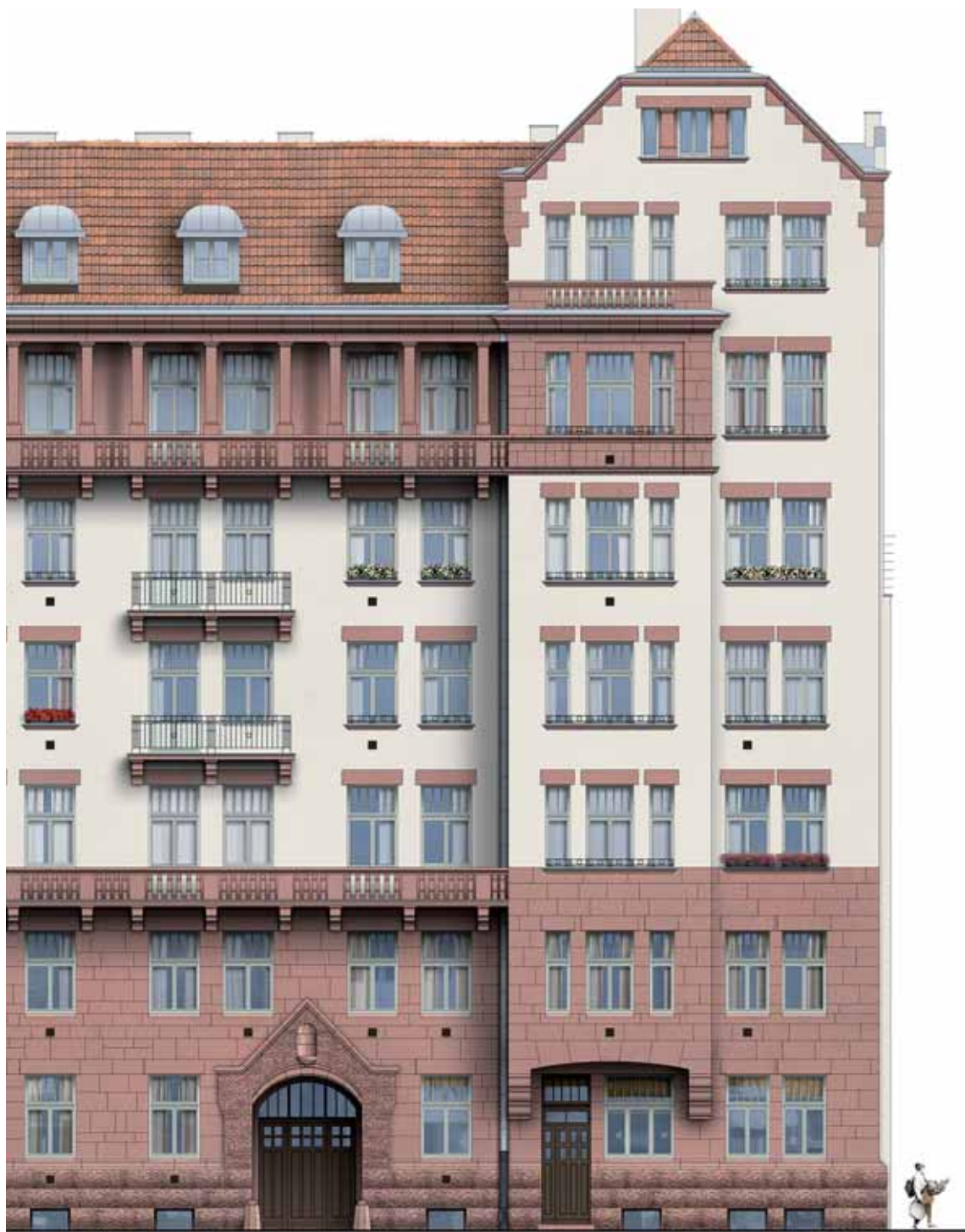
Utwór w całości ani we fragmentach nie może być powielany ani rozpowszechniany za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych, w tym nie może być umieszczony ani rozpowszechniany w internecie bez pisemnej zgody posiadacza praw autorskich

ISSN 2657-5795

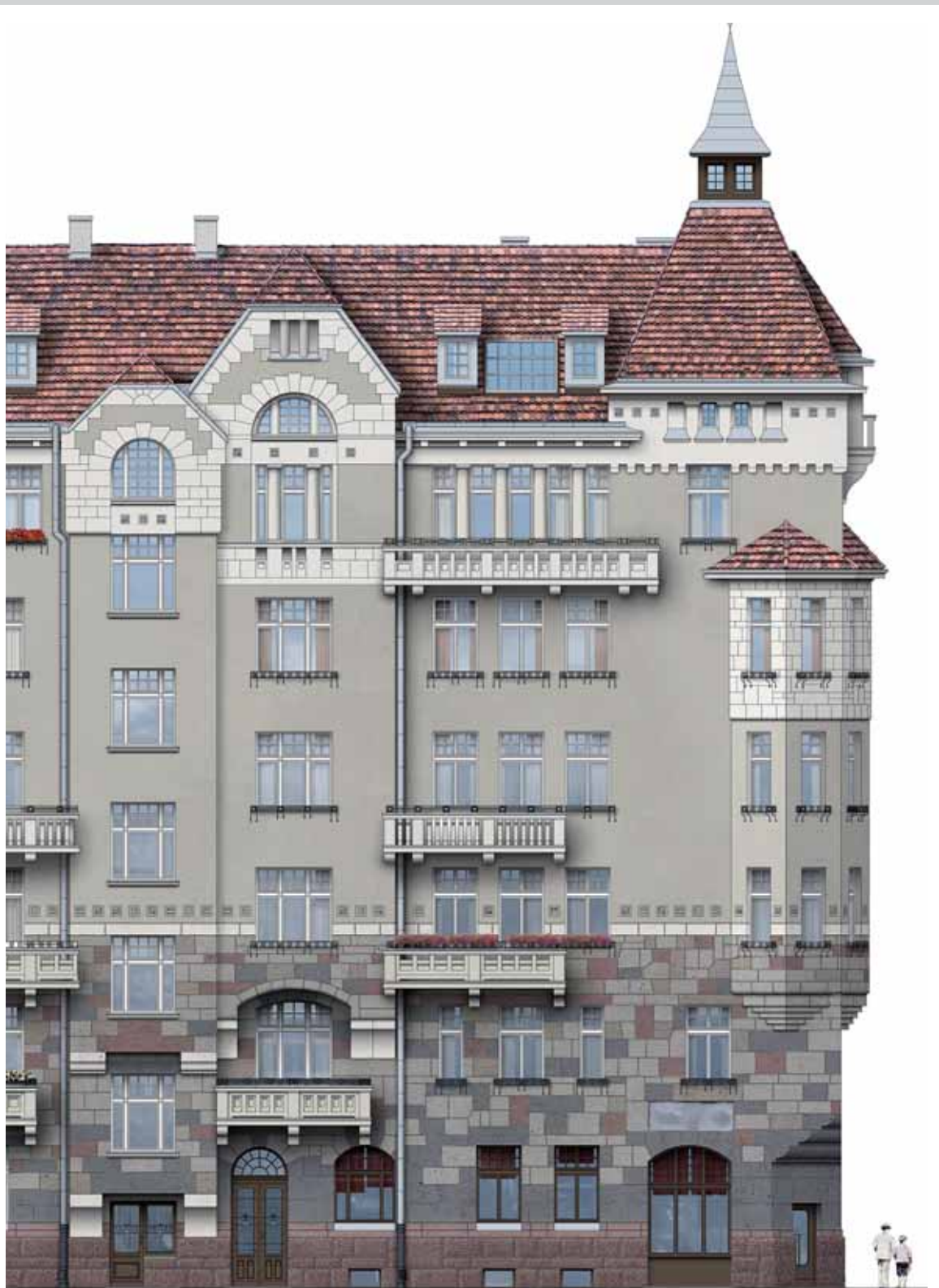
ISBN 978-83-8156-353-6

Oficyna Wydawnicza PW, ul. Polna 50, 00-644 Warszawa. Wydanie I. Zamówienie nr 260/2021

Druk i oprawa: Drukarnia Oficyny Wydawniczej Politechniki Warszawskiej, tel. 22 234-70-30

Ilustracja 1-0. Kamienica Piotra Drzewieckiego w Al. Jerozolimskich, rekonstrukcja elewacji frontowej (fragment) wg stanu pierwotnego. Źródło: Oprac. P. Kilanowski wg A. Rostkowska, S. Trzałkowska, P. Kilanowski, J. Rembiewska [oprac.], *Projekt budowlany remontu elewacji frontowej kamienicy przy Al. Jerozolimskich 57 w Warszawie*, Warszawa 2017, mps. w zbiorach Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart

Ilustracja 1-00. Kamienica przy ul. Lwowskiej 17, elewacja frontowa z rekonstrukcją dachu wg stanu z 1912 roku. Oprac. P. Kilanowski wg pomiarów własnych

PIOTR KILANOWSKI
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

WĄTKI NEOROMANTYCZNE W WARSZAWSKIEJ ARCHITEKTURZE WCZESNEGO MODERNIZMU (1909–1914) NA PRZYKŁADZIE REALIZACJI ARTHURA E. GURNEYA

WPROWADZENIE

Powstające w Warszawie od około 1908 roku realizacje w duchu wczesnego modernizmu, zarówno w sensie kompozycji fasad, jak również w detalu oraz dekoracji zazwyczaj odwoływały się do stylistyki klasycznej i barokowej, a także późno secesyjnej. Nie były to wszakże jedyne wątki oraz odwołania stylistyczne stosowane wówczas przez architektów i budowniczych. Nie mniej interesującym, wszelako znacznie mniej popularnym kierunkiem była stylistyka neoromantyczna, wykorzystana m.in. przez angielskiego architekta Arthura E. Gurneya w czterech warszawskich kamienicach czynszowych zrealizowanych przed 1914 rokiem. Niniejszy tekst poświęcono dokładniejszemu omówieniu wątków stylistycznych oraz rozwiązań architektoniczno-budowlanych i technicznych wykorzystanych we wspomnianych budynkach.

WĄTKI NEOROMANTYCZNE W ARCHITEKTURZE WARSZAWY OKOŁO ROKU 1900

Wątki romantyczne w szeroko rozumianej architekturze polskiej pojawiły się już na przełomie XVIII i XIX wieku, przede wszystkim w ramach modnych wówczas w kręgach ziemiańskich, ogrodów romantycznych i sentymentalno-nastrojowych o brytyjskiej proweniencji. Upowszechnienie się wspomnianego nurtu na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej przypadło wszelako na drugą ćwierć XIX wieku, czyli okres tzw. wczesnego historyzmu, zwanego również historyzmem romantycznym¹. Znaczna część powstającej od około 1830 do 1860 roku architektury stanowiła bowiem swego rodzaju romantyczną/swobodną wariację na temat stylu historycznych, w tym głównie gotyku i renesansu, które nie doczekały się wówczas jeszcze pogłębionych badań naukowych oraz akademickiego przestudiowania form. Wśród ważniejszych warszawskich realizacji zaliczających się do wspomnianego nurtu wymienić należy m.in. przebudowę fasady archikatedry (1836–1840, proj. A. Idźkowski /zniszczona 1944) oraz budowę gmachu Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności przy ulicy Bednarskiej 28/30 (1844, proj. J.J. Gay).

¹ K. Stefański, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Łódź 2005, s. 71.

Wraz z rosnącą świadomością architektów odnośnie zasad komponowania i kształtowania wybranych stylów historycznych, po 1850 roku w Warszawie zaobserwować można stopniowy odwrót od wątków romantycznych przy jednoczesnym upowszechnieniu się przestudiowanych form neorenesansowych i neoklasycystycznych, a pod koniec stulecia także neobarokowych i eklektycznych. Przemiany w kulturze, architekturze i sztuce na przełomie XIX i XX wieku doprowadziły z kolei do powstania nowych nurtów, takich jak secesja czy charakteryzujący się zróżnicowanym obliczem stylowym tzw. wczesny modernizm. We wspomnianym okresie zaobserwować jednak można także tendencje do poszukiwania innych kierunków architektonicznych z wykorzystaniem m.in. motywów rodzimych/swojskich (np. tzw. gotyku nadwiślańskiego, stylu dworskowego oraz stylu zakopiańskiego) czy ponownym zainteresowaniem wątkami romantycznymi. Podkreślić jednak należy, że w przeciwieństwie do realizacji z pierwszej połowy XIX wieku, budynki o motywach romantycznych z około 1900 roku powstawały przy znacznie pogłębionej świadomości architektów, znakomicie już wówczas przygotowanych do ich projektowania pod względem przestudiowania form historycznych. Wydaje się zatem zasadne, aby realizacje powstające około 1900 roku z udziałem motywów romantycznych określać mianem neoromantycznych. W niektórych kręgach stylistykę tą określano również jako tzw. styl malowniczy. Rosnące zainteresowanie wątkami romantycznymi w architekturze nie dotyczyło na przełomie XIX i XX wieku oczywiście jedynie Warszawy. Wspomniany nurt w połączeniu z poszukiwaniem motywów narodowych silnie zaznaczył się wówczas m.in. w Budapeszcie, Helsinkach, Krakowie, Petersburgu, Rydze czy Pradze², jak również w licznych miastach niemieckich.

Za jeden z pierwszych warszawskich przykładów architektury neoromantycznej uważać należy gmach Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego przy ul. Foksal 19 (1897, proj. B. Rogóyski)³. W kolejnych latach motywy romantyczne zastosowano jednak w szeregu dalszych znaczących realizacji, wśród których wymienić należy m.in. kamienicę hr. Ksawerego Branickiego przy ulicy Foksal 16 (1902, proj. B. Rogóyski/uszkodzona 1944)⁴, siedzibę firmy „Drzewiecki i Jeziorański” w Alejach Jerozolimskich (1903, proj. B. Rogóyski /zniszczona 1944)⁵, kamienicę Izzydora Cynamona przy ulicy Nowowiejskiej 19 (1904, proj. S. Szyller /zniszczona 1944)⁶, kamienicę firmy „Gebethnerr i Wolff” przy ulicy Zgody 12 (1905, proj. B. Rogóyski /zniszczona 1944–1950)⁷, gmach Inspekcji Sieci Wodociągowej i Kanalizacyjnej przy ulicy Dobrej 74 (1905, proj. zapewne B. Rogóyski/uszkodzony 1944)⁸,

² Por. „Sztuka około 1900 w Europie Środkowej” — materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 20–24 października 1994, red. P. Krakowski, J. Purchla, Kraków 1997.

³ Por. *Klub wioślarzy w Warszawie*, „Architekt”, 1901, nr 1, s. 11–14, tabl. I–II.

⁴ Por. *Dom dochodowy w Warszawie*, „Architekt”, 1905, nr 10, tabl. 50.

⁵ Por. P.T., *Dom firmy „Drzewiecki i Jeziorański w Warszawie”*, „Przegląd Techniczny”, 1905, nr 3, tabl. X–XI.

⁶ Por. P.T., *Dom dochodowy w Warszawie przy ul. Nowowiejskiej No 19*, „Przegląd Techniczny”, 1906, nr 29, s. 347–348, tabl. XXXVIII–XXXIX.

⁷ Por. K.R., *Dom księgarni nakładowej „Gebethnerr i Wolff” w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1907, nr 4, s. 45–47, tabl. I–IV.

⁸ J.S. Majewski, *Warszawa nieodbudowana, metropolia belle époque*, Warszawa 2003, s. 287–289.

1-1

1-2

Ilustracja 1-1.

Gmach Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego przy ulicy Foksal 19, widok około 1900 roku. Źródło: *Klub wioślarzy w Warszawie*, „Architekt”, 1901, nr 1, tabl. II

Ilustracja 1-2.

Kamienica Izydora Cynamona przy ulicy Nowowiejskiej 19, widok krótko po ukończeniu budowy. Źródło: *Dom dochodowy w Warszawie*, „Architekt”, 1905, nr 10, tabl. 50

Ilustracja 1-3.

Kamienica hr. Ksawerego Branickiego przy ulicy Foksal 16, widok fragmentu u zbiegu z obecną ulicą Kopernika krótko po ukończeniu budowy. Źródło: *Dom dochodowy w Warszawie*, „Architekt”, 1905, nr 10, tabl. 50

1-3

gmach Publicznych Szkół Powszechnych nr 34 i 41 przy ulicy Drewnianej 6/8 (1906, proj. H.J. Gay /uszkodzony 1944)⁹, kamienicę Juliana Wapińskiego przy ulicy Krakowskie Przedmieście 19 (1907, proj. S. Szyller /zniszczona 1944)¹⁰, a także wieżowiec szwedzkiego Towarzystwa Telefonów „Cedergren” przy ulicy Zielnej 39 (1908, proj. B. Rogóyski i A.E. Gurney /zniszczony 1944, przebudowany 1964–1968)¹¹. Z nielicznymi wyjątkami, cechą wspólną wyżej wymienionych budynków stanowiły asymetrycznie komponowane elewacje, odznaczające się zazwyczaj także znaczną swobodą w rozmieszczeniu i kształcie otworów okiennych na poszczególnych kondygnacjach (il. 1-1, 1-2, 1-3). W opracowaniu fasad najczęściej wykorzystywano przetworzone motywy i detale zaczerpnięte z architektury romańskiej, gotyckiej i barokowej, a po 1903 roku także secesyjnej. Chętnie odwoływano się ponadto do takich inspiracji jak m.in. średniowieczne budowle warowno-obronne, czy renesansowe attyki staromiejskich kamienic Lublina i Kazimierza¹², nie stroniąc wszelako od motywów obcych, w szczególności niemieckich. W detalu i dekoracji wspomnianych budynków warszawskich wykorzystano m.in. motywy takie jak baranie głowy, smoki, sowy, nietoperze, niedźwiedzie, a także mityczne postacie satyrów czy diabłów.

Prócz wyżej wymienionych obiektów, wątki neoromantyczne wykorzystano ponadto w kilku niezrealizowanych projektach warszawskich (il. 1-4, 1-5, 1-6). Mowa m.in. o zwycięskim, utrzymanym w malowniczej konwencji projekcie konkursowym na dom dochodowy dla braci Kazimierza i Stanisława Karszo-Siedleckich u zbiegu placu Trzech Krzyży i Alei Ujazdowskich autorstwa Bronisława Rogóyskiego i Józefa Mazurkiewicza (1900)¹³. Realizacji nie doczekały się także sporządzone w 1906 roku projekty konkursowe dojazdu do nowego mostu miejskiego na Wiśle (tzw. Trzeciego Mostu /ob. mostu im. Księcia Józefa Poniatowskiego) autorstwa Czesława Domaniewskiego i Jana Heuricha mł. (nagroda druga) oraz Bronisława Rogóyskiego (zaszczytne wyróżnienie)¹⁴. Innym niezrealizowanym pomysłem był opracowany w 1904 roku, utrzymany w konwencji secesyjno-neoromantycznej projekt konkursowy domu Zarządu Zakładów Gazowych autorstwa Józefa Mośczyńskiego i Stefana Kraskowskiego (nagroda trzecia)¹⁵. Projekt ten charakteryzował się pewnymi analogiami względem kamienic i gmachów publicznych realizowanych w pierwszej dekadzie XX wieku w Petersburgu, co zapewne wynikało z faktu, że obaj autorzy prowadzili tam wówczas stałą praktykę projektowo-budowlaną (il. 1-7).

⁹ J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy, Warszawa 1995–2012*, t. 3, s. 40–41.

¹⁰ Por. *Dom Nr 19 przy ul. Krakowskie Przedmieście w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1909, nr 5, s. 63–64, tabl. VII.

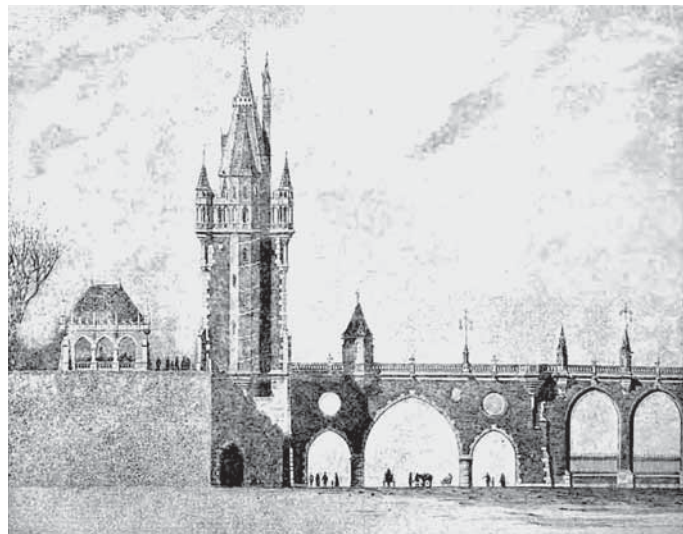
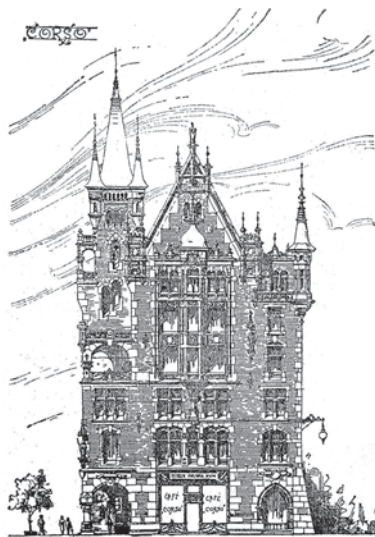
¹¹ A. Miłobędzki, *Wieżowiec towarzystwa telefonów „Cedergren” w Warszawie*, „Rocznik Historii Sztuki”, 1974, t. X, s. 98–115.

¹² Por. *Dom Nr. 453 (pol. 4) przy ul. Podwale w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1908, nr 50, s. 612–64, tabl. XXVI.

¹³ *Nowe Domy*, „Gospodarz i Lokator”, 1901, nr 2, s. 8–10.

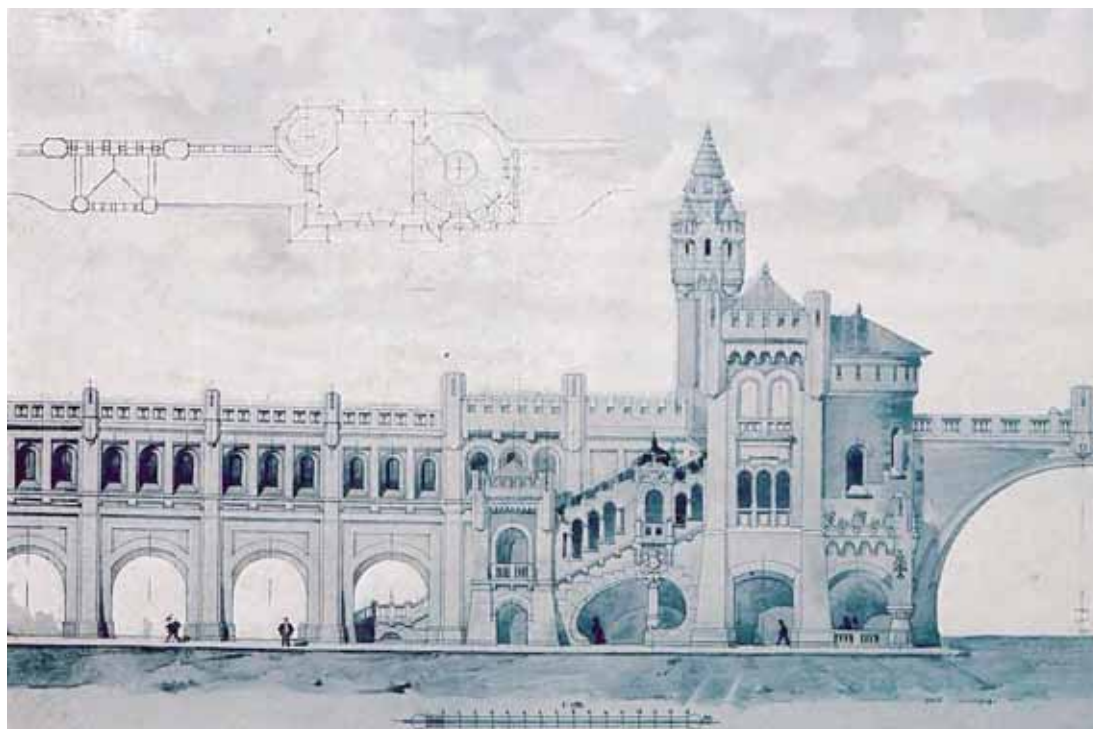
¹⁴ Por. P.T., *Projekty konkursowe dojazdu do nowego mostu miejskiego na Wiśle w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1906, nr 13, s. 142–145, tabl. XXIII–XXVIII.

¹⁵ Por. P.T., *Projekty konkursowe domu Zarządu Zakładów Gazowych w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1904, nr 33, s. 437, tabl. XLVII.

Ilustracja 1-4 (z lewej). Projekt konkursowy domu dochodowego u zbiegu Alei Ujazdowskich, Placu Trzech Krzyży i ulicy Mokotowskiej, elewacja od Placu Trzech Krzyży. Źródło: *Nowe Domy*, „Gospodarz i Lokator”, 1901, nr 2, s. 8

Ilustracja 1-5 (z prawej). Projekt konkursowy dojazdu do nowego mostu miejskiego na Wiśle autorstwa Czesława Domaniewskiego i Jana Heuricha młodszego, fragment elewacji wiaduktu. Źródło: P.T., *Projekty konkursowe dojazdu do nowego mostu miejskiego na Wiśle w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1906, nr 13, tabl. XXVI

Ilustracja 1-6. Projekt konkursowy dojazdu do nowego mostu miejskiego na Wiśle autorstwa Bronisława Brochwicz-Rogóyskiego, fragment elewacji wiaduktu. Źródło: P.T., *Projekty konkursowe dojazdu do nowego mostu miejskiego na Wiśle w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1906, nr 13, tabl. XXVIII

Ilustracja 1-7. Projekt konkursowy domu Zarządu Zakładów Gazowych autorstwa Józefa Moszczyńskiego i Stefana Kraskowskiego, elewacja frontowa. Źródło: P.T., *Projekty konkursowe domu Zarządu Zakładów Gazowych w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1904, nr 33, tabl. XLVII.

NURT NEOROMANTYCZNY W WARSZAWSKIEJ ARCHITEKTURZE WCZESNO MODERNISTYCZNEJ

Od około 1908 roku w warszawskiej architekturze zaobserwować można stopniowy rozwój nowego nurtu architektonicznego, jakim był wczesny modernizm. Charakteryzował się on szerokim wykorzystaniem nowoczesnych rozwiązań konstrukcyjnych i instalacji oraz próbą wykształcenia nowej stylistyki architektonicznej z zastosowaniem formalnie uproszczonych, przetworzonych/zmodernizowanych motywów i detali zaczerpniętych z architektury klasycystycznej, barokowej, a także późnosecesyjnej. Dominująca w owym czasie wśród warszawskich elit inwestycyjnych postawa pozytywistyczna wiązała się z ich zdecydowaną predylekcją do stylistyki klasycystycznej¹⁶. Część inwestorów wykazywała

¹⁶ A. Miłobędzki, *Warszawa około roku 1900: scena architektoniczna i jej aktorzy*; [w:] „Sztuka około 1900 w Europie Środkowej” — materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 20–24 października 1994, red. P. Krakowski, J. Purchla, Kraków 1997, s. 90.

Ilustracja 1-8 (z lewej). Kamienica Marii Liedtke przy ulicy Krakowskie Przedmieście 16/18, widok od strony południowej w maju 1935 roku. Źródło: *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny — Archiwum Ilustracji (1910–1939)*, zb. NAC, nr zespołu 1, sygn. 1-A-206-57

Ilustracja 1-9 (z prawej). Kamienica własna Antoniego Jabłońskiego-Jasieńczyka przy ulicy Mokotowskiej 12, widok od Placu Zbawiciela w sierpniu 1937 roku. Źródło: *Zbiór Referatu Gabarytów*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935–1942, zb. APW, nr zespołu 3, sygn. 4716

się jednak odmiennymi preferencjami, zamawiając projekty utrzymane w pozostałych konwencjach stylowych. Wśród nich, obok neoklasycyzmu, neobaroku oraz późnej secesji sięgano także m.in. po wątki neoromantyczne, wszelako uproszczone względem wcześniejszych projektów z lat od około 1900 do 1908, a jednocześnie intepretowane już na modłę wczesnomodernistyczną (il. 1-8, 1-9). Wspomniane wątki wykorzystano m.in. w takich realizacjach jak kościół Niepokalanego poczęcia najświętszej Maryi Panny przy ulicy Grójeckiej 38 (1908, proj. O. Sosnowski)¹⁷, kamienica Marii Liedtke przy ulicy Krakowskie Przedmieście 16/18 (1909, proj. J. Dzierżanowski / częściowo rozebrana 1949)¹⁸, kamienica Antoniego Jabłońskiego-Jasieńczyka przy ulicy Mokotowskiej 12 (1910, proj.

¹⁷ M. Brykowska, *Katalog projektów i dzieł Oskara Sosnowskiego*; [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2004, s. 81, 108–110.

¹⁸ P. Kilanowski, *Utracone kamienice warszawskie doby wczesnego modernizmu (1909–1914)*, Warszawa 2021, s. 150–151.

A. Jabłoński-Jasieńczyk /przebudowana po 1945)¹⁹, czy kamienica Gustawa hr. Rawity-Ostrowskiego przy ulicy Mazowieckiej 1 (1912, proj. S. Szyller /zniszczona 1939–1944)²⁰. Wczesnomodernistyczną architekturą w duchu neoromantycznym charakteryzowały się również cztery dalsze domy dochodowe wzniesione pomiędzy 1910 i 1913 rokiem na podstawie projektów Arthura E. Gurneya. W przeciwieństwie do większości wcześniej wzmiankowanych przykładów, wspomniane cztery kamienice, obecnie pod adresami Aleje Jerozolimskie 57 (1910), Aleje Jerozolimskie 99 (1913), ulica Lwowska 15 (1912) i Lwowska 17 (1912)²¹, przetrwały do czasów współczesnych w stanie bliskim pierwotnemu, stanowiąc zarazem najlepiej zachowaną grupę budynków wczesnomodernistycznych w duchu neoromantycznym projektu jednego autora w Warszawie.

O ile wątki neoromantycznie uznać można za stosunkowo niszową konwencję stylistyczną na tle ogółu projektów realizowanych w Warszawie przed 1914 rokiem, o tyle wykorzystanie pewnych rozwiązań o romantycznej proveniencji zaobserwować można także w projektach zasadniczo utrzymanych w innej stylistyce architektonicznej. Za przykład posłużyć może m.in. predylekcja do wykorzystania swobodnej, asymetrycznej kompozycji fasad w części neobarokowo-secesyjnych domów dochodowych realizowanych według projektów Józefa Napoleona Czerwińskiego i Wacława Heppena, np. przy ulicach Marszałkowskiej 25 (1911 /zniszczona 1944–1946), Sienkiewicza 4 (1911 /uszkodzona 1944), Wilczej 8 (1912), Wilczej 29A (1911), czy Wspólnej 3 (1910 /zniszczona 1944–1945)²².

DZIAŁALNOŚĆ ARTHURA E. GURNEYA W WARSZAWIE PRZED ROKIEM 1914

Wywodzący się z Wielkiej Brytanii architekt Arthur Edward Gurney (1875–1947) zamieszkiwał w Warszawie z krótkimi przerwami od 1900 do 1915 roku, prowadząc w tym mieście również aktywną działalność projektowo-budowlaną. Przez większość wspomnianego czasu związany był z biurem architektoniczno-budowlanym „Rogóyski, b-cia Horn i Rupiewicz”, w którym zajmował się przede wszystkim opracowaniem projektów wykonawczych, a także kierowaniem pracami budowlanymi. Wraz z uzyskaniem w 1910 roku licencji Królewskiej Izby Architektów w Londynie, Gurney przyjęty został także do Koła Architektów w Warszawie, co z kolei otworzyło mu drogę do niezależnej działalności projektowej na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej²³. Oprócz stanowiących zasadniczy przed-

¹⁹ J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy, Warszawa 1995–2012*, t. 11, s. 313–314, 375.

²⁰ W.T., *Dom dochodowy W-go Gustawa Hr. Rawity-Ostrowskiego w Warszawie*, ul. Mazowiecka 1–3, „Wiadomości Budowlane i Miejskie”, 1914, nr 10, s. 107–113.

²¹ P. Kilanowski, *Arthur E. Gurney — brytyjski architekt czynny w Warszawie i na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej od 1899 do 1915 roku*, „Ochrona Zabytków”, 2019, nr 2, s. 157–159.

²² P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy w architekturze kamienic warszawskich od około 1900 do 1914 r. na przykładzie twórczości Ludwika Panczakiewicza oraz spółek autorskich Wacław Heppen–Józef N. Czerwiński i Henryk Stifelman–Stanisław Weiss*, dysertacja doktorska opracowana pod opieką prof. nzw. inż. arch. Małgorzaty Rozbickiej w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, mps., Warszawa 2018, t. 1, s. 184–185.

²³ P. Kilanowski, *Arthur E. Gurney — brytyjski architekt...*, op. cit., s. 156–157.

miot niniejszego tekstu czterech wczesnomodernistycznych kamienic czynszowych, w latach bezpośrednio poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej brytyjski architekt związany był m.in. z takimi projektami jak gmach Biblioteki Publicznej przy ulicy Koszykowej (1912–1914, przy współdziałaniu J. Heuricha młodszego i W. Marconiego), kolonia domków folwarcznych w Fabiankach pod Włocławkiem (1913–1914), czy domy szeregowo w ramach wzorcowego przedmieścia-ogrodu „Nowa Warszawa” na Młocinach pod Warszawą (1914)²⁴. Wspomniane cztery kamienice niewątpliwie zaliczały się do najważniejszych realizacji Arthura E. Gurneya z okresu jego działalności w Warszawie, stanowiąc zarazem wyróżniające się na tle ówczesnej zabudowy miasta przykłady architektury wczesnomodernistycznej utrzymanej w duchu neoromantycznym.

KAMIENICA PIOTRA DRZEWIECKIEGO W ALEJACH JEROZOLIMSKICH 57

■ **Historia powstania i dzieje obiektu.** Dom dochodowy pod ówczesnym adresem Aleje Jerozolimskie 65 (obecnie 57) wzniesiony został w latach 1909–1910 na działce o numerze hipotecznym 1582 EA-3, będąc zarazem pierwszą w pełni samodzielną realizacją warszawską Arthura E. Gurneya. Według notatek twórcy kamienicy, większość prac projektowych wykonał on już w 1909 roku, wszelako zakończenie budowy przypadło na drugą połowę roku 1910²⁵. Zleceniodawcą inwestycji był znany i poważany w warszawskich środowiskach technicznych inżynier Piotr Drzewiecki (1865–1943), współwłaściciel firmy „Drzewiecki i Jeziorański”, specjalizującej się m.in. w projektowaniu oraz wykonawstwie instalacji ogrzewczych, sanitarnych i wentylacyjnych. Domniemywać można, że prace budowlane realizować mogła firma „Rogóyski, b-cia Horn i Rupiewicz”, w której A. Gurney już wcześniej pełnił rolę kierownika działu projektowego (il. 1-10)²⁶. Kubaturę budynku przewidziano przede wszystkim na mieszkania pod wynajem. Jedynie parter i pierwsze piętro w części frontowej przeznaczono na lokale biurowe. Kamienicę wzniesiono w sąsiedztwie dworca Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, uchodzącego na początku XX wieku za centralny punkt węzłowy miasta. Funkcję domu dochodowego budynek pełnił jedynie przez kilka pierwszych lat swojego istnienia. Jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej większość kubatury wynajęła bowiem, a następnie adaptowała do własnych potrzeb funkcjonalnych Lecznica Związkowa Chirurgiczno-Ginekologiczna „Omega” z oddziałem dla położnic²⁷.

Nieruchomość pozostawała własnością Piotra Drzewieckiego do około 1932–1933 roku. W okresie międzywojennym budynek nadbudowano o jedną kondygnację we fragmencie oficyny bocznej zachodniej. W czasie drugiej wojny światowej kamienica szczęśliwie nie

²⁴ P. Kilanowski, *Arthur E. Gurney — brytyjski architekt...*, op. cit., s. 171–173.

²⁵ *RIBA Nomination Papers L v5 no.289: Arthur Edward Gurney*, zb. British Architectural Library, Royal Institute of British Architects.

²⁶ J. Roguska, *Warszawskie echa nowych koncepcji w planowaniu zabudowy czynszowej na początku XX wieku*; [w:] *Architektura dawna a współczesność*, red. J. Zachwatowicz, Warszawa 1982, s. 92.

²⁷ A. Radźwicka-Milczewska, *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Aleje Jerozolimskie 57*, Warszawa 2008, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

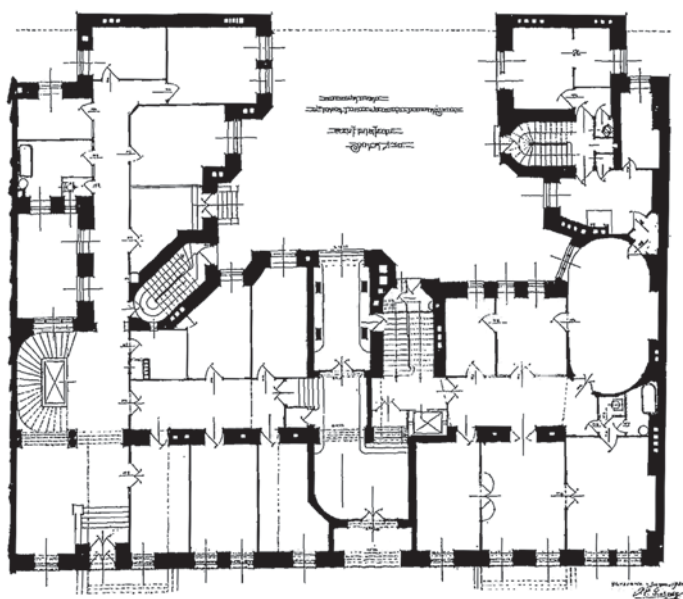
Ilustracja 1-10.
Kamienica Piotra Drzewieckiego w Alejach Jerozolimskich, widok krótko po ukończeniu budowy. Źródło: *Dom przy Al. Jerozolimskiej w Warszawie*, „Przeгляд Techniczny”, 1912, nr 45, tabl. XV

odniosła znaczniejszych uszkodzeń. Wraz z upaństwowieniem budynku po 1945 roku, kubaturę uprzednio zajmowaną przez lecznicę adaptowano na potrzeby Wojewódzkiego Szpitala Chirurgii Urazowej Dziecięcej z zachowaniem wcześniejszej nazwy własnej „Omega”. Wspomniany szpital z powodzeniem funkcjonował w kamienicy aż do swojego zamknięcia w 2005 roku²⁸. W kolejnych latach nieruchomością odzyskali spadkobiercy właścicieli sprzed 1945 roku, wynajmując krótkoterminowo część kubatury na lokale gastronomiczne, rozrywkowe czy drobniejsze usługi. W 2016 roku kolejny właściciel, spółka F Group sp. z o.o., rozpoczął przygotowania do remontu, przebudowy oraz nadbudowy kamienicy z przeznaczeniem na mieszkania oraz lokale usługowe²⁹.

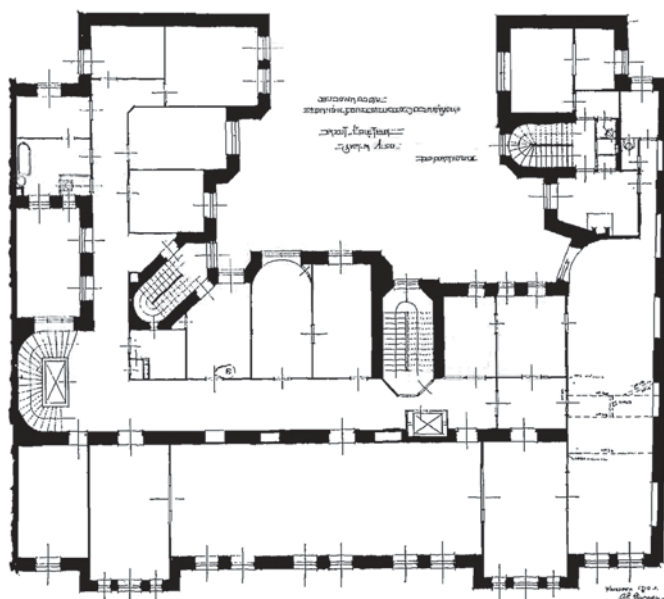
W lutym 2010 roku budynek objęto ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości pod numerem A-899 i A-901.

²⁸ E. Kurzątkowska, *Wspomnienie o „Omedze”*, „Gazeta na Koszykach”, 2013, nr 3, s. 2.

²⁹ A. Rostkowska, P. Prostko, M. Biczuk, D. Rostkowski, P. Kilanowski, S. Trzałkowska, A. Wesołowska, C. Montes-Celiński, M. Sołtysiak-Siwiec, J. Rembiewska [oprac.], *Przebudowa i nadbudowa kamienicy w Al. Jerozolimskich 57; [w:] Plany na przyszłość 2018 — katalog wystawy*, Warszawa 2018, s. 42.

Ilustracja 1-11. Kamienica Piotra Drzewieckiego w Alejach Jerozolimskich, plan parteru. Źródło: *Dom przy Al. Jerozolimskiej w Warszawie*, „Prze-gląd Techniczny”, 1912, nr 45, s. 599

Ilustracja 1-12. Kamienica Piotra Drzewieckiego w Alejach Jerozolimskich, plan I piętra. Źródło: *Dom przy Al. Jerozolimskiej w Warszawie*, „Prze-gląd Techniczny”, 1912, nr 45, s. 599

■ **Układ funkcjonalno-przestrzenny.** Kamienicę Piotra Drzewieckiego wzniesiono na działce zlokalizowanej w środkowej części bloku zabudowy ograniczonego Alejami Jerozolimskimi oraz ulicami Leopoldyny (obecnie Emilii Plater), Nowogrodzką i Składową (obecnie Pankiewicza). Parcela o numerze hipotecznym 1582 EA-3 mierzyła 33,6 m szerokości na 27,8 m głębokości, co w istotny sposób przekładało się na przyjęte rozwiązania planistyczne. Niedostateczna głębokość omawianej posesji uniemożliwiała bowiem wprowadzenie typowego w skali miasta, obwodowego układu zabudowy z oficynami otaczającymi wewnętrzne podwórze, podczas gdy jej ponadprzeciętna szerokość wymagała niestandardowego rozplanowania poszczególnych fragmentów budynku³⁰. Zrealizowana kamienica składała się z dwu i pół traktowego budynku frontowego oraz dwóch półtora traktowych oficyn bocznych, z których wschodnią znacznie poszerzono w tylnej części posesji. Zlokalizowany w poziomie parteru przejazd bramny odznaczał się niestandardowym rozwiązaniem planu z przesunięciem właściwej osi przejścia na podwórze względem osi otworu bramnego i wprowadzeniem drzwi wejściowych na główną klatkę schodową naprzeciwko wrót bramnych (il. 1-11). Komunikację pionową rozwiązano w oparciu o cztery klatki schodowe, w tym dwie główne/reprezentacyjne, zlokalizowane w obrębie budynku frontowego, oraz dwie służbowo-gospodarcze, w tym jedną rozmieszczoną w styku budynku frontowego i oficyny wschodniej, a drugą zlokalizowaną w oficynie zachodniej.

³⁰ P. Kilanowski, *Rozplanowanie kondygnacji mieszkalnych w śródmiejskich kamienicach warszawskich na przełomie XIX i XX wieku*; [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta — społeczne i kulturowe aspekty funkcjonowania architektury na ziemiach polskich 1815–1914*, red. M. Getka-Kennig, A. Łupienko, Warszawa 2017, s. 221, 223, 235–237.

Pomimo wtórnych przekształceń w toku wieloletniej eksploatacji jako obiekt opieki zdrowotnej, na podstawie zachowanych oryginalnych rysunków rzutów parteru i pierwszego piętra³¹, a także późniejszych inwentaryzacji³², można powiedzieć, że pierwotnie na każdym z typowych pięter rozplanowano po cztery lokale mieszkalne, w tym dwa większe obejmujące część frontową, jeden mniejszy w oficynie wschodniej oraz jedno małe mieszkanie kawalerskie/służbowe w oficynie zachodniej (il. 1-12). Warto przy tym podkreślić, że największy z wspomnianych lokali dostępny był jednocześnie z aż 3 klatek schodowych, co w skali miasta należało do rzadkości, znajdując jednakże zastosowanie również w innych rozpoznanych kamienicach wzniesionych na działkach o ponadprzeciętnej szerokości frontu³³. Część pomieszczeń, w tym jedną z głównych klatek schodowych doświetlono za pośrednictwem biegnących przez całą wysokość budynku szybów wentylacyjno-doświetlających (tzw. świetlików), chętnie stosowanych przez architektów w kamienicach warszawskich przed 1914 rokiem³⁴. Wyżej wspomniane plany parteru i pierwszego piętra charakteryzowały się jednakże pewną swobodą przyjętych podziałów formalnych, jako że z początku przewidziane były do pełnienia funkcji pomieszczeń biurowych. Kamienicę podpiwniczono na całej powierzchni rzutu, a także na niewielkim fragmencie podwórza — z przeznaczeniem na kotłownię. Część poddasza w zachodnim fragmencie budynku frontowego zajęta była przez trójpoziomowe mieszkanie dostępne z poziomu piątego piętra. Pozostałe fragmenty poddasza rozplanowano jako strychy oraz pomieszczenia pralni, suszarni i magła. Nadbudowany w okresie międzywojennym fragment oficyny zachodniej przeznaczono na dodatkowe mieszkanie. Najprawdopodobniej w tym samym czasie wprowadzono również szerokie okno witrynowe w poziomie parteru poniżej prawego wykusza. Wspomniane okno usunięto jednak około 1960 roku, w trakcie kolejnej przebudowy układu otworów drzwiowych i okiennych tego fragmentu budynku³⁵.

■ **Rozwiązania przekroju.** Kamienica Piotra Drzewieckiego zrealizowana została jako pięcio- a we fragmencie sześciopiętrowa z częściowo użytkowym poddaszem. Budynek frontowy przekryto powszechnie stosowanym około 1910 roku w warszawskich domach czynszowych wysokim dachem dwuspadowym o nierównych spadkach połaci, natomiast oficyny dachami pulpitowymi. Poziom parteru zaprojektowano na wysokości 110 cm względem chodnika z dostępem z ulicy, przejazdu bramnego oraz podwórza za pomocą krótkich biegów wyrównawczych (il. 1-13). Ujednoliconą wysokość kondygnacji

³¹ *Dom przy Al. Jerozolimskiej w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1912, nr 45, s. 599.

³² H. Miller [oprac.], *Inwentaryzacja arch.-bud. budynku przy Al. Jerozolimskich 57 w Warszawie*, Warszawa 1970, mps., zb. Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie.

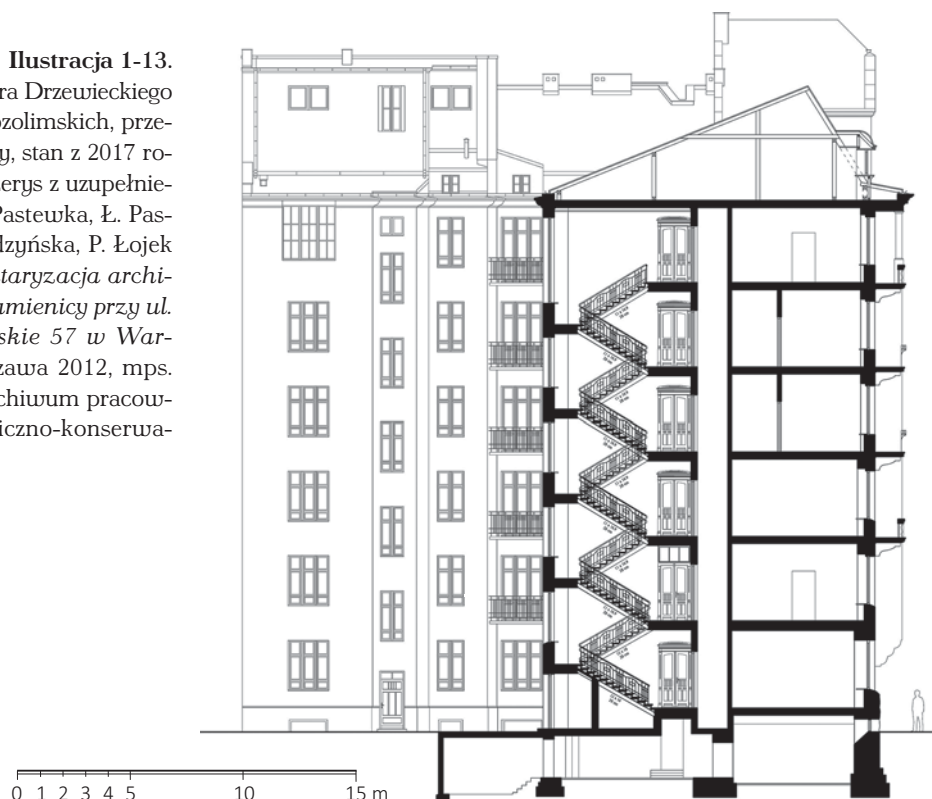
³³ Por. P. Kilanowski, *Rozplanowanie kondygnacji mieszkalnych...*, op. cit., s. 236–237.

³⁴ P. Kilanowski, *Wpływ nowoczesnej infrastruktury technicznej na rozwiązania planu warszawskich domów dochodowych pod koniec XIX wieku oraz po roku 1900*; [w:] „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, Tom 2: *Przyszłość rzeczy minionych*, M. Rozbicka (red.), Warszawa 2019, s. 86, 115–117.

³⁵ Por. E. Karnaszewski, S. Deptuła, *Projekt adaptacji lokalu sklepowego i mieszkalnego na cele pogotowia lekarskiego przy Szpitalu Chirurgii Urazowej Dziecięcej, Aleje Jerozolimskie 57, hip. 1582 EA*, Warszawa 1960, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

Ilustracja 1-13.

Kamienica Piotra Drzewieckiego w Alejach Jerozolimskich, przekrój poprzeczny, stan z 2017 roku. Źródło: Przerys z uzupełnieniami wg M. Pastewka, Ł. Pastewka, E. Wodzyńska, P. Łojek [oprac.], *Inwentaryzacja architektoniczna kamienicy przy ul. Al. Jerozolimskie 57 w Warszawie*, Warszawa 2012, mps. w zbiorach Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart

wynosiła 342–345 cm (372–375 cm liczona z grubością stropu powyżej)³⁶. Zauważyć należy, że w kamienicy zaprojektowano ujednolicony poziom stropów na całej powierzchni pięter typowych, bez rozróżnienia wysokości w części frontowej i oficynach. Kalenicę dachu ponad częścią frontową zlokalizowano na wysokości 28,45 m powyżej poziomu chodnika, jednak w poziomie kalenicy dachu wieńczącego wyższy z dwóch szczytów budynek osiągał aż 31,40 metra wysokości. Posadzkę piwnic, zależnie od lokalizacji, rozmieszczono na poziomie od –2,25 do –2,75 metra względem poziomu chodnika. Grubość ścian nośnych wynosiła przeciętnie 82–90 cm w poziomie piwnic i parteru, 76 cm w poziomie pierwszego i drugiego piętra, 62 cm w poziomie kolejnych kondygnacji, a 55 cm w poziomie poddasza. Podkreślić należy, że ściany szczytowe kamienicy w części nadbudowano ponad istniejącymi ścianami szczytowymi sąsiednich budynków wzniesionych we wcześniejszym okresie.

■ **Architektura elewacji.** Wczesnomodernistyczna kamienica Piotra Drzewieckiego wyróżniała się stosunkowo ascetyczną jak na owe czasy, utrzymaną w duchu neoromantycznym fasadą. Postępowe podejście Arthura E. Gurneya do projektu wyrażało się nie tylko poprzez znaczące ograniczenie dekoracji architektonicznej, ale również szerokie wykorzy-

³⁶ Por. M. Pastewka, Ł. Pastewka, E. Wodzyńska, P. Łojek [oprac.], *Inwentaryzacja architektoniczna kamienicy przy ul. Al. Jerozolimskie 57 w Warszawie*, Warszawa 2012, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

stanie zróżnicowanych sposobów wykończenia, w tym zwłaszcza faktur i kolorów tynku (il. 1-14). Fasadę zaprojektowano jako asymetryczną, 15-osiową, podkreśloną w osiach 2–4 oraz 11–13, obejmującymi piętra od pierwszego do piątego wydatnymi wykuszami na planie prostokątnym. W poziomie drugiego i piątego piętra wykusze połączono balkonami, z których górny przekryto zadaszeniem wspartym na kwadratowych w planie kolumnach. Na trzecim i czwartym piętrze w osiach 7–8 fasadę urozmaicono dwoma dalszymi balkonami. Asymetrię kompozycji podkreślono wprowadzeniem ponad wykuszami dwóch wzajemnie zróżnicowanych szczytów — mniejszego trójkątnego i większego naczółkowego, obejmującego także fragment szóstego piętra. Neoromantyczne, przetworzone formy szczytów luźno nawiązywały do średniowiecznej architektury obronnej. Podobne formy Gurney zastosował także w oprawie otworu wejściowego do przejazdu bramnego. Uzupełnienie poniekąd zamkowego wyrazu architektonicznego kamienicy stanowiło ponadto nieregul-

Ilustracja 1-14. Kamienica Piotra Drzewieckiego w Alejach Jerozolimskich, rekonstrukcja elewacji frontowej wg stanu pierwotnego. Źródło: Oprac. P. Kilanowski wg A. Rostkowska, S. Trzałkowska, P. Kilanowski, J. Rembiewska [oprac.], *Projekt budowlany remontu elewacji frontowej kamienicy przy Al. Jerozolimskich 57 w Warszawie*, Warszawa 2017, mps. w zbiorach Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart

Ilustracja 1-15. Wsporniki u podstawy prawego wykusza w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-16. Fragment zwieńczenia lewego wykusza w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

larne w swym układzie, luźno nawiązujące do wyglądu średniowiecznych murów obronnych boniowanie wprowadzone w poziomie parteru oraz pierwszego i piątego piętra (il. 1-15, 1-16). W partii cokołu architekt zastosował masywne boniowanie w formie rustyki o fakturze naśladującej nieobrobione bloki kamienne. Fragmenty fasady pokryte boniowaniem oraz nadproża okienne, elementy masywnych balustrad balkonowych i fragmenty oprawy szczytów wykończono z zastosowaniem barwionych w masie, imitujących czerwony piaskowiec tynków szlachetnych, cementowych z domieszką zmielonej ceramiki i pigmentów żelazowych³⁷. Pozostałe fragmenty fasady wykończono gładkim tynkiem cementowym w kolorze jasnopiaskowym. Część późno secesyjnych w formie balustrad wykonano jako stalowe, kute, natomiast pozostałe jako masywniejsze betonowe, wykończone tynkiem szlachetnym. Ponad gzymszem koronującym, pomiędzy szczytami wprowadzono trzy lukarny

³⁷ B. Kubisa, *Badania stratygraficzne elewacji: tynków, stolarki i elementów metalowych balustrady balkonu — budynek Al. Jerozolimskie 57 w Warszawie*, Warszawa 2017, s. 33, mps., zb. Archiwum Pracowni Proart.

Ilustracja 1-17. Fragment wystroju sztukatorskiego na suficie jednego z pokoiów narożnych w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-18. Fragment wystroju sztukatorskiego na suficie głównej klatki schodowej w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

umożliwiające bezpośrednie doświetlenie poddasza. Frontową płaszczyznę dachu pierwotnie wykończono z zastosowaniem dachówki ceramicznej, zachowanej co najmniej do 1943 roku³⁸, jednakże w późniejszym okresie zdemontowanej i zastąpionej pokryciem bitumicznym, analogicznym jak w przypadku pozostałych fragmentów dachu.

Wystrój elewacji podwórzowych zapewne opracowano jako znacznie skromniejszy względem fasady, jednakże nie zachował się on niestety do czasów współczesnych. Wśród nielicznych elementów oryginalnego wyposażenia, oprócz części stolarki okiennej wspomnieć również należy o zgeometryzowanych wzorach kutych balustrad balkonów w narożniku podwórza. Nie zachował się również istniejący w oryginale jedynie w poziomie pierwszego piętra balkon w podwórzowej elewacji budynku frontowego³⁹.

■ **Wystrój wnętrz i wyposażenie stałe.** Z uwagi na wielokrotne przebudowy omawianej kamienicy w toku jej eksploatacji jako lecznica/szpital, oryginalny wystrój wnętrz zachował się do czasów współczesnych w stopniu śladowym. Wspomnieć należy przede wszystkim o nielicznych fasetach, listwach oraz rozetach sztukatorskich zachowanych m.in. w pokojach narożnych od podwórza (il. 1-17), kilku salonach w trakcie frontowym oraz na suficie głównej klatki schodowej dostępnej z przejazdu bramnego (il. 1-18). Warto przy tym

³⁸ Por. M. Barański, J. Sołtan, *Warszawa — ostatnie spojrzenie: niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944*, Warszawa 2004, il. 10.

³⁹ M. Barański, J. Sołtan, *Warszawa — ostatnie spojrzenie...*, op. cit., il. 10.

Ilustracja 1-19. Fragment drewnianej posadzki taflowej w jednym z pokoi w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-20. Fragment posadzki ceramicznej w sieni wejściowej w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

zauważyć, że wzory wystroju sztukatorskiego, w kontraście do neoromantycznej fasady, utrzymano w duchu uproszczonego neoklasycyzmu.

W oryginale podesty, pół podesty oraz biegi głównych klatek schodowych wykończono drewnem, zachowanym współcześnie jedynie na jednej z nich. Drewniane posadzki taflowe, w oryginale zapewne szeroko wykorzystane w reprezentacyjnych pomieszczeniach mieszkalnych kamienicy, zachowały się współcześnie jedynie w kilku z nich (il. 1-19). W znacznie większym stopniu przetrwały natomiast posadzki ceramiczne o geometrycznym wzorze, wykorzystane w oryginale w pomieszczeniach sanitarnych, kuchennych oraz na podestach służbowo-gospodarczych klatek schodowych i sieni wejściowych (il. 1-20). Interesującym, autorskim charakterem wyróżniała się także w większości zachowana stolarka drzewiowa, utrzymana w duchu późnej secesji (il. 1-21, 1-22). Zastosowane w jej kompozycji wielokrotnione podziały liniowe oraz powtarzające się motywy kwadratów i prostokątów mogą się kojarzyć z powstającymi kilka lat wcześniej projektami Charles'a R. Mackintosh'a⁴⁰, być może znanymi również twórcy kamienicy Piotra Drzewieckiego⁴¹. Zgeometryzowanymi, formalnie uproszczonymi podziałami charakteryzowały się ponadto balustrady głównych klatek schodowych, obecnie zachowane jedynie na jednej z nich (il. 1-23).

⁴⁰ Por. C. Fiell, P. Fiell, *Charles Reenie Mackintosh (1868–1928)*, Köln 1995, s. 74, 84, 123, 126–127, 140–141.

⁴¹ P. Kilanowski, *Arthur E. Gurney — brytyjski architekt...*, op. cit., s. 154.

Ilustracja 1-21. Przykłady oryginalnych wzorów stolarki drzwiowej w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57 z zaznaczeniem przeszkleń, od lewej: główne drzwi wejściowe do lokalu na I piętrze; główne drzwi wejściowe do lokalu na III piętrze; służbowe drzwi wejściowe do lokalu na III piętrze; drzwi pomiędzy pokojami w trakcie przyulicznym; drzwi pomiędzy korytarzem i kuchnią; drzwi pomiędzy korytarzem i łazienką. Źródło: M. Biczuk, P. Prostko, A. Rostkowska [oprac.], *Projekt budowlany przebudowy, rozbudowy i nadbudowy budynku mieszkalno-usługowego*, Al. Jerozolimskie 57 w Warszawie, Warszawa 2018, mps. w zbiorach Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart

Ilustracja 1-22. Drzwi wejściowe do jednego z lokali na głównej klatce schodowej w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-23. Balustrada na głównej klatce schodowej w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-24.
Odsłonięte elementy konstrukcyjne u podstawy prawego wykusza w kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 57, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

■ **Konstrukcja i infrastruktura techniczna.** Kamienicę przy Alejach Jerozolimskich 65 (obecnie 57) wzniesiono jako murowaną z cegły pełnej na zaprawie cementowo-wapiennej. W elementach nadwieszonych, jak m.in. wykusze, celem zmniejszenia ich masy zastosowano cegłę dziurawkę. Część stropów ponad piwnicami zrealizowano jako ceglane, odcinkowe, wszystkie pozostałe natomiast jako płaskie stropy ceramiczno-żelbetowe, gęstożebrowe systemu „Westfal”. Mowa o uchodzących za lekkie, nowoczesne, a także ognioodporne, rzadko spotykanych wówczas w warszawskich realizacjach stropach złożonych z żelbetowych żeber i pustaków ceramicznych oraz betonowej płyty górnej⁴². Nadproża wykonano z wykorzystaniem belek żelaznych, zastosowanych także jako wzmocnienie i usztywnienie konstrukcji wykuszy (il. 1-24). Płyty balkonowe wykonano jako żelbetowe, barwione w masie, wsparte na belkach żelaznych⁴³. Kamienica Piotra Drzewieckiego wyróżniała się również rzadką w skali Warszawy, interesującą konstrukcją schodów, złożonych z prefabrykowanych żeliwnych stopni oraz ażurowych podstopnic łączonych na śruby do stalowych belek

⁴² K. Kakowski, W. Słowik, T. Żera, A. Dmowski, Cz. Krajewski, *Ekspertyza — opinia: O stanie technicznym kamienicy położonej w Warszawie w Dzielnicy Śródmieście w Alejach Jerozolimskich 57*, Warszawa 2015, s. 17–18, 23, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

⁴³ D. Karolak, A. Rudzińska, *Budynek przy Al. Jerozolimskich 57 w Warszawie, ekspertyza techniczna balkonów w elewacji frontowej*, Warszawa 2017, s. 18–26 (mps.), zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

policzkowych⁴⁴, opartych z kolei na podestach i pół podestach wykonanych w konstrukcji murowanej na belkach stalowych systemu „Kleina”. Kamienicę przekryto więźbą dachową w konstrukcji drewnianej.

Mając na uwadze specjalizację należącej w części do właściciela budynku firmy „Drzewiecki i Jeziorański”, nie dziwi fakt wprowadzenia w kamienicy nowoczesnego na owe czasy systemu ogrzewania centralnego. Budynek wyposażony był ponadto w windy elektryczne na głównych klatkach schodowych, a także oświetlenie elektryczne oraz oświetlenie gazowe, którego nieliczne relikty przetrwały do czasów współczesnych. Niestety oryginalne urządzenia dźwigowe wraz z ich oprawą nie zachowały się do czasów współczesnych, wymienione w drugiej połowie lat 60. XX wieku na wtórne.

KAMIENICE BRACI HORN I RUPIEWICZA PRZY ULICY LWOWSKIEJ 15 I 17

■ **Historia powstania i dzieje obiektów.** Związana z intensywnym rozwojem Warszawy w kierunku południowym parcelacja dawnego Folwarku Koszyki przyczyniła się do wydzielenia nowych terenów pod zabudowę w latach 1887–1888 oraz przedłużenia ulicy Wielkiej na południe względem ulicy Koszykowej w 1899 roku⁴⁵. Kamienice przy ulicy Wielkiej 15 i 17 wzniesiono w latach 1911–1912 na działkach o numerach hipotecznych 6719 i 5518, wydzielonych w 1910 roku w wyniku wtórnego podziału większej parceli (nr hip. 5518/5519), należącej od 1889 roku do Iwana Horna⁴⁶. Od sierpnia 1910 roku obie parcele stały się własnością współzałożycieli spółki „Biuro Architektoniczno-Budowlane Rogoyski, bracia Horn i Rupiewicz” — majstrów ciesielskich Gustawa i Maksymiliana Horn oraz technika murarskiego Ignacego Rupiewicza. Mając na uwadze, że Arthur Gurney od lat już związany był ze wspomnianym biurem, nie dziwi fakt, iż to właśnie jemu powierzono opracowanie projektu obydwu kamienic. Zaciągnięte w maju 1912 roku pożyczki pod zastaw domów z Towarzystwa Kredytowego potwierdzały, że budowę ukończono wiosną. Kamienice charakteryzowały się zharmonizowaną architekturą, urozmaiconą wszelako subtelnymi różnicami w przyjętych rozwiązaniach formalnych i estetycznych (il. 1-25). Dominującą część kubatury zajęły mieszkania pod wynajem. W kolejnych latach budynki funkcjonowały zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. Warto wspomnieć, że sam projektodawca mieszkał i prowadził pracownię w kamienicy pod numerem 15 od chwili jej ukończenia aż do swojego przymusowego wyjazdu z Warszawy wiosną 1915 roku. W sąsiednim budynku — pod numerem 17, przypuszczalnie aż do swojej śmierci w 1927 roku mieszkał z kolei jeden z inicjatorów inwestycji — Ignacy Rupiewicz. W 1922 roku nazwę fragmentu ulicy Wielkiej położonego na południe względem ulicy Koszykowej zmienio-

⁴⁴ Podkreślić jednocześnie należy, iż przypuszczalnie w latach 80. lub 90. XX w. konstrukcję głównej klatki schodowej rozmieszczonej w lewym fragmencie budynku frontowego obudowano ciekłą warstwą betonu, najprawdopodobniej celem poprawy warunków jej ognioodporności.

⁴⁵ J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, Warszawa 1995–2012, t. 9, s. 140.

⁴⁶ H. Kujawa [oprac.], *Studium historyczne kwartałów zabudowy*, t. 6, Miejskie Biuro Projektów „Warcent” 1982–1982, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Ilustracja 1-25. Kamienice braci Horn i Rupiewicza przy ulicy Wielkiej (obecnie Lwowskiej), widok krótko po ukończeniu budowy. Źródło: *Dom przy zbiegu ul. Wielkiej i Koszykowej w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1912, nr 50, tabl. XVI

no na Lwowską⁴⁷, pozostawiając jednakże pierwotne numery policyjne omawianych domów czynszowych. Warto wspomnieć, że od 1932 roku dom przy ulicy Lwowskiej 17 stanowił zapewne własność małżeństwa Ludwika i Marii Pannenko.

W latach 1944–1945 kamienice przy ulicy Lwowskiej 15 i 17 zostały częściowo spalone, a znacznemu zniszczeniu uległy dachy wraz z pierwotnymi elementami ich zwieńczenia. Po 1945 roku oba budynki remontowano wprowadzając nowe dachy, luźno nawiązujące kształtem do pierwotnych. W kolejnych latach kamienice upaństwowiono, utrzymując jednakże ich pierwotną funkcję mieszkaniową. Po 1990 roku część lokali adaptowano na biura, natomiast od około 2012 roku budynki ponownie stały się własnością prywatnych właścicieli. Zauważyć również należy, że w trakcie przeprowadzonego około 1995 roku remontu, kamienica przy ulicy Lwowskiej 17 doczekała się rekonstrukcji zwieńczenia narożnika w uproszczonym kształcie.

W lipcu 1965 roku obydwie budynki objęto ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości pod numerami 776 i 777.

■ **Układ funkcjonalno-przestrzenny.** Działki o numerach hipotecznych 6719 (Wielka 15) i 5518 (Wielka 17) frontem zwrócone były w kierunku ulicy Wielkiej, osiągając szerokość odpowiednio 30,6 i 34,5 metra, przy czym większa szerokość posesji o numerze 17 związana była z jej narożnym usytuowaniem u zbiegu z ulicą Koszykową. Wspomniane działki charakteryzowały się natomiast stosunkowo niewielką głębokością wynoszącą od 12,4 do 14,8 metra, co umożliwiało budowę dwóch kamienic, z których każda złożona była jedynie z dwu traktowego budynku frontowego. Na typowym piętrze każdego z budynków zaprojektowano po dwa obszerne mieszkania, których obsługę komunikacyjną zapewniały korzystające ze wspólnej windy główna/reprezentacyjna klatka schodowa w trakcie frontowym oraz służbowo-gospodarcza klatka schodowa w trakcie tylnym (il. 1-26, 1-27, 1-28, 1-29). Przyjęte rozwiązanie niewątpliwie przekładało się na odmienny względem typowego układ pomieszczeń w obrębie mieszkań, a w szczególności rozmieszczenie kuchni w sąsiedztwie części reprezentacyjnej lokalu⁴⁸. Doświetlenie służbowo-gospodarczej klatki schodowej oraz części pomieszczeń, w tym kuchni, łazienki i jadalni, w każdej z kamienic zapewniało kilka różniących się przekrojem szybów wentylacyjno-doświetlających, zlokalizowanych u styku z tylną granicą posesji. W warunkach warszawskich wspomniany układ funkcjonalno-przestrzenny chętnie wykorzystywano w przypadku kamienic projektowanych na działkach szczególnie płytkich⁴⁹. Lokale usługowe rozplanowano jedynie w narożnej części parteru kamienicy pod numerem 17. Ograniczona głębokość parceli wiązała się ponadto z brakiem wewnętrznych podwórz, a co za tym idzie zbędnością przejazdów bramnych, zastąpionych sienią wejściową w każdej z omawianych kamienic. W bezpośrednim sąsiedztwie każdej z sieni zlokalizowano niewielki przedsionek, umożliwiający dostęp do stróżówki, a także poprzez piwnicę do służbowo-gospodarczej klatki schodowej. Obydwie kamienice podpiwniczono na całej powierzchni ich rzutu. Poddasza przewidziano jako czę-

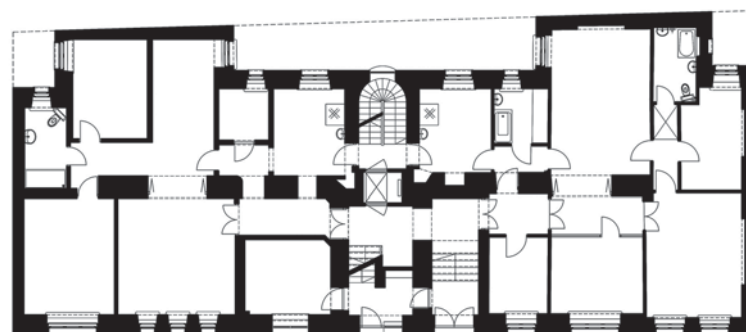
⁴⁷ J. Chrościcki, A. Rottermund, *Atlas Architektury Warszawy*, Warszawa 1977, s. 84.

⁴⁸ P. Kilanowski, *Rozplanowanie kondygnacji mieszkalnych...*, op. cit., s. 242–243.

⁴⁹ P. Kilanowski, *Rozplanowanie kondygnacji mieszkalnych...*, op. cit., s. 235–236.

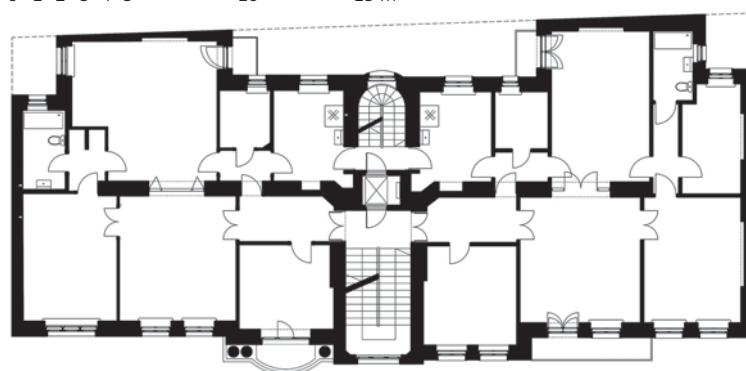
Ilustracja 1-26.

Kamienica przy ulicy Lwowskiej 15, plan parteru. Przerys wg A. Trocewicz, D. Bodzioch [oprac.], *Inwentaryzacja budowlana budynku przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2001, mps. w zbiorach Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie

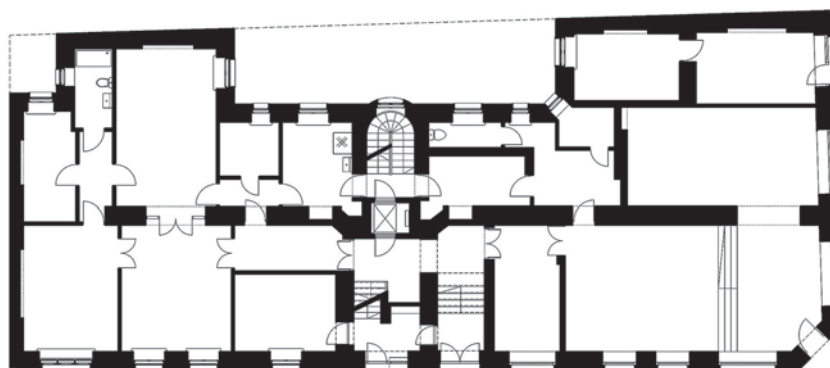
Ilustracja 1-27.

Kamienica przy ulicy Lwowskiej 15, plan IV piętra. Przerys wg A. Trocewicz, D. Bodzioch [oprac.], *Inwentaryzacja budowlana budynku przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2001, mps. w zbiorach Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie

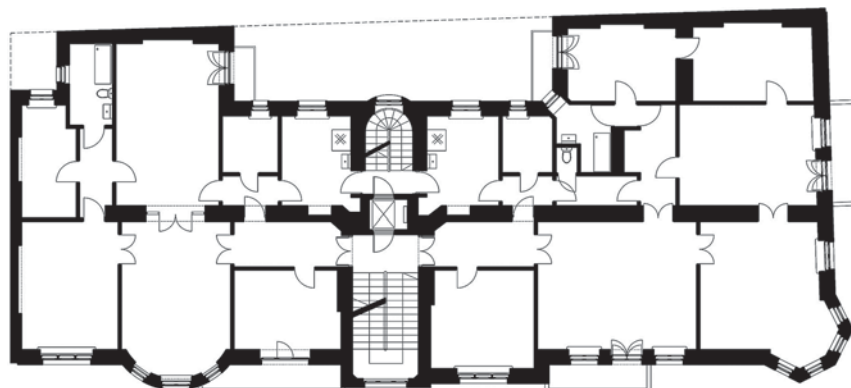
Ilustracja 1-28.

Kamienica przy ulicy Lwowskiej 17, plan parteru. Przerys wg M. Marczevska, T.M. Wójcik [oprac.], *Projekt wymiany instalacji centralnego ogrzewania — budynek mieszkalno-biurowy Warszawa ul. Lwowska 17*, Warszawa 1988, mps. w zbiorach Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie

Ilustracja 1-29.

Kamienica przy ulicy Lwowskiej 17, plan III piętra. Przerys wg M. Marczevska, T.M. Wójcik [oprac.], *Projekt wymiany instalacji centralnego ogrzewania — budynek mieszkalno-biurowy Warszawa ul. Lwowska 17*, Warszawa 1988, mps. w zbiorach Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie

ściowo użytkowe, mieszczące mniejsze lokale mieszkalne, a także pomieszczenia pralni, suszarni i magła.

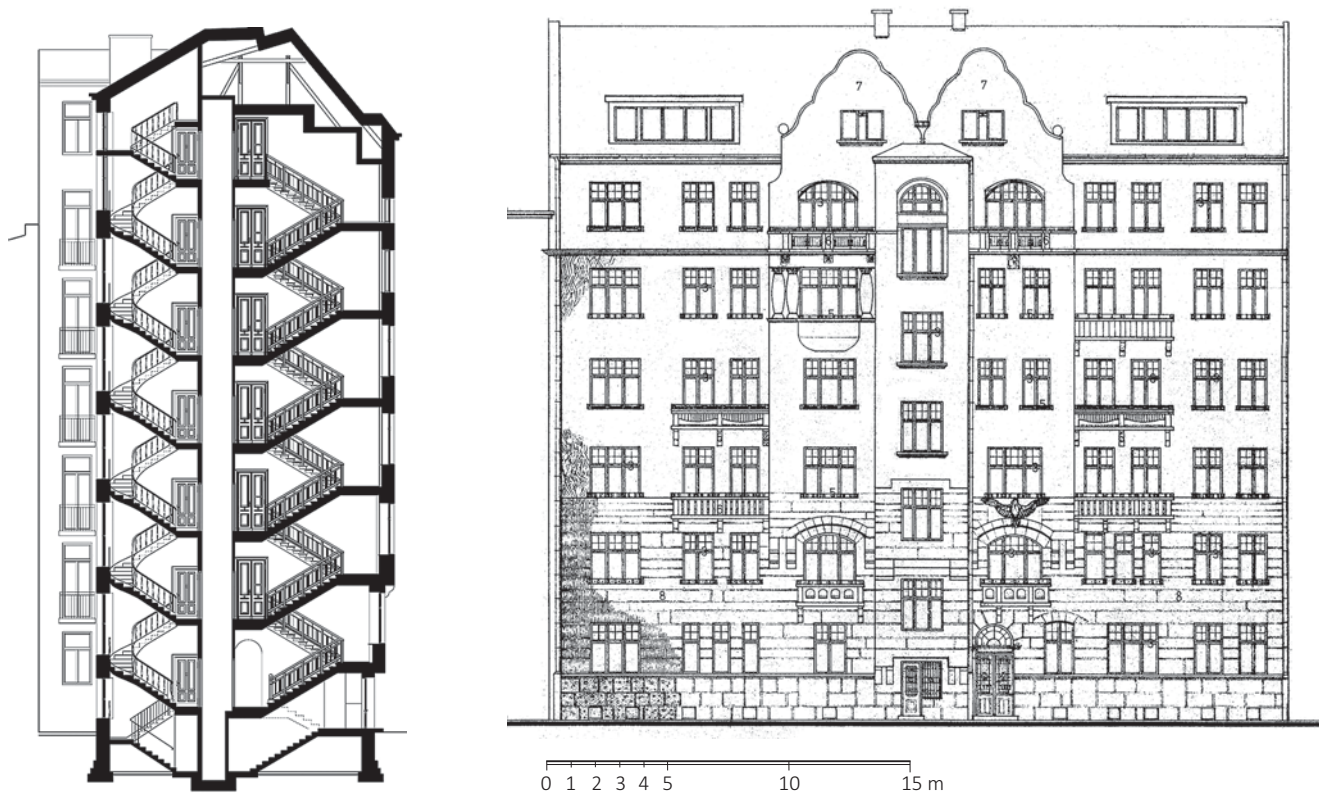
■ **Rozwiązania przekroju.** Kamienice braci Horn i Rupiewicza zasadniczo zrealizowano jako pięciopiętrowe z częściowo użytkowym poddaszem, natomiast dom pod numerem 17 w partii narożnika miał sześć pięter. Omawiane domy dochodowe przekryto wysokimi dachami dwuspadowymi o nierównych spadkach połaci, charakteryzującymi się skomplikowanym układem w tylnej części każdej z posesji. Poziom parterów zaprojektowano na wysokości 110 cm względem chodnika z dostępem od ulicy za pomocą krótkiego biegu wyrównawczego rozmieszczonego w sieni wejściowej każdej z kamienic (il. 1-30). Ujednoliconą wysokość kondygnacji wynosiła 332 cm (362 cm liczona z grubością stropu powyżej)⁵⁰. Kalenice dachów kamienic zlokalizowano na poziomie około 27,90–28,10 metra powyżej poziomu chodnika. Podkreślić jednak należy, że w partii narożnika wysokość kamienicy pod numerem 17 przekraczała 34 metry. Posadzkę piwnic zlokalizowano na poziomie –1,60 metra względem poziomu chodnika. Grubość ścian nośnych wynosiła przeciętnie 80–90 cm w poziomie piwnic i parteru, 74 cm w poziomie pierwszego i drugiego piętra, 62 cm w poziomie kolejnych kondygnacji oraz 52 cm w poziomie poddasza. Ilustracja przedstawiająca obydwie kamienice krótko po zakończeniu budowy wiosną 1912 roku wskazuje, że ich ściany szczytowe wzniesiono zapewne w pierwszej kolejności względem sąsiednich, nieukończonych wówczas jeszcze budynków⁵¹.

■ **Architektura elewacji.** Powiązania zawodowo-personalne Arthura Gurneya z braćmi Horn oraz Ignacym Rupiewiczem pozwalają domniemywać, że projekty kamienic przy ulicy Lwowskiej 15 i 17 powstały z większą swobodą i autorskim wkładem architekta niż zazwyczaj miało to miejsce przy tego typu inwestycjach. Potwierdzenie powyższej tezy poniekąd stanowi neoromantyczna, ekspresyjna i zasadniczo niepowtarzalna w kontekście innych projektantów tego czasu architektura fasad obydwu wspomnianych kamienic.

Elewację kamienicy pod numerem 15 zaprojektowano jako asymetryczną, 11-osiową, podkreśloną w osiach 4 oraz 6–7 obejmującymi piętra od drugiego do piątego wykuszami na planie prostokątnym, zwieńczonymi w poziomie dachu dwoma szczytami o miękkich formach. W osi 5 rozmieszczono wydatniejszy wykusz na planie prostokątnym, mieszczący główną/reprezentacyjną klatkę schodową. Efekt subtelnej asymetrii w stosunkowo zrównoważonej pod względem kompozycyjnym elewacji autor osiągnął m.in. poprzez wprowadzenie w jednym z wykuszy loggii z okrągłymi kolumnami w poziomie czwartego piętra, a także zróżnicowanie układu i szerokości otworów okiennych w poszczególnych osiach (il. 1-31). Kompozycję elewacji uzupełniał asymetryczny układ balkonów, rozmieszczonych w osiach 4, 6 i 7 w poziomie pierwszego piętra, oraz w osiach 2–3 i 8–9 w poziomie kolejnych kondygnacji. Malowniczy wyraz fasady podkreślały ponadto trzy

⁵⁰ Por. A. Rostkowska, A. Wesołowska, S. Trzałkowska [oprac.], *Projekt remontu klatki schodowej w kamienicy przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2015, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

⁵¹ Por. *Dom przy zbiegu ul. Wielkiej i Koszykowej w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1912, nr 50, tabl. XVI.

Ilustracja 1-30 (z lewej). Kamienica przy ulicy Lwowskiej 15, przekrój poprzeczny, stan z 2016 roku. Źródło: Przerys z uzupełnieniami wg A. Rostkowska, A. Kuflewska, S. Trzałkowska [oprac.], *Projekt remontu klatki schodowej kamienicy przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2015, mps. w zbiorach Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart

Ilustracja 1-31 (z prawej). Kamienica przy ulicy Lwowskiej 15, elewacja frontowa, stan z 1981 roku. Źródło: M. Kujawski [oprac.], *Projekt techniczny remontu elewacji, budynek Lwowska 15 w Warszawie*, Warszawa 1981, mps. w zbiorach Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie

dalsze balkony o zróżnicowanym kształcie, wprowadzone na czwartym i piątym piętrze w osiach wykuszów po bokach klatki schodowej. Balustrady balkonów zlokalizowanych na niższych kondygnacjach wykonano w technice cementowej na lekkim szkielecie stalowym, natomiast te na wyższych piętrach jako stalowe, kute podobnie jak wszystkie zaprojektowane na elewacji balustradki kwiatowe. W poziomie dachu wprowadzono lukarny umożliwiające doświetlenie poddasza.

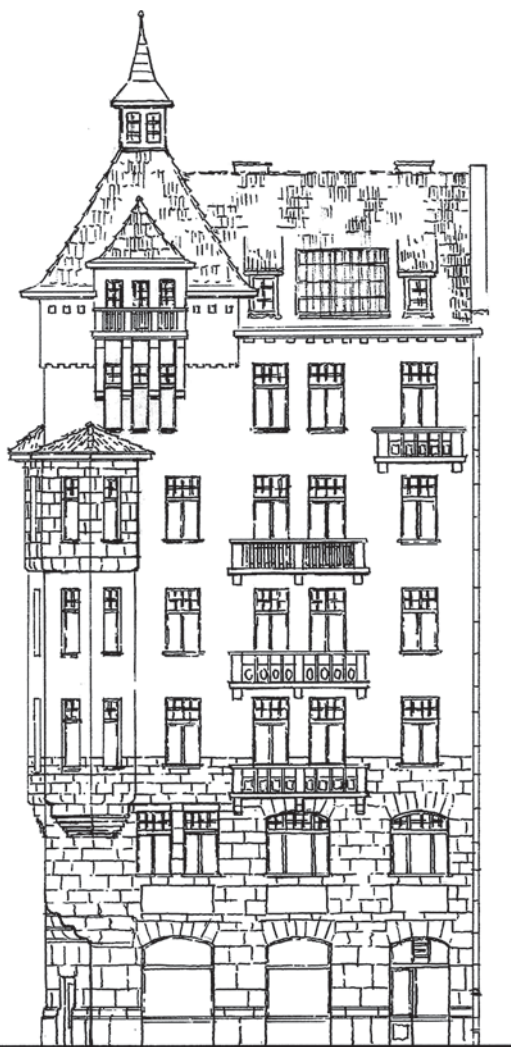
Elewację od ulicy Lwowskiej w kamienicy pod numerem 17 zaprojektowano jako asymetryczną, 12-osiową, podkreśloną w osiach 2–4 obejmującym piętra od pierwszego do czwartego wykuszem na planie eliptycznym, natomiast w osi 7 obejmującym piętra od drugiego do piątego wykuszem na planie prostokątnym, zwieńczonym szczytem naczółkowym z oknem termalnym w poziomie dachu. W osi 6 rozmieszczono wydatniejszy, zwieńczony mniejszym szczytem naczółkowym wykusz na planie prostokątnym, mieszczący główną/reprezentacyjną klatkę schodową. Uzupełnienie i zarazem jeden z kluczowych akcentów kompozycji stanowił rozmieszczony w osiach 11–12, obejmujący piętra

od drugiego do czwartego płytki wykusz na planie trójkątnym, powiązany w narożniku z analogicznym wykuszem w elewacji od ulicy Koszykowej (il. 1-32, 1-33). Neoromantyczną architekturę omawianej elewacji Arthur Gurney dodatkowo urozmaicił swobodnie projektowanym układem zróżnicowanych pod względem szerokości i kształtu balkonów zasadniczo skumulowanych w obrębie osi 4–5 oraz 8–9, jednak zastosowanych również pojedynczo w innych osiach. Balustrady balkonowe wykonano w analogicznej technologii jak w przypadku omówionej wcześniej kamienicy pod numerem 15. W poziomie czwartego piętra wspomnianego wcześniej wykusza eliptycznego wprowadzono loggię z kolumnami podtrzymującymi taras na kolejnej kondygnacji. Znacznie krótsza, 6-osiowa elewacja od ulicy Koszykowej charakteryzowała się skromniejszymi rozwiązaniami kompozycyjnymi, ograniczonymi do wspomnianego już wykusza na planie trójkątnym w osiach 1–2, oraz balkonów w osiach 4–5 w poziomie pięter od drugiego do czwartego, jak również pojedynczym balkonem w osi 6 na piątym piętrze. Charakterystycznym elementem łączącym obie

Ilustracja 1-32 (na sąsiedniej stronie)
Kamienica przy ulicy Lwowskiej 17, elewacja frontowa z rekonstrukcją dachu wg stanu z 1912 roku. Oprac. P. Kilanowski wg pomiarów własnych

Ilustracja 1-33 (obok)
Kamienica przy ulicy Lwowskiej 17, elewacja od ulicy Lwowskiej, stan z 2018 roku. Oprac. P. Kilanowski wg pomiarów własnych

elewacje był ścięty w poziomie parteru narożnik kamienicy, przechodzący za pośrednictwem 3 miękko ukształtowanych uskoków w narożnik prosty na poziomie pierwszego piętra. Istotną rolę w kompozycji obu elewacji pełniło także zwieńczenie narożnika, wyniesione ponad gzymsem koronującym w formie obejmującej szóste piętro wieży na planie kwadratu, przekrytej strzelistym dachem z rodzajem latarni w zwieńczeniu. Romantycznym w swej proveniencji akcentem wzbogacającym bryłę omawianego fragmentu budynku był też niewielki, jednokondygnacyjny wykusz w elewacji od ulicy Koszykowej, w zamierzeniu zapewne naśladujący formę stanowiska obserwacyjnego w średniowiecznych budowach warowno-obronnych. Bryłę dachu, podobnie jak w sąsiedniej kamienicy pod numerem 15, urozmaicono doświetlającymi poddasze lukarnami oraz grupą obszernych okien połaciowych. Warto także wspomnieć o istniejącym pierwotnie w zwieńczeniu płytkiego ryzalitu w osiach 1–2 elewacji od ulicy Lwowskiej dachu półszczytowym, którego rekonstrukcji nie podjęto jednak po 1945 roku.

Ilustracja 1-34. Centralny fragment elewacji kamienicy przy ulicy Lwowskiej 15, stan z 2015 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-35. Detale zwieńczenia lewego wykusza w kamienicy przy ulicy Lwowskiej 15, stan z 2015 roku. Fot. P. Kilanowski

Pod względem wykończenia elewacje obydwu kamienic podzielono niejako na dwa fragmenty — dolny obejmujący parter i pierwsze piętro, oraz górny obejmujący wyższe kondygnacje. Do wykończenia dolnego fragmentu wykorzystano tynki szlachetne z domieszkami⁵², skromniejsze w budynku pod numerem 15, natomiast bardziej efektowne w drugiej z kamienic. Estetykę naśladującą kształt średniowiecznych murów obronnych z bloków kamiennych uzyskano wykorzystując tynki szlachetne na zaprawie cementowej z domieszką zmielonego piaskowca w odcieniach szarości, brązu oraz stonowanej czerwieni. Cokół opracowano w formie masywnej rustyki, formalnie przypominającej analogiczne rozwiązanie, omówione wcześniej na przykładzie kamienicy Piotra Drzewieckiego. Tynki powyżej pierwszego piętra zasadniczo wykonano jako gładkie w jednolitej, szarej tonacji kolorystycznej. W partii zwieńczenia wykuszy wyprawy tynkarskie urozmaicono jaśniejszym odcieniem kolorystycznym, wprowadzając ponadto płytkie, nieregularne boniowanie o podziale przywodzącym na myśl budownictwo obronne. Frontową płaszczyznę dachów pierwotnie wykończono z zastosowaniem dachówki ceramicznej, zrekonstruowanej po 1945 roku jedynie w kamienicy pod numerem 17.

Elementami wspólnymi dla architektury elewacji obydwu omawianych kamienic były m.in. wzory balustrad balkonowych, stolarki drzwiowej i okiennej, a także opracowanie

⁵² Por. M. Kujawski, *Projekt techniczny remontu elewacji, budynek Lwowska 15 w Warszawie*, Warszawa 1981, mps., zb. Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie.

1-36 1-37

Ilustracja 1-36.

Fragment zwieńczenia elewacji frontowej kamienicy przy ulicy Lwowskiej 17, stan z 2018 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-37.

Fragment elewacji frontowej w kamienicy przy ulicy Lwowskiej 17, stan z 2018 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-38.

Rzeźba sokoła u podstawy prawego wykusa w kamienicy przy ulicy Lwowskiej 15, stan z 2015 roku. Fot. P. Kilanowski

1-38

Ilustracja 1-39. Glazurowane płytki ceramiczne na elewacji frontowej kamienicy przy ulicy Lwowskiej 17, stan z 2018 roku. Fot. P. Kilanowski

cokołu. Elementami wyróżniającymi były natomiast m.in. fryzy tworzone kwadratowymi polami wypełnionymi glazurowaną ceramiką w poziomie okien drugiego piętra i w zwieńczeniu, zastosowane jedynie w kamienicy pod numerem 17, czy nieliczne dekoracje sztuka-torskie w formie alegorycznych maskaronów poniżej płyt balkonowych oraz znacznych rozmiarów rzeźby sokoła u nasady jednego z wykuszy, wykorzystane jedynie w domu pod numerem 15. Nawiasem mówiąc kamienica przy ulicy Lwowskiej 15 zawdzięczała wspomnianej rzeźbie swą alegoryczną nazwę — „Dom pod Sokołem” (il. 1-34, 1-35, 1-36, 1-37, 1-38, 1-39)⁵³.

⁵³ Por. *The Kalendar Of The Royal Institute Of British Architects 1913–1914*, London 1913, s. 195.

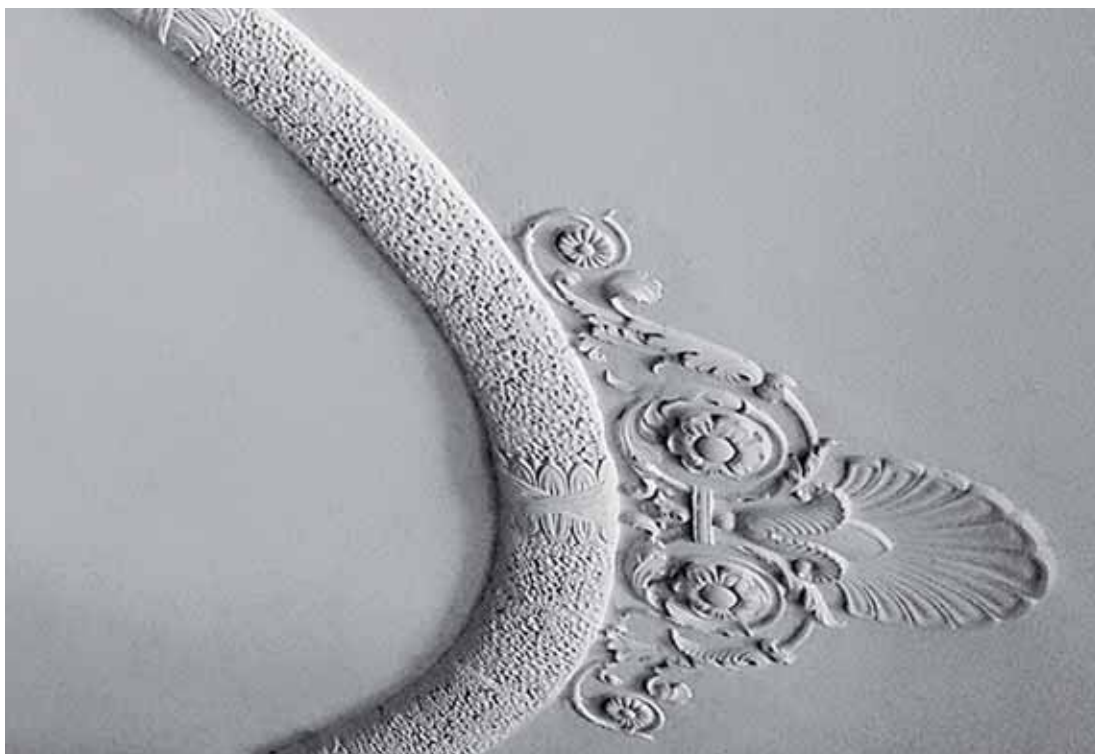
Ilustracja 1-40 i 1-41. Fragment wystroju sztukatorskiego na suficie jednego z pokoi w kamienicy przy ulicy Lwowskiej 15, stan z 2015 roku. Fot. A. Rostkowska

■ **Wystrój wnętrz i wyposażenie stałe.** Z uwagi na utrzymanie dominującej funkcji mieszkalnej, stosunkowo wczesne objęcie kamienic przy ulicy Lwowskiej 15 i 17 ochroną konserwatorską, a także względnie kulturalną eksploatację, w obydwu budynkach zachowała się znaczna część pierwotnego wystroju wnętrz i wyposażenia stałego. W większości mieszkań przetrwał wystrój sztukatorski w formie listew, faset i rozet o motywach późnosecesyjnych, jak również uproszczonych neoklasycystycznych lub neobarokowych (il. 1-40, 1-41, 1-42). Subtelne dekoracje w formie wieńców laurowych zachowały się również na sufitach reprezentacyjnych klatek schodowych.

Do czasów współczesnych przetrwała znaczna część oryginalnych, drewnianych posadzek taflowych w mieszkaniach, jak również niektóre posadzki ceramiczne w kuchniach⁵⁴. Ich wzory nie wyróżniały się jednak względem typowych stosowanych na początku XX wieku w warszawskich domach czynszowych⁵⁵. Warto podkreślić, że podobnie jak w kamienicy Piotra Drzewieckiego, posadzki i stopnie na głównej/reprezentacyjnej klatce schodowej wykończono z zastosowaniem drewna. Z tego samego materiału wykonano także zgeometryzowane balustrady schodowe o podziałach przypominających motywy spotyka-

⁵⁴ Por. A. Rostkowska, K. Sawczuk, P. Prostko, *Inwentaryzacja lokali w budynku, Warszawa ul. Lwowska 15, lokale nr 1, 5, 7*, Warszawa 2014, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart; A. Rostkowska, A. Wesołowska, S. Trzałkowska, *Projekt budowlany remontu konserwatorskiego lokalu nr 4 przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2016, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

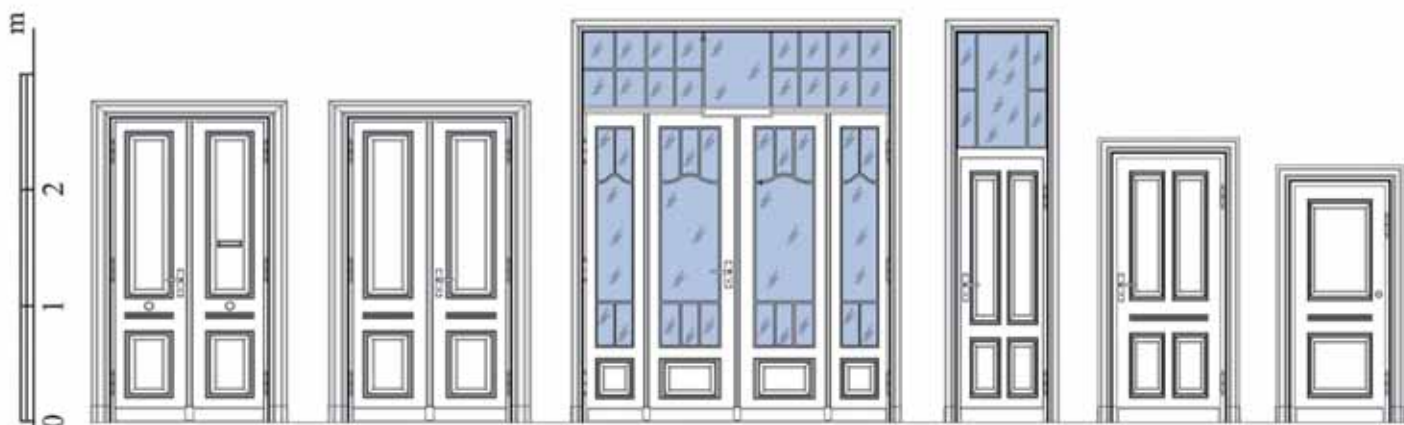
⁵⁵ Por. P. Kilanowski, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy w architekturze...*, op. cit., t. 1, s. 136–137.

Ilustracja 1-42. Fragment wystroju sztukatorskiego na suficie jednego z pokoi w kamienicy przy ulicy Lwowskiej 15, stan z 2015 roku. Fot. A. Rostkowska

Ilustracja 1-43. Fragment balustrady na głównej klatce schodowej w kamienicy przy ulicy Lwowskiej 15, stan z 2016 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-44. Przykłady oryginalnych wzorów stolarki drzwiowej w kamienicy przy ulicy Lwowskiej 15 z zaznaczeniem przeszkleń, od lewej: główne drzwi wejściowe do lokalu mieszkalnego; drzwi pomiędzy pokojami w trakcie przyulicznym; ścianka przeszklona; drzwi pomiędzy przedpokojem i kuchnią; służbowe drzwi wejściowe do lokalu mieszkalnego; drzwi do łazienki. Źródło: A. Rostkowska, A. Wesołowska, D. Suchacka [oprac.], *Inwentaryzacja konserwatorska stolarki okiennej i drzwiowej w budynku Lwowska 15 Warszawa*, Warszawa 2014, mps. w zbiorach Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart

ne m.in. w twórczości wzmiankowanego już wcześniej Charlesa R. Mackintosha (il. 1-43). Posadzki kamienne z układanych sieciowo płyt marmurowych wprowadzono jedynie w obrębie sieni wejściowych na parterze. Reprezentacyjne drzwi wejściowe do mieszkań charakteryzowały się subtelną kompozycją z prostokątnymi płycinami, oraz brakiem przeszkleń. Stolarkę drzwiową wewnątrz lokali mieszkalnych zaprojektowano natomiast w duchu późnej, zgeometryzowanej secesji. Na szczególną uwagę zasługują rozwiązania kompozycyjne ruchomych przeszklonych ścianek, wprowadzonych w każdym z mieszkań pomiędzy jadalnią i jednym z salonów w trakcie frontowym celem lepszego doświetlenia pierwszego z wspomnianych pomieszczeń (il. 1-44).

■ **Konstrukcja i infrastruktura techniczna.** Kamienice braci Horn i Rupiewicza wzniesiono jako murowane z cegły pełnej na zaprawie cementowo-wapiennej. W wykuszach standardowo zastosowano znacznie lżejszą cegłę dziurawkę. Stropy ponad piwnicami zrealizowano jako ceglane, odcinkowe, natomiast pozostałe stropy międzypiętrowe wykonano jako ceglane na belkach stalowych systemu „Kleina”. W analogicznej technologii zrealizowano biegi i podesty głównej klatki schodowej, natomiast konstrukcję służbowo-gospodarczej klatki schodowej wykonano jako żelbetową. Belki stalowe wykorzystano ponadto w nadprożach oraz w roli wzmocnienia i usztywnienia konstrukcji wykuszy. Obydwa budynki przekryto więźbą dachową w konstrukcji drewnianej.

Kamienice przy ulicy Lwowskiej 15 i 17 już w chwili oddania do użytku wyposażone były w system centralnego ogrzewania wodnego zasilanego z własnej kotłowni. Wspomniane instalacje prawdopodobnie zrealizowane zostały przez firmę „Drzewiecki i Jeziorański”, współpracującą z Gurneyem już wcześniej przy innych projektach. Obydwa domy wyposażone były także w windy i oświetlenie elektryczne. Oryginalne urządzenia dźwigowe wraz z ich oprawą nie zachowały się jednak do czasów współczesnych, wymienione w drugiej połowie lat 60. XX wieku na wtórne.

Ilustracja 1-45. Kamienica Stanisława Rostkowskiego w Alejach Jerozolimskich, szkic perspektywiczny części frontowej z rekonstrukcją zwieńczenia. Oprac. P. Kilanowski

KAMIENICA STANISŁAWA ROSTKOWSKIEGO W ALEJACH JEROZOLIMSKICH 99

■ **Historia powstania i dzieje obiektu.** Kamienica pod ówczesnym adresem Al. Jerozolimskie 107 (obecnie 99) wzniesiona została w 1913 roku na działce o numerze hipotecznym 1538 E⁵⁶, stanowiąc w istocie rozbudowę i nadbudowę trzypiętrowej oficyny poprzecznej, istniejącej od około 1900 roku w głębi posesji. Projekt Arthura Gurneya powstał na zlecenie Stanisława Rostkowskiego⁵⁷. Inwestycja obejmowała nadbudowę dwóch pięter ponad istniejącą oficyną oraz rozbiórkę parterowego pawilonu dawnej fabryki czekolady, cukrów i pierników „Złoty ul” we frontowej części posesji, a następnie budowie w jego miejscu pięciopiętrowej kamienicy czynszowej z użytkowym poddaszem, powiązanej funkcjonalnie z istniejącą oficyną (il. 1-45).

W okresie międzywojennym budynek stał się własnością Aleksandra Zacherta⁵⁸. We wrześniu 1939 roku zniszczeniu wskutek pożaru uległ dach kamienicy wraz z elementami zwieńczenia. W kolejnych latach dach poddano prowizorycznej rekonstrukcji bez odtworzenia utraconych elementów architektonicznych. W toku eksploatacji po 1945 roku rozebrano ponadto służbowo-gospodarcze klatki schodowe zlokalizowane pierwotnie we frontowej części kamienicy.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej budynek upaństwowiono utrzymując dotychczasową funkcję mieszkalną. Od 2001 roku funkcjonująca w kamienicy Wspólnota Mieszkaniowa podejmowała próby rekonstrukcji utraconego zwieńczenia z adaptacją poddaszy na funkcje mieszkalne⁵⁹, czego ostatecznie nie udało się jednak dotychczas zrealizować.

W październiku 1991 roku budynek objęto ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości pod numerem 1430.

■ **Układ funkcjonalno-przestrzenny.** Dom czynszowy Stanisława Rostkowskiego wzniesiono w części środkowej bloku zabudowy ograniczonego Alejami Jerozolimskimi oraz ulicami Żelazną (obecnie Lindleya), Nowogrodzką i Berga (obecnie Chałubińskiego). Znaczne rozmiary działki o numerze hipotecznym 1538 E, wynoszące 33,3 metra szerokości i 71,2 metra głębokości, umożliwiały wprowadzenie układu funkcjonalno-przestrzennego stanowiącego połączenie rozwiązań spotykanych w przypadku działek szczególnie głębokich, jak również szczególnie płytkich⁶⁰. Rozbudowana kamienica złożona była bowiem z pary dwutraktowych, flankujących w części otwarte na ulicę podwórze⁶¹, wzniesionych

⁵⁶ Wykaz budowli projektowanych i zatwierdzonych od 17 XI do 23 XI, „Wiadomości Budowlane”, 1912, nr 47, s. 783.

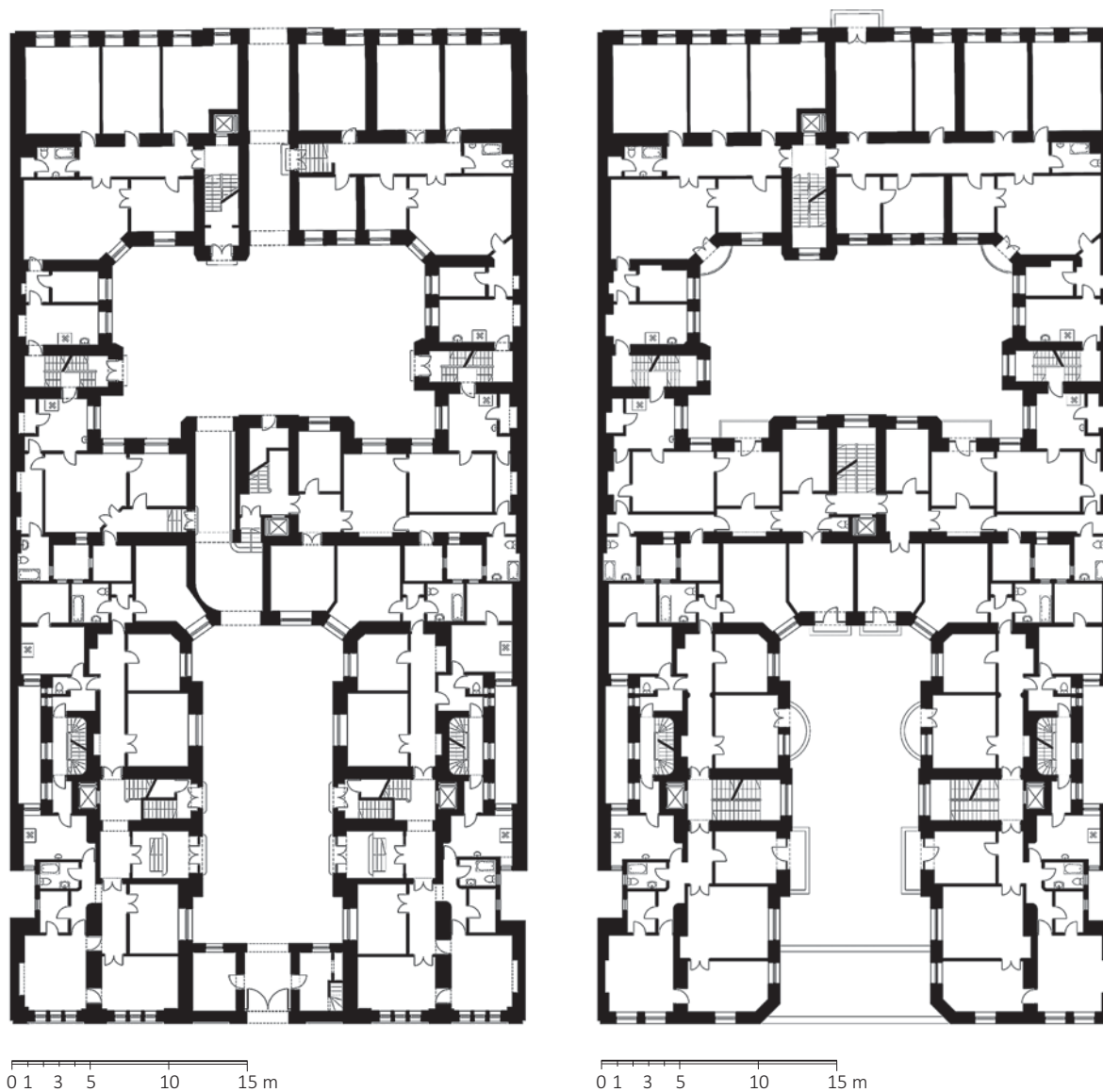
⁵⁷ J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1, s. 62–63, Warszawa 1995.

⁵⁸ J. Szuliński, *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Aleje Jerozolimskie 99*, Warszawa 2005, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

⁵⁹ A. Markowski, A. Tomiczek, J. Szlis, W. Szwedowska-Ozyp [oprac.], *Modernizacja kamienicy w Al. Jerozolimskich 99; [w:] Plany na przyszłość 2003 — katalog wystawy*, Warszawa 2003, s. 96.

⁶⁰ P. Kilanowski, *Rozplanowanie kondygnacji mieszkalnych...*, op. cit., s. 229–231, 235–236.

⁶¹ J. Roguska wskazuje, że kamienica ta stanowiła swego rodzaju echo koncepcji urbanistycznych ciągów zabudowy „à redans” T. Garniera. Por. J. Roguska, *Warszawskie echa nowych koncepcji...*, op. cit., s. 88–92.

Ilustracja 1-46 (z lewej). Kamienica w Alejach Jerozolimskich 99, plan parteru. Przerys z uzupełnieniami wg J. Szuliński, *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Aleje Jerozolimskie 99*, Warszawa 2005, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Ilustracja 1-47 (z prawej). Kamienica w Alejach Jerozolimskich 99, plan I piętra. Przerys z uzupełnieniami wg J. Szuliński, *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Aleje Jerozolimskie 99*, Warszawa 2005, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

prostopadle względem Alei Jerozolimskich, lustranych w układzie domów frontowych⁶², jak również dwóch dwu i pół traktowych oficyn poprzecznych oraz dwóch jednotraktowych oficyn bocznych otaczających drugie podwórze w tylnej części posesji. Dostęp na

⁶² Warto zauważyć, że w części frontowej kamienica Rostkowskiego w istocie stanowiła powielenie, a także ukrotnienie rozwiązania wcześniej zastosowanego przez A. Gurneya w kamienicy przy ul. Lwowskiej 17.

pierwsze podwórze umożliwiał przejazd bramny zlokalizowany w parterowym pawilonie łączącym od strony ulicy wspomniane wyżej domy frontowe. Dostęp na drugie podwórze i na tył posesji zapewniały przejazdy bramne w oficynach poprzecznych, z których pierwszy charakteryzował się asymetrycznym rozplanowaniem, analogicznym względem omówionego wcześniej przejazdu bramnego w domu czynszowym Piotra Drzewieckiego (il. 1-46, 1-47). Komunikację pionową kamienicy pierwotnie stanowiło 8 klatek schodowych, w tym 4 główne/reprezentacyjne oraz 4 służbowo-gospodarcze⁶³, obsługujące po 8 obszernych mieszkań na każdym z pięter typowych. Doświetlenie części służbowo-gospodarczych klatek schodowych i pomieszczeń pomocniczych zrealizowano za pomocą aż 6 szybów doświetlająco-wentylacyjnych, wprowadzonych w obręb rozbudowanej części kamienicy. Budynek podpiwniczono na całej powierzchni rzutu. Poddasza przewidziano jako częściowo użytkowe, obejmujące mniejsze lokale mieszkalne, a także pomieszczenia pralni, suszarni i magła.

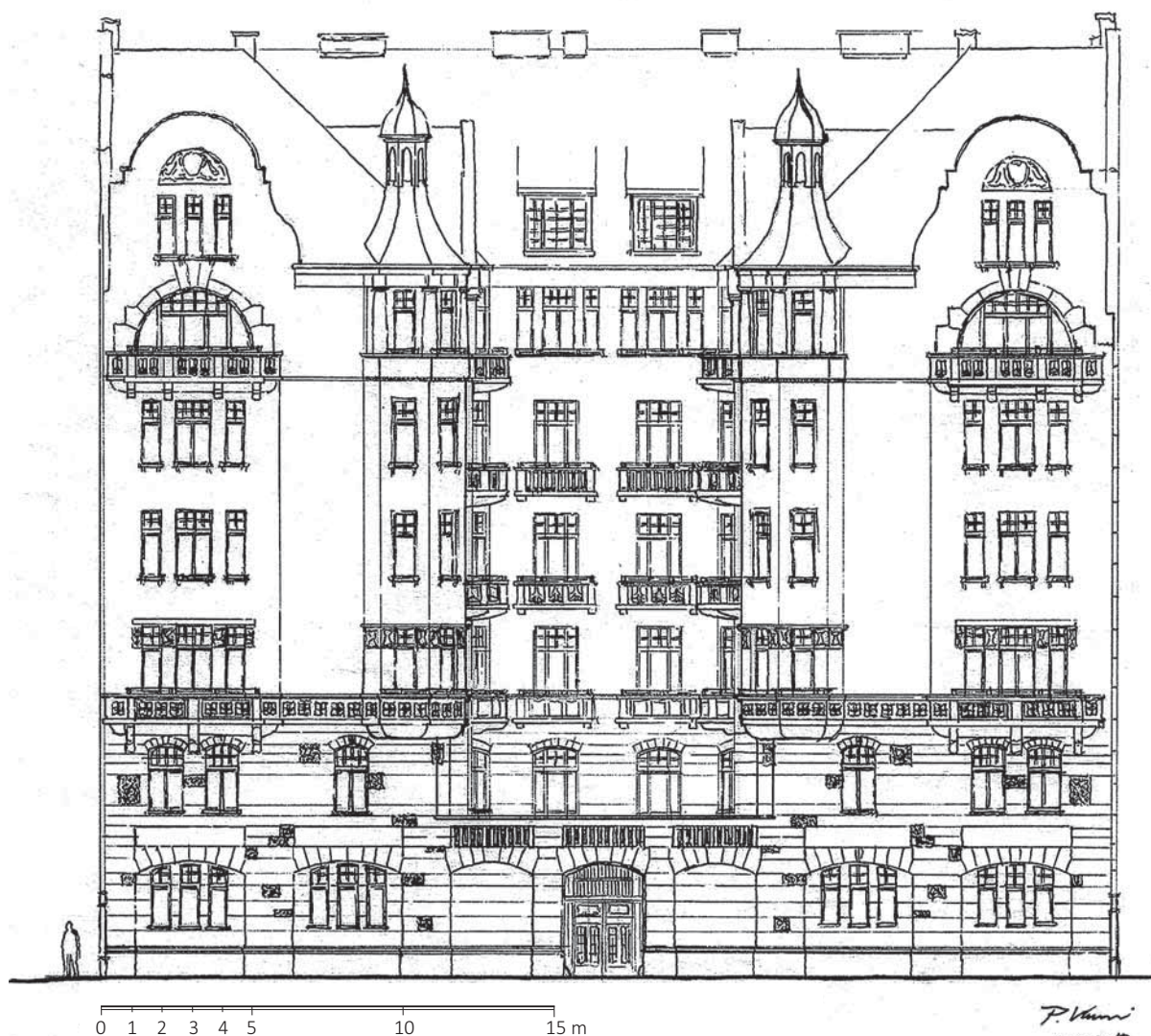
■ **Rozwiązania przekroju.** Dom czynszowy Stanisława Rostkowskiego wzniesiono jako pięciopiętrowy z użytkowym poddaszem. Budynki frontowe oraz pierwszą oficynę poprzeczną przekryto wysokimi dachami o nierównych spadkach połaci, drugą oficynę poprzeczną niskim dachem dwuspadowym, natomiast oficyny boczne dachami pulpitowymi. Poziom parteru zaprojektowano na wysokości 110 cm względem chodnika z dostępem z podwórzy za pomocą krótkich biegów wyrównawczych. Ujednoliconą wysokość kondygnacji w części rozbudowanej wynosiła 345 cm (372 cm liczona z grubością stropu powyżej)⁶⁴. W części nadbudowanej poziom parteru zlokalizowany był na wysokości 150 cm względem chodnika, natomiast wysokość kondygnacji typowej wynosiła około 330 cm (360 cm z grubością stropu powyżej), co wymagało wprowadzenia dodatkowych pół podestów w służbowo gospodarczych klatkach schodowych u styku z częścią rozbudowaną. Kalenicę dachu ponad częścią frontową pierwotnie zlokalizowano na wysokości około 30,50 metra powyżej poziomu chodnika. Posadzkę piwnic zależnie od lokalizacji rozmieszczono na poziomie od -2,10 do -2,70 metra względem poziomu chodnika. Grubość ścian nośnych wynosiła przeciętnie od 91 cm w poziomie parteru do 58 cm w poziomie poddasza⁶⁵. Z uwagi na brak sąsiedniej zabudowy w okresie budowy i rozbudowy kamienicy, nie ulega wątpliwości, że jej ściany szczytowe zrealizowano w pierwszej kolejności względem sąsiadów.

■ **Architektura elewacji.** Fasadę kamienicy podzielić można na 5 odcinków, w tym po 2 w każdym z budynków frontowych i jeden, centralnie rozmieszczony w oficynie poprzecznej (il. 1-48). Elewacje przyuliczną wschodniego z domów frontowych zaprojektowano

⁶³ Analiza inwentaryzacji sporządzonych w 1967 roku, oraz stanu współczesnego wskazuje, że służbowo-gospodarcze klatki schodowe w obręb domów frontowych rozebrano w kolejnych latach, adaptując powstałe w ten sposób przestrzenie na pomieszczenia użytkowe. Por. J. Roguska, *Warszawskie echa nowych koncepcji...*, op. cit., s. 93; J. Szuliński, *Karta Ewidencyjna...*, op. cit.

⁶⁴ Por. A. Pszczołkowski, B. Czarnecki, *Inwentaryzacja — budynek mieszkalny, ul. Al. Jerozolimskie 99*, Warszawa 2003, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

⁶⁵ J. Szuliński, *Karta Ewidencyjna...*, op. cit.

Ilustracja 1-48. Kamienica w Alejach Jerozolimskich 99, elewacja frontowa z rekonstrukcją zwieńczenia wg stanu z 1913 roku. Oprac. P. Kilanowski wg A. Pszczółkowski, B. Czarnecki [oprac.], *Inwentaryzacja — budynek mieszkalny, ul. Al. Jerozolimskie 99*, Warszawa 2003, mps. w zbiorach Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart

wano jako asymetryczną, 5-osiową, uzupełnioną w osiach 1–3 balkonami w poziomie drugiego i piątego piętra, zwieńczoną szczytem o miękkich formach w poziomie poddasza. W osiach 4–5 elewację urozmaicono obejmującym piętra od drugiego do piątego pięciobocznym wykuszem narożnym u styku z sąsiednią elewacją. W poziomie dachu wykusz zwieńczono ośmiobocznym hełmem z ażurową latarnią. Elewację boczną wschodniego budynku frontowego zaprojektowano jako asymetryczną, 10-osiową, podkreśloną w osi 6 płytkim wykuszem na planie prostokątnym, mieszczącym główną klatkę schodową, oraz wspomnianym już narożnym wykuszem u styku z elewacją przyuliczną. W osiach 3–4 i 7–8 elewację uzupełniono balkonami wprowadzonymi w poziomie od pierwszego do piątego piętra. Na wysokości poddasza elewację zwieńczono szczytem obejmującym mniej-

Ilustracja 1-49.

Kamienica Stanisława Rostkowskiego w Alejach Jerozolimskich, widok od frontu około 1937 roku. Źródło: *Zbiór Referatu Gabarytów, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935–1942, zb. APW, nr zespołu 3, sygn. 3962*

szy szczycik ponad wykuszem klatki schodowej⁶⁶. Elewacje zachodniego budynku frontowego zrealizowano jako lustrzane odbicie wyżej opisanych (il. 1-49). Centralnie rozmieszczona elewacja frontowa oficyny poprzecznej zrealizowana została natomiast jako symetryczna, 2-osiowa, podkreślona na piętrach od drugiego do czwartego balkonami w obu osiach. W poziomie dachu, pomiędzy szczytami rozmieszczono znacznych rozmiarów lukarny, umożliwiające doświetlenie przestrzeni poddasza. Balkony w obrębie elewacji frontowych zrealizowano z zastosowaniem balustrad tynkowanych na lekkim szkielecie stalowym, uzupełnionych kutymi, stalowymi balustradkami kwiatowymi (il. 1-50, 1-51, 1-52).

Elewacje w obrębie drugiego podwórza zaprojektowano jako skromniejsze, urozmaicone ryzalitami klatek schodowych, oraz balkonami o kutyh, stalowych balustradach. Starsza, istniejąca jeszcze przed nadbudową i rozbudową część kamienicy zachowała wydatne łukowe nadproża otworów okiennych.

⁶⁶ Pierwotne, kształtowane miękką linią formy szczytów przekształcono w toku odbudowy dachu po 1939 roku z wprowadzeniem szczytu w formie uproszczonego tympanonu.

Ilustracja 1-50.

Zachowane relikty zwieńczenia wykusza jednej z głównych klatek schodowych w obrębie części frontowej kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski.

Ilustracja 1-51.

Jeden z balkonów II piętra na przyulicznej elewacji kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-52.

Fragment elewacji podwórzowej jednego z budynków frontowych kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99 wraz z balkonami, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

1-50

1-51

1-52

Elewacje domu czynszowego Stanisława Rostkowskiego pod względem wykończenia podzielono na dwa fragmenty — dolny obejmujący parter i pierwsze piętro, oraz górny, obejmujący kolejne kondygnacje. Dolny fragment przypuszczalnie wykończono z wykorzystaniem tynków szlachetnych z domieszkami. Wyróżniał się on również wprowadzeniem subtelnego, płaskiego boniowania o nieregularnym podziale, urozmaiconym pojedynczymi elementami naśladującymi wykończeniem fakturę nieobrobionego kamienia. Tynki powyżej pierwszego piętra wykonano jako gładkie. Wykończenie elewacji uzupełniono subtelną dekoracją architektoniczną w formie m.in. zgeometryzowanego fryzu o motywach roślinnych ponad pierwszym piętrzem, zróżnicowanych form wsporników poniżej płyt balkonowych, oprawy otworów okiennych piątego piętra z alegorycznymi maskaronami, a także niezachowanych współcześnie półkolistych, dekoracyjnych płycin w szczytach od strony ulicy. Warto również zauważyć, że w przeciwieństwie do wcześniejszych projektów Arthura Gurneya, elewacje domu czynszowego w Alejach Jerozolimskich 99 (dawniej 107) charakteryzowały się także wprowadzeniem nielicznych elementów o proveniencji klasycystycznej, jak np. zmodernizowane, luźno nawiązujące do porządku doryckiego półkolumny w zwieńczeniu narożnych wykuszy, czy skromne fryzy z motywem jajowników poniżej piątego piętra. Frontową płaszczyznę dachów pierwotnie wykończono dachówką ceramiczną, której nie odtworzono jednak po 1945 roku.

■ **Wystrój wnętrz i wyposażenie stałe.** Pomimo pożaru i zniszczenia zwieńczenia, w kamienicy Stanisława Rostkowskiego do dziś przetrwały liczne elementy pierwotnego wystroju wnętrz, w tym zwłaszcza utrzymane w stylistyce zmodernizowanego neoklasycyzmu fasety, listwy i rozety w znacznej części lokali mieszkalnych (il. 1-53), a także na sufitach

Ilustracja 1-53. Fragment wystroju sztuka-torskiego w jednym z lokali mieszkalnych wewnątrz kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

1-54

1-55

Ilustracja 1-54.

Fragment wystroju sztukatorskiego w pierwszym przejeździe bramnym kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-55.

Fragment wystroju sztukatorskiego w drugim przejeździe bramnym kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

1-56

Ilustracja 1-56.

Fragment ceramicznej posadzki w obrębie drugiego przejazdu bramnego oraz pierwszego podwórza kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-57 (z lewej). Balustrada na jednej z głównych klatek schodowych w obrębie części frontowej kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

Ilustracja 1-58 (z prawej). Drzwi wejściowe do lokalu mieszkalnego na jednej z głównych klatek schodowych w obrębie części frontowej kamienicy przy Alejach Jerozolimskich 99, stan z 2017 roku. Fot. P. Kilanowski

przejazdów bramnych (il. 1-54, 1-55). W przedsionkach wejściowych głównych klatek schodowych zachowały się ponadto skromne fasety wraz z rozetami w formie wieńców laurowych. Domyślać się można, że pierwotnie w kamienicy istnieć mógł także wczesnomodernistyczny wystrój malarski, dotychczas jednak nierozpoznany wskutek zakrycia wtórnymi nawarstwieniami powłok malarskich.

Do czasów współczesnych w lokalach mieszkalnych zachowała się także część drewnianych posadzek taflowych oraz posadzek ceramicznych, występujących w kilku popularnych w skali miasta wzorach. Główne klatki schodowe wykończono z zastosowaniem posadzek kamiennych, marmurowych, układanych sieciowo, naprzemiennie w kolorach jasno i ciemno szarym. Marmurową okładziną wykończono również biegi schodowe. Podkreślić należy, że w kamienicy do czasów współczesnych przetrwała zdecydowana większość autentycznej, ceramicznej posadzki zastosowanej do wykończenia obydwu podwórz oraz przejazdów bramnych (il. 1-56) — co na tle zabudowy miasta sprzed 1914 roku stanowi przypadek unikatowy. Balustradę schodowa wykonano jako stalową, kutą,

z wykorzystaniem skromnego wczesnomodernistycznego wzoru (il. 1-57). Reprezentacyjne drzwi wejściowe do mieszkań oraz stolarkę drzwiową w ich wnętrzach zrealizowano według analogicznego wzoru jak w omówionych wcześniej kamienicach przy ulicy Lwowskiej 15 i 17 (il. 1-58).

■ **Konstrukcja i infrastruktura techniczna.** Kamienica w Alejach Jerozolimskich 99 (dawniej 107) wzniesiona została z cegły pełnej na zaprawie cementowo-wapiennej, przypuszczalnie uzupełnionej lżejszą cegłą dziurawką w elementach nadwieszonych, jak np. wykusze. Stropy ponad piwnicami zrealizowano jako ceglane, odcinkowe, natomiast stropy międzypiętrowe w części nadbudowanej oraz rozbudowanej, a także biegi, podesty i półpodesty głównych klatek schodowych wykonano jako ceglane na belkach stalowych systemu „Kleina”⁶⁷. Belki stalowe wykorzystano ponadto w nadprożach oraz w roli wzmocnienia i usztywnienia konstrukcji wykuszy. Zachowane służbowo-gospodarcze klatki schodowe wykonano w konstrukcji ceglanej na belkach stalowych. W starszej, pochodzącej z około 1900 roku, części budynku pozostawiono stropy drewniane, belkowe. Kamienicę przekryto więźbą dachową w konstrukcji drewnianej.

Całkowity brak relikwów wskazujących na zastosowanie w kamienicy pieców kaflowych pozwala się domyślać, że budynek, podobnie jak pozostałe kamienice projektu A. Gurneya, od początku wyposażony był we własny system ogrzewania centralnego. Windy elektryczne wprowadzono we wszystkich głównych/reprezentacyjnych klatkach schodowych kamienicy. Ich pierwotna estetyka wraz z oprawą pozostają jednakże nieznanymi skutkiem wymiany oryginalnych urządzeń po 1945 roku. Zachowane do czasów współczesnych relikwty wskazują, że kamienica z początku wyposażona była jedynie w oświetlenie gazowe.

PODSUMOWANIE

Kamienice czynszowe projektu Arthura E. Gurneya zaliczyć należy do najciekawszych warszawskich realizacji w duchu wczesnego modernizmu przed 1914 rokiem. Szerokie wykorzystanie wątków neoromantycznych w architekturze wspomnianych budynków niewątpliwie wyróżniało je na tle ogółu powstającej zabudowy, zasadniczo utrzymanej wówczas w duchu zmodernizowanego neoklasycyzmu, neobaroku lub późnej secesji. Wzniesione według projektów Gurneya domy czynszowe w istocie stanowiły bowiem nastrojową, wczesnomodernistyczną interpretację średniowiecznych budowli warowno-obronnych, uzupełnioną o subtelne elementy i detale w duchu późnej secesji. Podkreślić należy, że wątki neoromantyczne w największym stopniu przejawiały się w architekturze fasad, m.in. poprzez ich swobodną, asymetryczną kompozycję, znaczące urozmaicenie bryły wykuszami i szczytami, a także inspirowane budowlami zamkowymi formy, sposób wykończenia oraz kolorystykę. Co ciekawe, w opozycji do skomplikowanej bryły, elewacje kamienic projektu Gurneya zwracały jednocześnie uwagę cechami niewątpliwie modernistycznymi, takimi jak m.in. szerokie zastosowanie gładkich powierzchni, znaczące ograniczenie dekoracji architektonicznej oraz predylekcja do posługiwania się uproszczonymi,

⁶⁷ Por. J. Szuliński, *Karta Ewidencyjna...*, op. cit.

Ilustracja 1-59. Przykłady fasad kamienic ryskich utrzymanych w duchu tzw. „północnej moderny”. Od lewej: Brīvības iela 47 (1908), Krišjāņa Valdemāra iela 67 (1909), Vīlandes iela 10 (1908) i Alberta iela 11 (1908). Rys. Piotr Kilanowski

zgeometryzowanymi kształtami, jak np. kwadraty i prostokąty. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na formalne podobieństwo fasad warszawskich kamienic projektu A.E. Gurneya względem domów czynszowych realizowanych około 1910 roku m.in. w Peters-

Ilustracja 1-60. Kamienica pod adresem Kronwerkskij Prospekt 23 w Petersburgu, elewacja frontowa. Rys. Piotr Kilanowski

burgu⁶⁸ czy Rydze⁶⁹ w konwencji stylowej łączącej elementy secesyjne, romantyczne i narodowe, określanej w Rosji jako tzw. „rółnocna moderna” [ros. „Северный модерн”]⁷⁰ (il. 1-59, 1-60, 1-61).

Wykorzystanie wątków i motywów neoromantycznych w mniejszym stopniu zaobserwować można we wnętrzu zaprojektowanych przez Gurneya kamienic, m.in. poprzez niestandardowo ukształtowane, niejako zaskakujące rozwiązania planistyczne przejazdów bramnych z przesunięciem osi przejścia względem otworu bramnego oraz nietypowym rozmieszczeniem drzwi wejściowych na klatkę schodową. Z kolei brak szerszej reprezentacji wątków neoromantycznych w wystroju i wyposażeniu lokali mieszkalnych oraz wspólnych przestrzeni komunikacyjnych najprawdopodobniej wiązał się z przywiązaniem potencjal-

⁶⁸ M.in. Bolszoj Prospekt P.S. 44 (1907, proj. I.A. Pretro), Klimowski Zaułek 9 (1912, proj. A.F. Bubyg), czy Kronwerkski Prospekt 23 (1912, proj. E.L. Morozow). Por. E. Юхнева, *Петербургские доходные дома. Очерки из истории быта*, Санкт-Петербург 2012.

⁶⁹ M.in. Alberta iela 11 (1908, proj. E. Laube), Kr. Valdemāra iela 67 (1909, proj. E. Laube), czy Kronvalda bulvāris 10 (1907, proj. K. Pēkšēns). Por. J. Krastinš, *Rīgas Jugendstila ēkas*, Rīga 2007.

⁷⁰ Por. В. Лисовский, *Северный модерн: Национально-романтическое направление в архитектуре стран Балтийского моря на рубеже XIX и XX веков*, Санкт Петербург 2016; В. Кириллов, *Архитектура „северного модерна”*, Москва 2011.

Иллюстрация 1-61. Каменица под адресом Болшой Проспект П.С. 44 в Петербурге, видок krótko по уkończeniu budowy. Źródło: *Доходн. домъ Нет. Стор., Большой пр., Но 44, С.-П.Вурзь. (ст. I выр.), И.А. Претро, Архит.-Художн., „Ежегодник Общества архитекторов-художников”, 1907, вып. 2, с. 120*

nych najemców do klasycystycznej stylistyki architektonicznej. Warto jednak zauważyć, że w wystroju i wyposażeniu wnętrz omawianych kamienic Gurney wprowadził także elementy późnej secesji, takie jak m.in. silnie zgeometryzowane kształty balustrad schodowych i prostokątne podziały kompozycyjne stolarki drzwiowej. W duchu późnej secesji

utrzymane były ponadto niektóre elementy wystroju i wyposażenia fasad, jak np. balustrady balkonowe i balustradki kwiatowe, a także zgeometryzowany fryz złożony z kwadratowych pól wypełnionych glazurowaną ceramiką w budynku przy Lwowskiej 17. We wspomnianych elementach dopatrzeć się można podobieństw względem twórczości pozostających wówczas pod wpływem nurtu Arts and Crafts architektów brytyjskich, takich jak m.in. William Bidlake, Guy Dawber, Arnold Mitchell, Charles R. Mackintosh, Edward T. Powell czy Charles H. Townsend⁷¹. Nie powinno to wszakże wzbudzać zdziwienia — zarówno z uwagi na brytyjskie korzenie samego Arthura E. Gurneya, jak również jego wcześniejsze kontakty zawodowe m.in. z wspomnianym Edwardem T. Powellem⁷².

Przeprowadzone badania pozwalają zauważyć, że zamkowo-obronna w charakterze architektura kamienic projektu A.E. Gurneya, niejako w kontraście do swej formy skrywała szereg niewątpliwie nowoczesnych rozwiązań konstrukcyjnych i technicznych, z których część nie należała przed 1914 rokiem do całkowicie typowych. Badania wskazują, że zwłaszcza kamienica Piotra Drzewieckiego wyróżniała się interesującymi, nowoczesnymi rozwiązaniami konstrukcyjnymi takimi jak m.in. stropy ceramiczno-żelbetowe systemu „Westfal”, czy lekka, stalowo-żeliwna konstrukcja klatek schodowych. Wszystkie omawiane budynki zwracały też uwagę wprowadzeniem żelbetowych płyt balkonowych wykonanych zewnętrznie warstwą tynku szlachetnego barwionego w masie. Domy dochodowe projektu A.E. Gurneya odznaczały się ponadto konsekwencją w wykorzystaniu własnego systemu ogrzewania centralnego jedno-budynkowego. Wśród innych nowoczesnych instalacji wymienić należy oświetlenie elektryczne wprowadzone w 3 z 4 omawianych domów. Wszystkie wzmiankowane obiekty wyposażono też w windy elektryczne, co około 1910 roku było już jednak rozwiązaniem zasadniczo standardowym w kamienicach pięciopiętrowych i wyższych⁷³.

Na koniec podkreślić także należy, że szczęśliwie wszystkie zaprojektowane przez A.E. Gurneya kamienice wczesnomodernistyczne w duchu neoromantycznym przetrwały do czasów współczesnych (il. 1-62). Fakt ten zasługuje na szczególne podkreślenie w obliczu niezmiernych strat powstałych w zabudowie czynszowej miasta w latach 1939–1945, a także w kolejnych dekadach⁷⁴. Mając to na uwadze, realizacje brytyjskiego architekta niewątpliwie stanowią współcześnie szczególną wartość — zarówno z punktu widzenia architektonicznego, jak również historycznego, naukowego i konserwatorskiego.

⁷¹ Por. P. Davey, *Arts and Crafts Architecture*, London 1980.

⁷² P. Kilanowski, *Arthur E. Gurney — brytyjski architekt...*, op. cit., s. 154, 179.

⁷³ P. Kilanowski, *Wpływ nowoczesnej infrastruktury...*, op. cit., s. 102–105.

⁷⁴ Por. P. Kilanowski, *Utraczone kamienice...*, op. cit., s. 106–123.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: Warszawa; Polska; wczesny_modernizm; nurt_neoromantyczny_wczesnego_modernizmu; kamienica; dom_czynszowy; dom_dochodowy; architektura; Arthur_Edward_Gurney; Arthur_E_Gurney; Artur_Gurney; architekt; budowniczy

Key words: Warsaw, Poland, Early Modernism, Neoromantic Early Modern current, townhouse, tenement house, rental apartment building, architecture, Arthur Edward Gurney, Arthur E. Gurney, Arthur Gurney, architect, builder

STRESZCZENIE

Architektura powstających w Warszawie od około 1909 do 1914 roku budynków utrzymana była w nurcie szeroko rozumianego wczesnego modernizmu, który charakteryzował się zróżnicowanym obliczem stylowym. W większości realizacji dominowały silnie przetworzone i formalnie uproszczone motywy odwołujące się do architektury neoklasycyzmu, neobaroku lub późnej, zgeometryzowanej secesji. W warszawskich realizacjach doby wczesnego modernizmu mniej powszechnym, jednakże również wykorzystywanym źródłem inspiracji były wątki i motywy neoromantyczne, często określane także jako malownicze. Wspomniane wątki odnajdziemy przede wszystkim w architekturze niektórych realizowanych wówczas domów czynszowych, a także w pojedynczych obiektach publicznych. Predylekcja do szerszego wykorzystania licznych wątków i motywów neoromantycznych — zarówno w bryle oraz kompozycji, jak i w detalu architektonicznym stanowiła w latach bezpośrednio poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej rozpoznawalną cechę twórczości m.in. angielskiego architekta Arthura E. Gurneya. Twórca ten działał w Warszawie i na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej od około 1899 do 1915 roku, zarówno samodzielnie, jak też we współpracy z innymi architektami i budowniczymi. W latach 1909–1914 był on związany z powstaniem czterech wczesnomodernistycznych kamienic w duchu neoromantycznym, stanowiących zarazem najliczniejszą w skali Warszawy grupę dzieł utrzymanych w tej stylistyce autorstwa jednego architekta. Wspomniane budynki szczęśliwie przetrwały do czasów współczesnych, stanowiąc zarazem cenne, jak również stosunkowo nietypowe w warunkach warszawskich przykłady kierunku określanego również jako tzw. narodowy romantyzm lub północna moderna, dominującego przed 1914 rokiem w kilku innych rejonach Europy.

SUMMARY

NEOROMANTIC CURRENTS IN THE EARLY MODERN ARCHITECTURE OF WARSAW (1909–1914): EXAMPLES OF IMPLEMENTATION BY ARTHUR E. GURNEY

Characterized by a varied stylistic face, the architecture of buildings emerging in Warsaw from around 1909 to 1914 was maintained in the current broadly understood as being Early Modernism. Most implementations were dominated by strongly processed and formally simplified motifs making reference to neo-Classical, neo-Baroque, and subsequently geometricized Secession. Although less common, neoromantic themes and motifs, often referred to as Picturesque, were used as sources of inspiration in the Warsaw implementations of the Early Modern period. These mentioned themes may primarily be found in the architecture of certain tenement houses as well as individual public building built at that time. A predilection to the application of numerous neoromantic themes and motifs in building volume and composition as well as architectural detail was an identifiable feature of architects such as the Englishman, Arthur E. Gurney, in the years preceding the outbreak of World

War I. This designer was active in Warsaw as well as the former lands of the Polish–Lithuanian Commonwealth from around 1899 to 1915, both independently and in collaboration with other architects and builders. In the years 1909–1914 he was linked with the construction of four Early Modern tenement houses designed in the neoromantic spirit. At the same time, they make up the most numerous group of works maintained in this style as designed by a single architect in Warsaw. Happily, these buildings have survived to contemporary times and are both a valuable and relatively unique example for Warsaw of a direction defined as National Romanticism or Northern Modern, which was dominant prior to the year 1914 in several regions of Europe.

BIBLIOGRAFIA

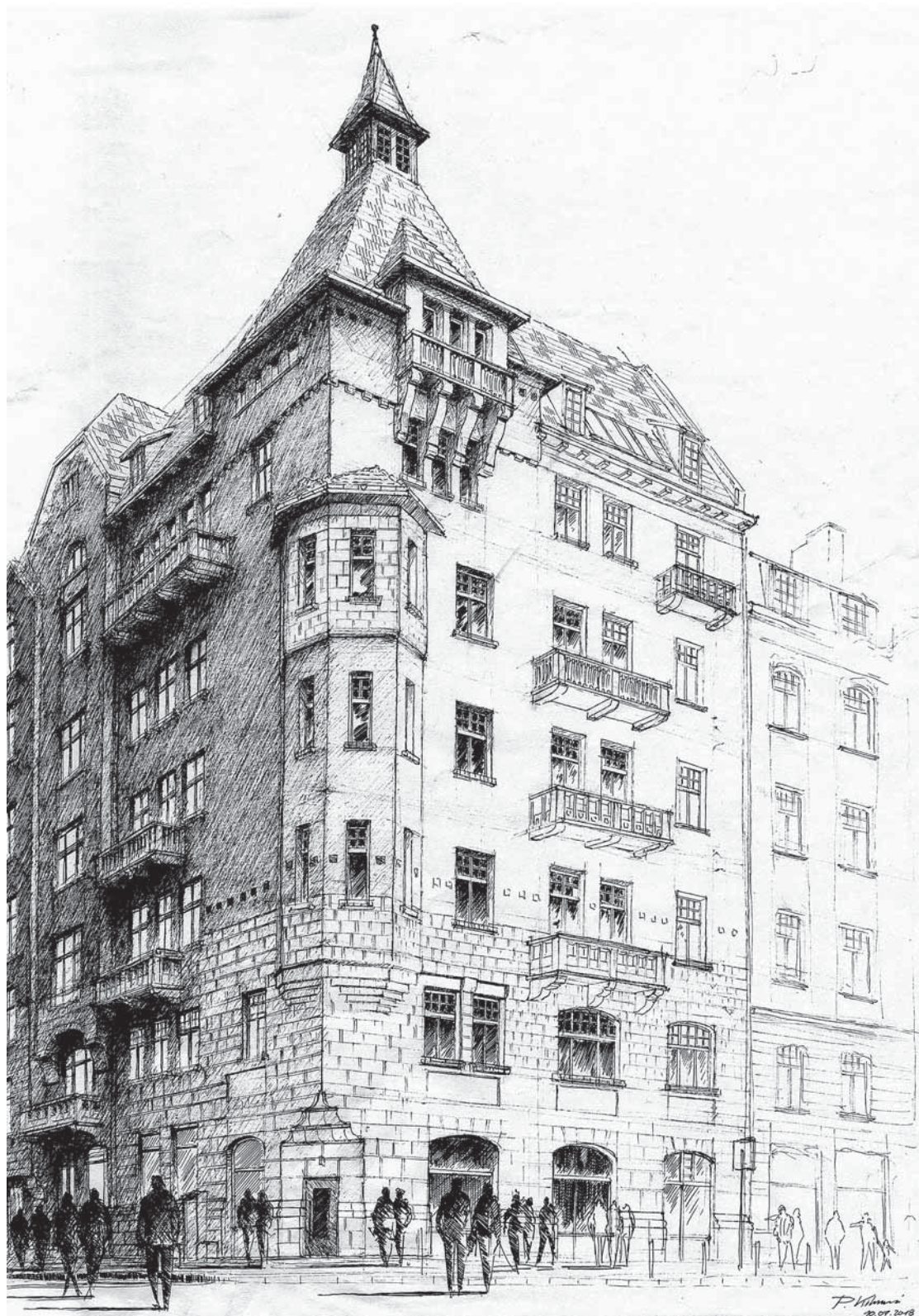
- [1] Anteniške Anita, *National romanticism apartment buildings of Riga*, referat w ramach warsztatów „Art nouveau & Society, National Identity and International Trends”, Ljubljana 2006.
- [2] *Akta Nieruchomości*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1936–1944, zb. APW, nr zespołu 3, sygn. 2339.
- [3] Bronisław Rogóyski, „Świat”, 1921, nr 30, s. 12.
- [4] Barański Marek, Sołtan Jerzy, *Warszawa — ostatnie spojrzenie: niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944*, Warszawa 2004.
- [5] Biczuk Marcin, Prostko Piotr, Rostkowska Anna [oprac.], *Projekt budowlany przebudowy, rozbudowy i nadbudowy budynku mieszkalno-usługowego, Al. Jerozolimskie 57 w Warszawie*, Warszawa 2018, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [6] Brykowska Maria, *Katalog projektów i dzieł Oskara Sosnowskiego*; [w:] *Oskara Sosnowskiego świat architektury. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2004, s. 79–170.
- [7] Chrościcki Juliusz A., Rottermund Andrzej, *Atlas Architektury Warszawy*, Warszawa 1977.
- [8] Davey Peter, *Arts and Crafts Architecture*, London 1980.
- [9] *Доходн. домъ Нет. Стор., Большой нр., Но 44, С.-П.Вурзь. (ст. I вып.), И.А. Претро, Архит.-Художн.*, „Ежегодник Общества архитекторов-художников”, 1907, вып. 2, с. 120.
- [10] *Dom Nr 19 przy ul. Krakowskie Przedmieście w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1909, nr 5, s. 63–64, tabl. VII.
- [11] *Dom Nr. 453 (pol. 4) przy ul. Podwale w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1908, nr 50, s. 612, tabl. XXVI.
- [12] *Dom dochodowy w Warszawie*, „Architekt”, 1905, nr 10, s. 151, 154, 158, tabl. 50.
- [13] *Dom przy Al. Jerozolimskiej w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1912, nr 45, s. 599, tabl. XV.
- [14] *Dom przy zbiegu ul. Wielkiej i Koszykowej w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1912, nr 50, tabl. XVI.
- [15] Domińczak Michał, Zaguła Artur, *Typologia łódzkiej kamienicy*, Łódź 2016.
- [16] Fiell Charlotte, Fiell Peter, *Charles Reenie Mackintosh (1868–1928)*, Köln, London 1997.
- [17] Friedhoff Jens, Wagener Olaf, *Romantik und Historismus am der Mosel*, Petersberg 2009.
- [18] Jasiński Mateusz, Petrus Marcin [oprac.], *Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji frontowej budynku kamienicy na Alejach Jerozolimskich 57 w Warszawie*, Warszawa 2017, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

- [19] Jasiński Mateusz, Petrus Marcin [oprac.], *Dokumentacja badań konserwatorskich przejazdu bramnego budynku kamienicy na Alejach Jerozolimskich 57 w Warszawie*, Warszawa 2017, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [20] K.R., *Dom księgarń nakładowej „Gebethnerr i Wolff” w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1907, nr 4, s. 45–47, tabl. I–IV.
- [21] Kakowski Krzysztof, Słowik Wiesław, Żera Tadeusz, Dmowski Andrzej, Krajewski Czesław [oprac.], *Ekspertyza — opinia: O stanie technicznym kamienicy położonej w Warszawie w Dzielnicy Śródmieście w Alejach Jerozolimskich 57*, Warszawa 2015, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [22] Karnaszewski Edmund, Deptuła Stefan [oprac.], *Projekt adaptacji lokalu sklepowego i mieszkalnego na cele pogotowia lekarskiego przy Szpitalu Chirurgii Urazowej Dziecięcej, Aleje Jerozolimskie 57, hip. 1582 EA*, Warszawa 1960, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [23] Karolak Dariusz, Rudzińska Anna [oprac.], *Budynek przy Al. Jerozolimskich 57 w Warszawie, ekspertyza techniczna balkonów w elewacji frontowej*, Warszawa 2017, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [24] Kilanowski Piotr, *Arthur E. Gurney — brytyjski architekt czynny w Warszawie i na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej od 1899 do 1915 roku*, „Ochrona Zabytków”, 2019, nr 2, s. 147–188.
- [25] Kilanowski Piotr, *Charakterystyczne rozwiązania i motywy w architekturze kamienic warszawskich od około 1900 do 1914 r. na przykładzie twórczości Ludwika Panczakiewicza oraz spółek autorskich Wacław Heppen–Józef N. Czerwiński i Henryk Stifelman–Stanisław Weiss*, dysertacja doktorska opracowana pod opieką prof. zw. dr hab. inż. arch. Małgorzaty Rozbickiej w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, mps., Warszawa 2018.
- [26] Kilanowski Piotr, *Rozplanowanie kondygnacji mieszkalnych w śródmiejskich kamienicach warszawskich na przełomie XIX i XX wieku*; [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta — społeczne i kulturowe aspekty funkcjonowania architektury na ziemiach polskich 1815–1914* [red. M. Getka-Kenig, A. Łupienko], Warszawa 2017, s. 219–244.
- [27] Kilanowski Piotr, *Utracone kamienice warszawskie doby wczesnego modernizmu (1909–1914)*, Warszawa 2021.
- [28] Kilanowski Piotr, *Wpływ nowoczesnej infrastruktury technicznej na rozwiązania planu warszawskich domów dochodowych pod koniec XIX wieku oraz po roku 1900*; [w:] „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, Tom 2, *Przyszłość rzeczy minionych* [red. M. Rozbicka], Warszawa 2019, s. 78–129.
- [29] *Kilka prac arch. Cz. Domaniewskiego*, „Przegląd Techniczny”, 1908, nr 7, s. 90–94, tabl. IV–VII.
- [30] Кириллов Василий, *Архитектура „северного модерна”*, Москва 2011.
- [31] *Klub wioślarzy w Warszawie*, „Architekt”, 1901, nr 1, s. 11–14, tabl. I–II.
- [32] *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny — Archiwum Ilustracji (1910–1939)*, zb. NAC, nr zespołu 1.
- [33] Krastinš Jānis, *Rīgas Jugendstila ēkas*, Rīga 2007.
- [34] Kubisa Barbara [oprac.], *Program prac konserwatorskich posadzek i schodów z marmuru, badania stratygraficzne klatki schodowej drewnianej — kamienica, ul. Lwowska 15, klatka schodowa główna — parter, klatka schodowa drewniana*, Warszawa 2015, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

- [35] Kubisa Barbara [oprac.], *Badania stratygraficzne elewacji: tynków, stolarki i elementów metalowych balustrady balkonu — budynek Al. Jerozolimskie 57 w Warszawie*, Warszawa 2017, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [36] Kujawa Halina [oprac.], *Studium historyczne kwartałów zabudowy*, t. 1–12, Miejskie Biuro Projektów „Warcent” 1982–1984, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- [37] Kujawski Michał [oprac.], *Projekt techniczny remontu elewacji, budynek Lwowska 15 w Warszawie*, Warszawa 1981, mps., zb. Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie.
- [38] Kurzątkowska Elżbieta, *Wspomnienie o „Omedze”*, „Gazeta na Koszykach”, 2013, nr 3, s. 2.
- [39] Лисовский Владимир, *Северный модерн: Национально-романтическое направление в архитектуре стран Балтийского моря на рубеже XIX и XX веков*, Санкт Петербург 2016.
- [40] Łoza Stanisław, *Architekci i Budowniczości w Polsce*, Warszawa 1954.
- [41] Łoza Stanisław, *Szkice Warszawskie. Zebrał, opracował i wstępem opatrzył Ludwik B. Grzeniewski*, Warszawa 1958.
- [42] Majewski Jerzy S., *Warszawa nieodbudowana, metropolia belle epoque*, Warszawa 2003.
- [43] Marczevska M., Wójcik T.M. [oprac.], *Projekt wymiany instalacji centralnego ogrzewania — budynek mieszkalno-biurowy Warszawa ul. Lwowska 17*, Warszawa 1988, mps. w zbiorach Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie.
- [44] Markowski Andrzej, Tomiczek Adam, Szlis Jacek, Szwedowska-Ozyp Wioletta [oprac.], *Moderнизacja kamienicy w Al. Jerozolimskich 99; [w:] Plany na przyszłość 2003 — katalog wystawy*, Warszawa 2003, s. 96.
- [45] Miller Henryk [oprac.], *Inwentaryzacja arch.-bud. budynku przy Al. Jerozolimskich 57 w Warszawie*, Warszawa 1970, mps. w zbiorach Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie.
- [46] Miłobędzki Adam, *Wieżowiec towarzystwa telefonów „Cedergren” w Warszawie*, „Rocznik Historii Sztuki”, 1974, t. X, s. 98–115.
- [47] Miłobędzki Adam, *Warszawa około roku 1900: scena architektoniczna i jej aktorzy; [w:] „Sztuka około 1900 w Europie Środkowej” — materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 20–24 października 1994*, red. P. Krakowski, J. Purchla, Kraków 1997, s. 87–90.
- [48] *Nowe Domy*, „Gospodarz i Lokator”, 1901, nr 2, s. 8–10.
- [49] Omilanowska Małgorzata, *Stefan Szyller 1857–1933, Warszawski Architekt doby Historyzmu*, Warszawa 1995.
- [50] Orłowicz Mieczysław, *Krótki ilustrowany przewodnik po Warszawie z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy*, Warszawa 1922.
- [51] P.T., *Dom firmy „Drzewiecki i Jeziorański w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1905, nr 3, s. 25–26, tabl. X–XI.
- [52] P.T., *Dom dochodowy w Warszawie przy ul. Nowowiejskiej No 19*, „Przegląd Techniczny”, 1906, nr 29, s. 347–348, tabl. XXXVIII–XXXIX.
- [53] P.T., *Projekty konkursowe dojazdu do nowego mostu miejskiego na Wiśle w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1906, nr 13, s. 142–145, tabl. XXIII–XXVIII.
- [54] P.T., *Projekty konkursowe domu Zarządu Zakładów Gazowych w Warszawie*, „Przegląd Techniczny”, 1904, nr 33, s. 437, tabl. XLV–LI.

- [55] Pastewka Małgorzata, Pastewka Łukasz, Wodzyńska Elżbieta, Łojek Przemysław [oprac.], *Inwentaryzacja architektoniczna kamienicy przy ul. Al. Jerozolimskie 57 w Warszawie*, Warszawa 2012, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [56] *Plan Miasta Warszawy*, Pomiar pod kierunkiem głównego inżyniera W.H. Lindleya, oryg. 1:2500, Warszawa 1896–1897, zb. Archiwum Państwowego w Warszawie, sygn. 734R.
- [57] *Plan Miasta Warszawy*, Pomiar pod kierunkiem głównego inżyniera W.H. Lindleya, oryg. 1:2500, Warszawa 1896–1897, wersja z uzupełnieniami do około 1948 r., Urząd miasta stołecznego Warszawy, <http://www.mapa.um.warszawa.pl/>.
- [58] Pszczołkowski Adam, Czarnecki Bartosz [oprac.], *Inwentaryzacja — budynek mieszkalny, ul. Al. Jerozolimskie 99*, Warszawa 2003, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [59] Radźwicka-Milczewska Anna, *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Aleje Jerozolimskie 57*, Warszawa 2008, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- [60] *Zbiór Referatu Gabarytów*, Akta Miasta Warszawy, Warszawa 1935–1942, zb. APW, nr zespołu 3.
- [61] *RIBA Nomination Papers L v5 no.289: Arthur Edward Gurney*, zb. British Architectural Library, Royal Institute of British Architects.
- [62] Roguska Jadwiga, *Środowisko Architektoniczne Warszawy na przełomie XIX i XX w. (1890–1914)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1974, T:19, s. 219–230.
- [63] Roguska Jadwiga, *Wpływ przepisów na kształtowanie zabudowy Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1980, z. 3–4, s. 275–298.
- [64] Roguska Jadwiga, *Warszawskie echa nowych koncepcji w planowaniu zabudowy czynszowej na początku XX wieku*; [w:] *Architektura dawna a współczesność*, red. J. Zachwatowicz, Warszawa 1982, s. 85–101.
- [65] Rostkowska Anna, Sawczuk Katarzyna, Prostko Piotr [oprac.], *Inwentaryzacja lokali w budynku, Warszawa ul. Lwowska 15, lokale nr 1, 5, 7*, Warszawa 2014, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [66] Rostkowska Anna, Wesołowska Anita, Suchecka Dorota [oprac.], *Inwentaryzacja konserwatorska stolarki okiennej i drzwiowej w budynku Lwowska 15 Warszawa*, Warszawa 2014, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [67] Rostkowska Anna, Wesołowska Anita, Suchecka Dorota, Trzałkowska Sylwia [oprac.], *Projekt remontu konserwatorskiego mieszkania nr 9 przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie, program prac konserwatorskich dla lokalu nr 9 przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2014, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [68] Rostkowska Anna, Wesołowska Anita [oprac.], *Projekt budowlany przebudowy V kondygnacji (str. lewa) budynku wielorodzinnego przy ul. Lwowskiej 15 — lokal 10*, Warszawa 2015, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [69] Rostkowska Anna, Kuflewska Anna, Trzałkowska Sylwia [oprac.], *Projekt remontu klatki schodowej kamienicy przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2015, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [70] Rostkowska Anna, Wesołowska Anita, Trzałkowska Sylwia [oprac.], *Projekt budowlany remontu konserwatorskiego lokalu nr 4 przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2016, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.

- [71] Rostkowska Anna, Trzałkowska Sylwia, Kilanowski Piotr, Rembiewska Jadwiga [oprac.], *Projekt budowlany remontu elewacji frontowej kamienicy przy Al. Jerozolimskich 57 w Warszawie*, Warszawa 2017, mps., zb. Archiwum pracowni architektoniczno-konserwatorskiej Proart.
- [72] Rostkowska Anna, Prostko Piotr, Biczuk Marcin, Rostkowski Dominik, Kilanowski Piotr, Trzałkowska Sylwia, Wesołowska Anita, Montes-Celinski Camila, Sołtysiak-Siwiec Magda, Rembiewska Jadwiga [oprac.], *Przebudowa i nadbudowa kamienicy w Al. Jerozolimskich 57; [w:] Plany na przyszłość 2018 — katalog wystawy*, Warszawa 2018, s. 42.
- [73] Stefański Krzysztof, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Łódź 2005.
- [74] Szkurłat Anna, *Secesja w Architekturze Warszawy*, Warszawa 1999.
- [75] Szuliński Jan, *Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Aleje Jerozolimskie 99*, Warszawa 2005, zb. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- [76] *The Kalendar Of The Royal Institute Of British Architects 1913–1914*, London 1913.
- [77] Trocewicz Arkadiusz, Bodzioch Dariusz [oprac.], *Inwentaryzacja budowlana budynku przy ul. Lwowskiej 15 w Warszawie*, Warszawa 2001, mps. zb. Archiwum Zarządu Gospodarowania Nieruchomościami w Warszawie.
- [78] W.T., *Dom dochodowy W-go Gustawa Hr. Rawity-Ostrowskiego w Warszawie, ul. Mazowiecka 1–3*, „Wiadomości Budowlane i Miejskie”, 1914, nr 10, s. 107–113.
- [79] Zieliński Jarosław, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1–15, Warszawa 1995–2012.

Ilustracja 1-62. Kamienica przy ulicy Lwowskiej 17, szkic perspektywiczny narożnika, stan z 2011 roku.
Rys. P. Kilanowski

No 17133

Podpis student

Gerard Ciołek

PLIST
1913

Ilustracja 2-1. Gerard Ciołek. Fotografia w Indeksie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, 1929. Archiwum rodzinne. Fot. T.M. Ciołek, 2021

MARIA BRYKOWSKA
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

TWÓRCZOŚĆ ARCHITEKTA GERARDA CIOŁKA

W OKRESIE PRACY W ZAKŁADZIE ARCHITEKTURY POLSKIEJ
NA WYDZIALE ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ
ORAZ JEGO METODA BADAŃ ZABYTKOWYCH OGRODÓW

WPROWADZENIE

W październiku 2019 roku odbyła się w Instytucie Architektury Krajobrazu na Politechnice Krakowskiej sesja naukowa dla uczczenia 110 rocznicy urodzin profesora architekta Gerarda Ciołka, znanego badacza i konserwatora zabytkowych ogrodów oraz ochrony krajobrazu, a przy tym nauczyciela wielu architektów w latach 1937–1966 nie tylko na uczelni krakowskiej, ale i w Warszawie (il. 2-1)¹. Uroczystości wzbogaciło wydanie książki autorstwa jego syna — T. Macieja Ciołka, drobniarowo, chronologicznie i kompetentnie przedstawiającej życie, działalność zawodową i wydarzenia w jego bliskim środowisku².

Na wstępie warto podkreślić niezwykłą osobowość Gerarda Ciołka, wrażliwość na piękno krajobrazu i przyrody, wyniesioną z wędrówek w latach młodości po Karpatach, a później w Tatrach. To zamiłowanie wyrażał początkowo w malarstwie, co potwierdzają jego prace zaprezentowane na wystawie „Pejzaż Górski” w Lublinie 16–22 września w 1929 roku: dwa obrazy olejne — panoramy Tatr i Karpat Wschodnich oraz akwarela *Kosów Kamienisty* (sygnowana) (il. 2-2, 2-3). Wiem o tym od dawna, bowiem jeden z tych obrazów — akwarelę, ofiarował autor (bądź sprzedał) mojej mamie — Jadwidze Fryszkiewicz (Góreckiej)³.

¹ Sesja naukowa „Ochrona krajobrazu”, 24–25.10.2019; A. Zachariasz, *Gerard Ciołek (1909–1966). Varia-Odręczności*; [w:] Anna Mitkowska, Maria Łuczyńska-Bryzek, *Gerard Ciołek. Katalog wystawy*, Kraków 2019, s. 41–50. Materiały z wcześniejszych sesji na Politechnice Krakowskiej poświęconych profesorowi, m.in. w: *Gerard Ciołek — 1909–1966 — profesor-architekt: wspomnienia, kontynuacja myśli*, red. M. Łuczyńska-Bruzda, *Monografia 90*, wyd. Politechniki Krakowskiej, 1989.

² T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek i przyjaciele. Kalendarium życia i pracy 25 pasterzy krajobrazu i zabytków*, cz. 1, red. K. Pawłowska, wyd. Politechniki Krakowskiej, 2019 (informacje na s. 125–186); w wielu wcześniejszych publikacjach poświęconych pamięci i twórczości Gerarda Ciołka, cytowano jego prace w okresie zatrudnienia w ZAP, pomijając zdobytą tam wówczas wiedzę i metody pracy. Por. m.in.: K. Wejchert, J. Zachwatowicz, *Gerard Ciołek 1909–1966*, KAiU, XI, 1966, z. 3, s. 233–242; Jankowska Maria, *Gerard Ciołek, badacz i konserwator ogrodów zabytkowych*, „Studia i Materiały PKZ”, Warszawa 1981.

³ Jadwiga Fryszkiewicz, była wówczas uczennicą Wolnej Szkoły Rysunku i Malarstwa (filii Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie), a Gerard Ciołek już po maturze, był wcześniej uczniem artystów malarzy lubelskich — Adama Dremonta i Zygmunta Gąsiorowskiego. Por. T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., cz. 1, s. 121, 123–124.

Ilustracja 2-2. *Tatry. Żółta Turnia i Granaty*, obraz olejny (50×24), Gerard Ciołek, Dolina Gąsienicowa, 1929. Zbiory prywatne. Fot. T.M. Ciołek, 2021

Ilustracja 2-3. *Kosów Kamienisty. Pejzaż górski*, akwarela (31×23), Gerard Ciołek, 1929. Zbiory prywatne. Fot. L. Liniecki, 2021

Ilustracja 2-4. Worochta. Cerkiew, akwarela, ćwiczenia z *Architektury Polskiej 1*, Gerard Ciołek, 1930–1931. *Album*, Teka nr 329, zb. ZAP WAPW

Po maturze zastanawiał się Ciołek nad studiami na Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, ale ostatecznie od 1 października 1929 roku rozpoczął zajęcia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Już na I roku studiów, latem 1930 roku, miał okazję poznać część pracowników Zakładu Architektury Polskiej, uczestnicząc w ćwiczeniach z przedmiotu „architektura polska 1”, prowadzonym przez profesora Oskara Sosnowskiego. Na zaliczenie Gerard Ciołek wykonał samodzielnie opis, plan wsi Worochta na Huculszczyźnie oraz pomiary w terenie — cerkwi (il. 2-4) i zabudowy drewnianej, które opracowane w *Albumie* zachowały się w Zbiorach ZAP⁴. Inny jego rysunek elewacji (w tuszu, 1:200) i detal porządku architektonicznego (1:20) domu *Gran Guardia* w Weronie (obecnie w archiwum rodzinnym) został wykonany w roku akademickim 1930/1931 jako temat I na zajęciach w Katedrze Historii Architektury Nowożytnej kierowanej przez profesora Lecha Niemojewskiego.

O przebiegu studiów Ciołka więcej wiadomo na podstawie zachowanego indeksu i realizowanego w latach 1929–1936 na Wydziale Architektury programu, który wiele razy ewoluował. Według koncepcji Tadeusza Tołwińskiego, od początku założenia Wydziału problematyka ogrodów była w programie nauczania „budowy miast i kompozycji archi-

⁴ Tamże, nt. *Albumu* — Zbiory ZAP WA PW: Teka 329 (1931); R. Kunkel, *Albumy inwentaryzacji wsi ZAP PW, Dzieje i zawartość zbioru*, KAiU, 1981, t. XXVI, z. 3–4, s. 277–292.

tektonicznej”. W 1918 roku powołana została Katedra Historii Budowy Miast, a w 1930 — Katedra Projektowania Wnętrz i Krajobrazu pod kierunkiem profesora Franciszka Krzywdy-Polkowskiego, która należała do zespołu Katedr Urbanistyki, kierowanego przez profesora Tadeusza Tołwińskiego. Według indeksu Ciołek zdobywał wiedzę i rozwijał swoje zainteresowania studiując pod kierunkiem tych profesorów oraz m.in. zaliczając projekty u profesora Czesława Przybylskiego, a rysunek architektoniczny i budownictwo — u profesora Zdzisława Mączyńskiego. Można przypuszczać, że mógł poznać bliżej pracujących na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej — profesora Adolfa Szyszko-Bohusza (promotora pracy doktorskiej Oskara Sosnowskiego) i konserwatora zabytków profesora Jarosława Wojciechowskiego⁵.

Gerard Ciołek także poza Wydziałem interesował się różnymi wydarzeniami w środowisku warszawskich architektów, co potwierdza jego udział w konkursie ogłoszonym w 1931 roku przez Koło Architektów na projekt pomnika Chrystusa Króla w Warszawie⁶. Zachowane rysunki (w ołówku i kredką), przedstawiają w skali 1:250 lokalizację i otoczenie pomnika na ogrodzonym skwerze, w centrum Placu Zbawiciela, na skrzyżowaniu osi głównej (szerokiej) ulicy Marszałkowskiej z osią stanisławowską (ul. Nowowiejską) i widok monumentalnego pomnika Chrystusa Króla na cokole, zwróconego na północ ku centrum miasta (il. 2-5)⁷. Jak przypuszcza T. Maciej Ciołek, rzeźba mogła być wzorowana na figurze Chrystusa Zbawiciela (z lat 1922–1931 — według projektu francuskiego rzeźbiarza polskiego pochodzenia — Paula Landowskiego) w Rio de Janeiro. Lokalizacja pomnika może mieć głębsze odniesienia: figura Chrystusa rozłożonymi rękami podkreśla oś stanisławowską (od gmachu Politechniki — do pałacu Ujazdowskiego); węższa ulica Mokotowska stanowi dokument najstarszego tu traktu. Po prawej stronie pomnika, narysowana została fasada kościoła Zbawiciela, a u góry w narożniku autor napisał: *Rys. Gerard Ciołek*. Praca ma charakter szkicu, a nie skończonego projektu konkursowego, który powinien mieć numer zamiast sygnatury. Nie wiadomo, czy praca została wysłana przez Gerarda Ciołka i zauważona przez jury.

W 1932 roku na podstawie klauzury Gerard Ciołek uzyskał „półdyplom”, po czym odbył Roczny Kurs Podchorążych Rezerwy (1932/1933), a w maju 1936 roku ukończył w przepisowym terminie studia, uzyskując po obronie dyplomu, stopień inżyniera architekta (według późniejszych kryteriów — mgr inż. architekta)⁸.

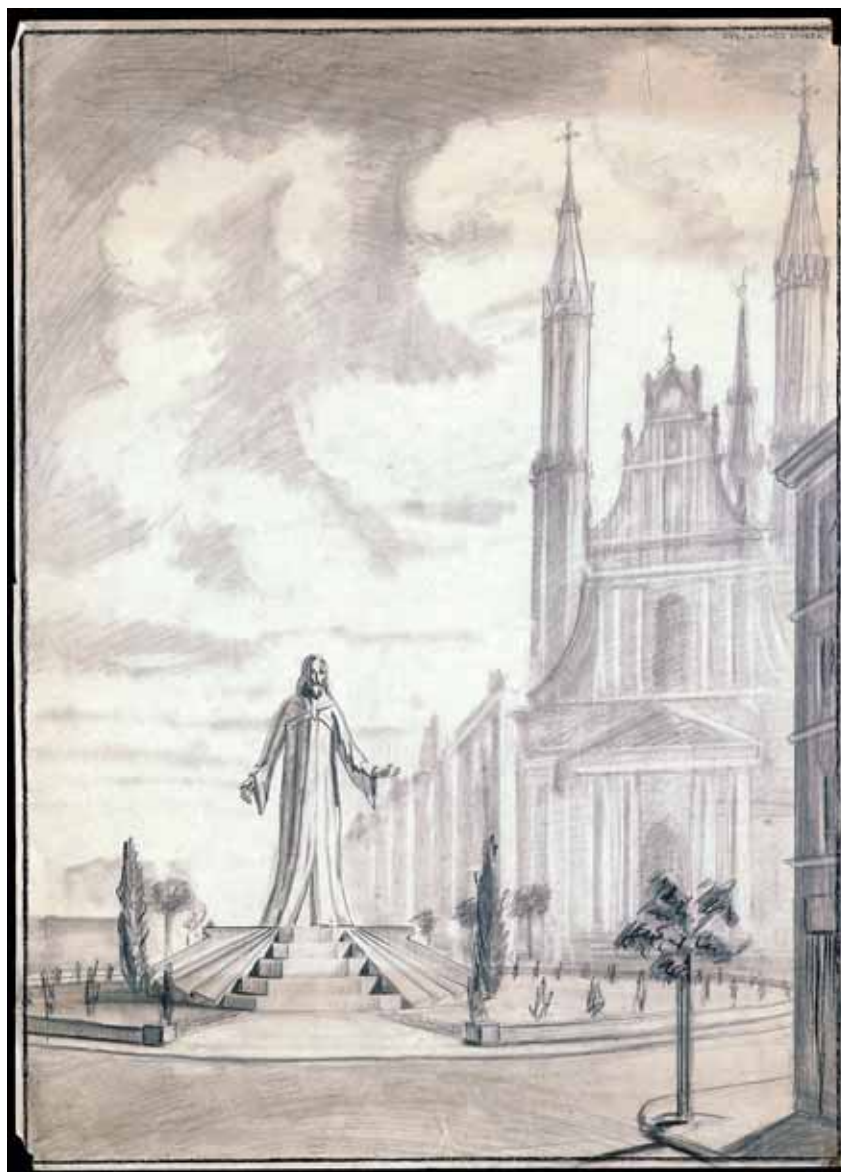
⁵ Według zachowanego indeksu G. Ciołka w archiwum rodzinnym: T. Maciej Ciołek, *Wykłady i egzaminatorzy Gerarda Ciołka w czasie jego studiów na Wydziale Architektury PW, 1929–1936*, mpis, Melbourne 2021. Autorowi dziękuję za przesłanie wymienionych materiałów i wielu innych. Por.: *100 lat Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej 1915–2015. Nauczyciele*, opr. zb., red. J. Roguska, S. Wrona, Warszawa 2016, s. 308, 349, 421, 474, 535, 605, 635. Nt. studiowania w latach trzydziestych na WA PW: W.Cz. Krassowski, *Architektura polska, wykład pierwszy*, „Zeszyty Architektury Polskiej”, wyd. SARP, z. 5–6, 1988, s. 9–17.

⁶ *Fragmety stuletniej historii: 1899–1999. Konkursy*, opr. zb. Wyd. SARP, Warszawa 2000, s. 288. Temat konkursu mógł też zadać studentom Zygmunt Kamiński jako ćwiczenie z rzeźby/rysunku. Konkurs wygrała Zofia Trzcicka-Kamińska

⁷ P. Kibortowi, kustoszowi Gabinetu Rycin i Rysunków, MNW, winna jestem podziękowanie za pomoc w znalezieniu nieznanych dotąd rysunków G. Ciołka.

⁸ Po dyplomie G. Ciołek otrzymał stopień: inż. arch.: T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 6; wg: J. Putkowska, *Spis dyplomantów; [w:] Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965...*, Warszawa 1967, s. 273.

Ilustracja 2-5. Warszawa. Gerard Ciołek, projekt konkursowy na pomnik Chrystusa Króla na Placu Zbawiciela, 1932–1933. Widok od strony centrum miasta. Zb. MNW, Rys. Pol. nr 3085/1

Celem niniejszego artykułu — w nawiązaniu do przypadającej 8 marca 2022 roku 100-letniej rocznicy powołanego przez Senat Politechniki Warszawskiej Zakładu Architektury Polskiej PW, według programu i pod kierunkiem profesora Oskara Sosnowskiego, jest przedstawienie szerzej twórczość Gerarda Ciołka w okresie pracy w ZAP PW w latach 1934–1948, a przy okazji pomijaną zwykle w publikacjach, wypracowaną wówczas przez niego interdyscyplinarną metodę badań i konserwacji zabytkowych ogrodów⁹.

⁹ Najwięcej nt. interpretacji twórczości architekta, zawiera praca: M. Jankowska, *Gerard Ciołek...*, op. cit.; Por. nt. badań ogrodów i krajobrazu (regionalizmu): J. Bogdanowski, *Wspomnienie asystenta*; [w:] *Monografia 90...*, op. cit., s. 13–14, oraz współczesnych metod badań ogrodów: M. Lisowska, *Badania w ogrodach zabytkowych*, „Kurier Konserwatorski”, nr 7, wyd. KOBiDZ, 2010, s. 17–22.

1. DZIAŁALNOŚĆ ARCHITEKTA GERARDA CIOŁKA W ZAKŁADZIE ARCHITEKTURY POLSKIEJ I HISTORII SZTUKI POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ POD KIERUNKIEM PROFESORA OSKARA SOSNOWSKIEGO (1934–1939)

Zakład Architektury Polskiej powstał jako samodzielna jednostka naukowa na Politechnice Warszawskiej, powołana 8 marca 1922 roku przez Senat PW na wniosek i pod kierunkiem profesora Oskara Sosnowskiego, przy Katedrze Architektury Polskiej Wydziału Architektury PW. ZAP był niezależny finansowo, a jego pracownicy o różnej specjalizacji uczestniczyli w zespołowych zadaniach dokumentacyjnych i naukowych. Fundusze na ten cel pochodziły od administracji i instytucji państwowych, jak Fundusz Kultury Narodowej, a także społecznych i prywatnych¹⁰. Dzięki własnym wydawnictwom działalność naukowa ZAP PW (o nazwie zmienionej w 1925 r. na: Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki) była ogólnie znana i doceniana w wielu publikacjach. Od 1921 roku asystentem Sosnowskiego był Jerzy Raczyński. Po nim pracę w ZAP rozpoczęli — Bohdan Guerquin, Antoni J.M. Karczewski, Adam Kuncewicz, Lech Niemojewski i Franciszek Piaśnik, a po 1929 roku — Jan Olaf Chmielewski oraz historycy sztuki — Witold Kieszkowski, Michał Walicki, Juliusz Starzyński i Szymon Zajczyk, architekci — Jan Zachwatowicz i Juliusz Żukowski, historyk Stanisław Herbst i inni. Według Adama Miłobędzkiego *niewątpliwie w latach trzydziestych był Zakład jedną z ważniejszych w kraju placówek [...], a w zakresie badań historii sztuki i architektury — ośrodkiem największym, o niezwykłych dalekosiężnych osiągnięciach*. Taką pozycję osiągnął Zakład dzięki postawie ideowej i metodologicznej Oskara Sosnowskiego oraz zdolnościom i zaangażowaniu wybitnych wyżej wymienionych badaczy historii, architektury i sztuki¹¹.

W skład takiego zespołu w 1934 roku został przyjęty Gerard Ciołek (po „półdyplomie” 24 czerwca 1932 r.) przez prof. dr arch. Oskara Sosnowskiego, na stanowisko asystenta¹². Można przypuszczać, że początkowo Ciołek jako student IV roku, wykonywał w Zakładzie prace porządkowe bądź asystował na wykładach profesorowi i asystentom podczas ćwiczeń oraz jako instruktor w inwentaryzacjach studenckich w terenie.

Zaangażowanie Ciołka — jego szerokie zainteresowania, pracowitość i wrażliwość artystyczną docenił Sosnowski, który w lecie 1935 roku zlecił mu *miesięczny objazd terenowy*

¹⁰ O. Sosnowski, *Potrzeby historii architektury polskiej*, „Nauka Polska”, t. 10, 1929, s. 443–448; W. Wólkowski, *Przyczynki do międzywojennych dziejów Zakładu Architektury Polskiej*; [w:] *Zbiory naukowe Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z perspektywy 100 lat*. „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, t. 3, red. M. Rozbicka, OWPW, Warszawa 2020, s. 9–10.

¹¹ O. Sosnowski, *Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Architektura i Budownictwo”, R. II, 1926, z. 5, A. Miłobędzki, *Humanisci i inżynierowie-architekci w studiach nad historią sztuki i kultury: Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej 1922/23–1939*; [w:] *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX wieku*, pr. zb., red. A.S. Labuda, współpraca: K. Zawisza-Staniszevska, wyd. PTPN, Poznań 1998, s. 193, 197, 201–202; Opr. zb., *Zakład Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej 1922–2019*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, T. 3, Dodatek, OWPW, Warszawa 2020.

¹² T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 148–149. J. Putkowska, *Wykaz pomocniczych pracowników nauki Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, od roku 1915*; [w:] *Warszawska Szkoła...*, op. cit., s. 258–259, 273, 305.

w środkowej Polsce, notując budowle zawierające granit; rezultaty tej pracy były związane z tematem, który profesor przygotowywał do druku¹³. Praca w Zakładzie Architektury Polskiej pogłębiała wiedzę historyczną i naukowo-badawczą Ciołka, co potwierdziła ocena 5, uzyskana na egzaminie u profesora Oskara Sosnowskiego z „architektury polskiej 2”.

Nie wiadomo w jakim stopniu interesowała wówczas Ciołka problematyka ogrodów. Być może obserwując w Zakładzie Architektury Polskiej prace Juliusza Starzyńskiego nad rezydencją w Wilanowie, bądź zwiedzając zabytkowe parki podczas wspomnianego już objazdu naukowego, m.in. w Lubartowie, Ciołek zdecydował o tematyce dyplomu pt. *Projekt parku rozrywek kulturalnych i wypoczynku*, wykonanego pod kierunkiem profesora Franciszka Krzywdy-Polkowskiego i obronionego 7 maja 1936 roku¹⁴. Już 1 lipca 1936 roku na okres do 30 kwietnia 1937 roku Gerard Ciołek został zatrudniony ponownie jako instruktor w Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej.

Ciołek nadal wykonywał różne pomiary, np. latem 1936 i w 1937 roku — z Bohdanem Guerquinem i Zygmuntem Sęczykowskim nadzorował pracę studentów na zamku w Jazłowcu, a w 1938 roku ze Stanisławem Żarynem — na zamku w Ołyce i być może już samodzielnie — pomiar studencki kościoła cystersów w Wąchocku¹⁵. W 1937 roku wykonał z Julianem Hulewiczem pomiar pałacu Belwederskiego w Warszawie (w latach 1935–1939 — Muzeum Józefa Piłsudskiego).

Jednocześnie Gerard Ciołek podejmował się opracowania pierwszych projektów, np.: ołtarza głównego w kościele w Sierzchowie (1937, zrealizowany w 1939 r.) i projektu wstępnego (konceptyjnego) zagospodarowania parku miejskiego na Górze Zamkowej w Sochaczewie z ruinami zamku Księżąt Mazowieckich (niezrealizowany)¹⁶.

Profesor Oskar Sosnowski obserwując zaangażowanie w pracy Gerarda Ciołka — zatrudnił go na stanowisko starszego asystenta na okres od 1 maja 1937 do 31 sierpnia 1939 roku. Na wstępie zlecił Ciołkowi opracowanie opublikowanej wcześniej na podstawie materiałów zebranych w Zakładzie Architektury Polskiej — *Mapy zasięgu architektury gotyckiej na wschodzie Europy*, w celu zaprezentowania jej w 1937 roku w Paryżu na Międzynarodowej Wystawie *Sztuki i Techniki w życiu współczesnym*, za co otrzymał dyplom honorowy¹⁷.

¹³ O. Sosnowski, *Użycie kamienia budowlanego w zależności od jego zasięgu geologicznego. Zasięg budowlany zawierających granit*, BHSiK, IV, 1935, nr 2, s. 65–69.

¹⁴ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 162, 169, 177.

¹⁵ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 174; B.G. (B. Guerquin), *Wakacyjne obozy inwentaryzacyjne*, „Album młodej architektury”, Warszawa 1935, s. 122–124; J. Morawiński, *Kościół romański św. Idziego w Inowłodzu*, 1938 [publ. pomiary G. Ciołka]; B. Guerquin, *Zamek w Jazłowcu...*, op. cit., s. 6.

¹⁶ Dotąd nie udało się odnaleźć projektu parku Gerarda Ciołka w Sochaczewie, chociaż było wiadomo, że w ratowanie ruin zamku zaangażowany był w okresie międzywojennym ZAP (B. Guerquin). M. Brykowska, *Ochrona zabytkowych ruin — problemy badawcze i projektowe na przykładzie Zamku w Sochaczewie*; [w:] *Historyczne ruiny — ochrona, użytkowanie, zarządzanie. Historic ruins — Protection, Use, Management*, „Ochrona dziedzictwa kulturowego”, nr 6, wyd. PKN ICOMOS, Warszawa–Lublin 2018, s. 11–27.

¹⁷ O. Sosnowski, *Prace kartograficzne (ZAP). Zasięg budownictwa gotyckiego na wschodzie Europy*, BHSiK, III, 1935, nr 3, s. 165–169; T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 168–170. W. Wólkowski, *Przyczynki...*, op. cit., s. 11.

Kolejna praca zlecona Ciołkowi przez profesora Sosnowskiego, też dotyczyła tematu nad którym sam wcześniej pracował, po powołaniu Studium Skansenów (1927/1928) i Sekcji I — Budownictwa Ludowego (1932): *podjęcie systematycznych badań nad architekturą ludową w Polsce, do przyszłego parku etnograficznego na Bielanych/Młocinach w Warszawie*. W tym celu, Gerard Ciołek, jako stypendysta Funduszu Kultury Narodowej prowadził latem 1937 roku badania nad skansenami w Finlandii, Szwecji, Norwegii i Danii, zakończone publikacją¹⁸. Profesor Oskar Sosnowski miał już wówczas duże doświadczenie w badaniach nad budownictwem ludowym — podczas wojny (od 1914 r.) robił notatki i rysunki na temat zabudowy wsi, kontynuowane przez następne lata i uporządkowane pt. *Słownik Architektury Polskiej*. Po doświadczeniach Sosnowskiego z wystawy „Wieś i miasteczko” zorganizowanej w 1915 roku przez Koło Architektów i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, którego był czynnym członkiem (od 1906), powołał w Zakładzie Architektury Polskiej Sekcję Budownictwa Ludowego¹⁹. Z tematem tym wiąże się rozpoczęto w ZAP w 1930 roku systematyczne gromadzenie materiałów we wcześniej wzmiankowanych *Albumach* na temat różnych zabytków drewnianych — zabudowy wsi, dworów, kościołów, cerkwi itd., pozyskiwanych na zajęciach w terenie przez studentów z przedmiotu „architektura polska 1”. Gerarda Ciołka zainteresował i wciągnął ten temat, o czym świadczą kolejne podejmowane przez niego badania i publikacje²⁰.

Jednocześnie interesowała Ciołka „sztuka budowania” w różnym zakresie, jak np. badania struktury zabytkowych budowli i projektowanie nowych. W czerwcu 1938 roku włączył się do badań kolegiaty w Tumie pod Łęczycą prowadzonych przez J. Wojciechowskiego i T. Sawickiego, a sam poddał analizie system krużganków zamku w Baranowie²¹. Następnie wykonał projekty wstępne, a potem budowlano-konstrukcyjne: razem z M. Pręczkowskim — ambony i organów w kościele w Brochowie (zrealizowany 1938), z Bohdanem Guerquinem wnętrz „Gospody pod Murami” na ulicy Szeroki Dunaj 11 na Starym Mieście w Warszawie (zrealizowany w stanie surowym w 1939 r.) i samodzielnie — projekt wstępny i budowlany murów cmentarza kościoła barokowego w Burzeninie (zrealizowany w 1939 r.)²².

W 1938 roku profesor Oskar Sosnowski powołał w Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej — Studium Architektury Ogrodniczej (Ogrodo-

¹⁸ G. Ciołek, *Skandynawskie Muzea pod otwartym niebem*, BHSiK, VI, 1938, R. 6, nr 1, s. 45–56; plany skansenów wg rys. autora: 27 — Stockholm; 29 — Oslo Bydóy; W. Wólkowski, *Przyczynki...*, op. cit., s. 12, 26–27.

¹⁹ F. Piaścik, *Zbiory sekcji budownictwa ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Sztuki Politechniki Warszawskiej*, BHSiK, I, 1932, nr 1, s. 2–12; IV, 1935, nr 1, s. 1–5; R. Kunkel, *Materiały do „Słownika Architektury Polskiej”*; [w:] *Oskara Sosnowskiego Świat Architektury. Twórczość i dzieła*, red. M. Brykowska, Warszawa 2004, s. 75–78.

²⁰ G. Ciołek, *Chałupy podcieniowe na Pomorzu*, BHSiK, R. 7, 1939, nr 3, s. 169–175; R. Kunkel, *Albumy inwentaryzacji...*, op. cit., s. 277–283; R. Kunkel, *Materiały dotyczące wiejskiej architektury drewnianej... w Zbiorach Naukowych Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*; [w:] *Zbiory Naukowe...*, op. cit., s. 69–97.

²¹ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 171, 177; G. Ciołek, *Zamek w Baranowie — system krużganków*, BHSiK, R. 6, nr 4, s. 331–334.

²² T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 171, 177, 182.

wej) i rozpoczął we współpracy z profesorem Franciszkiem Krzywdą-Polkowskim — wieloletni, wielofazowy program badawczy skoncentrowany na historii architektury parków i ogrodów polskich. Gerard Ciołek został powołany na kierownika nowego Studium i poza kontynuacją prac nad budownictwem ludowym, rozpoczął systematyczne badania nad architekturą i kompozycją parków i ogrodów i ich konserwacją²³.

Temat ogrodów już wcześniej interesował Oskara Sosnowskiego. Mimo, że w *Słowniku* hasło „ogrody” ogranicza się do wypisów z publikacji, a *pojęcie sztuki ogrodowej wówczas nie istniało* (jak w 1926 r. napisał Zygmunt Novák), to jednak Gerard Ciołek mógł się wiele nauczyć od profesora. Potwierdza to projekt Oskara Sosnowskiego na konkurs LXIII szkicowy zabudowań i urządzenia terenów Ujazdowa, Belwederu i przylegających ogłoszony w marcu 1919 roku przez Koło Architektów, za który otrzymał I nagrodę (il. 2-6, 2-7)²⁴. Ponieważ projekt nie jest ogólnie znany warto go omówić w kontekście zainteresowań Oskara Sosnowskiego urbanistyką Warszawy i jego ówczesnej wiedzy na temat planowania ogrodów oraz metody analizy krajobrazu.

W warunkach konkursu wskazano za ważne „społecznie, ideowo i architektonicznie” gmachy sejmowe na terenie Ujazdowa i Muzeum Narodowe oraz ogrody: tereny Bagateli, ogrody przy ulicy Pięknej, Park Ujazdowski i Łazienkowski oraz ogród przy pałacu Belwederskim (nieдоступny — jako rezydencja naczelnika państwa). Na dostarczonym podkładzie — fragmencie planu miasta²⁵, Oskar Sosnowski w pracy nr 3, spełnił wszystkie warunki. Rysunki i autorskie „wskazania do projektu” zachowały się w zbiorach Gabinetu Rycin i Rysunków Muzeum Narodowym w Warszawie²⁶. W projekcie lokalizacji nowych budynków muzealnych przedstawił Sosnowski strukturę historyczną miasta oraz zachowane historyczne gmachy i ogrody, co świadczy, że dodatkowo studiował wcześniejsze

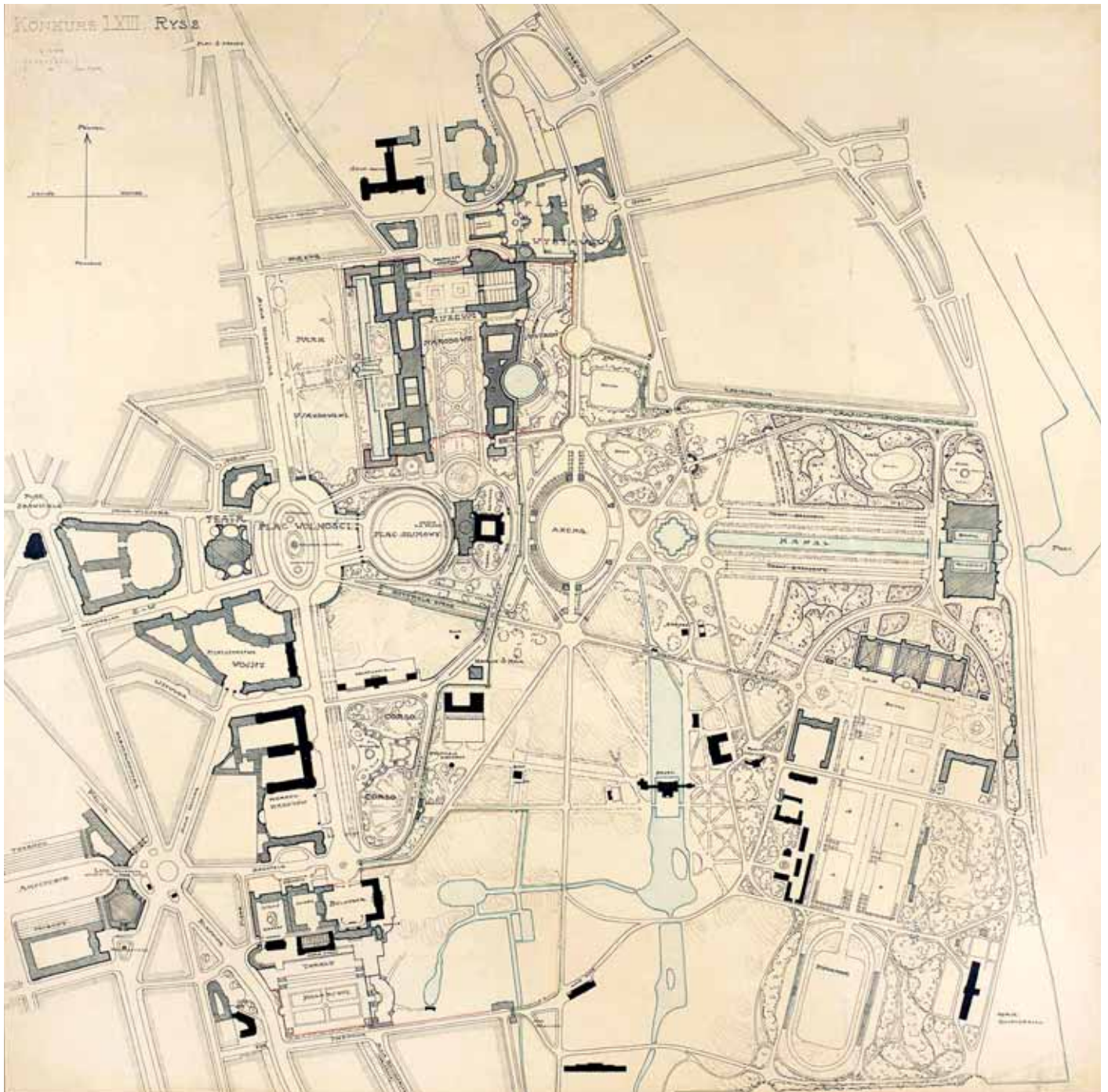
²³ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 169; *100 lat Wydziału Architektury...*, op. cit., s. 309, 475; W. Wólkowski, *Przyczynki...*, op. cit., s. 26.

²⁴ R. Kunkel, *Słownik...*, op. cit., publ. J. Kołodziejczyk, *Ogrody botaniczne w Warszawie*, „Wieś i miasteczko”, 1918, *Fragmety stuletniej historii...*, op. cit., s. 274. *Warunki konkursu*, „Przegląd Techniczny”, 1919, nr 17/20, s. 94–103; *Wyniki konkursu*, tamże: 1919, nr 49–52, s. 219/220. Por. P. Kibort, *Marzenie i rzeczywistość. Gmach Muzeum Narodowego w Warszawie*, red. P. Kibort, wyd. MN w Warszawie, Warszawa 2016, s. 38–41, il. 2–3.

²⁵ Podkład do projektu zapewne wykonany został specjalnie na konkurs. Jak wiadomo od 1916 r. na zlecenie Magistratu m. Warszawy (stolicy od 1918 r.) w Kole Architektów, zespół T. Tołwińskiego na podstawie wcześniejszych pomiarów, opracowywał plany Warszawy, w tym w skali 1:2500; L. Królikowski, L. Szaniawska, *Plany i mapy Warszawy 1832–1944*, Warszawa 1998, s. 41–43.

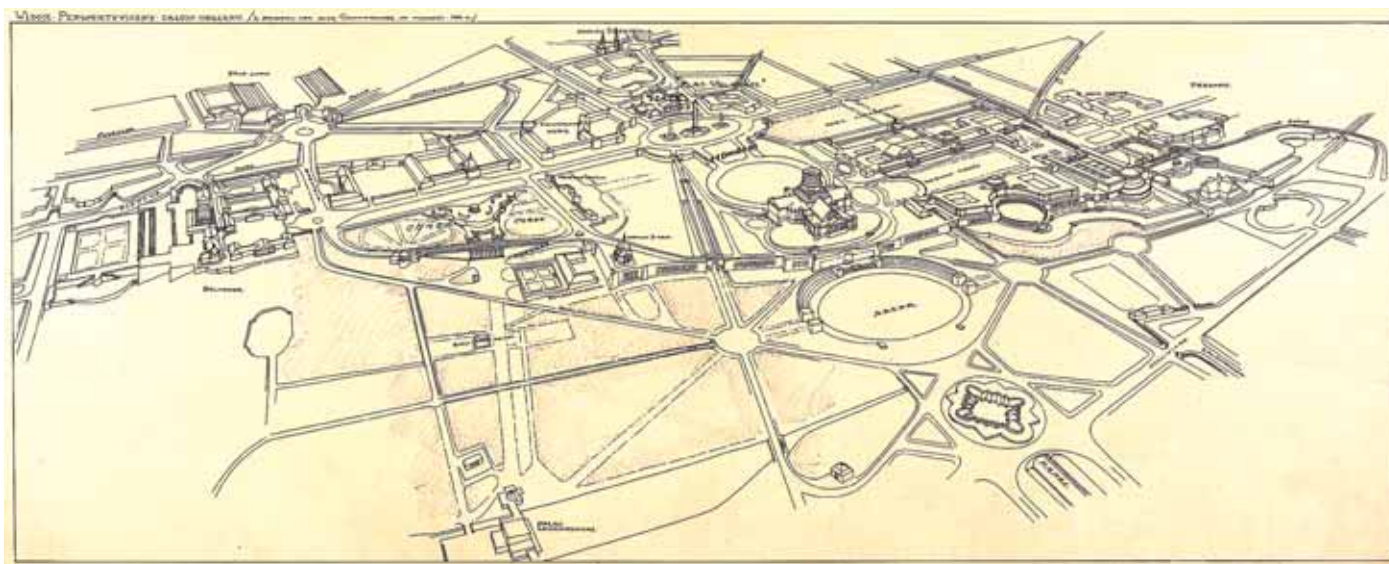
²⁶ Projekt Nr 3: Gabinet Rycin i Rysunków MNW, Rys. Pol. 15218 i 15230 oraz: O. Sosnowski, *Objaśnienia do projektu zgłoszonego na Konkurs Koła Architektów*, nr LXIII [pisownia u współczesniona, opracował Piotr Kibort]. Autorowi jestem winna podziękowanie za udostępnienie wymienionego tekstu i rysunków w zb. MNW: 1. Plan sytuacyjny ogólny 1:10000 — komunikacja i podział terenu [poprzedza zastosowaną metodę analizy struktury miasta z pracy doktorskiej. tabl. XX]; 2. Plan sytuacyjny szczegółowy 1:2500; 3. szkicowe plany gmachów Sejmu i Muzeum 1:500 (poza tematem niniejszego artykułu); 4. Perspektywa kawaleryjska z lotu ptaka (nad ul. Czernikowską na wysokości 750 m). Projekt z 1919 r. został wymieniony, w: M. Brykowska, *Katalog projektów i dzieł*; [w:] *Oskara Sosnowskiego Świat...*, op. cit., s. 101–102; w trakcie kwerendy autorki w MNW, projekt który znajdował się tam od 1923 r. — nie był dostępny; por. P. Kibort, *Zbiór rysunków architektonicznych i technicznych Gabinetu Rycin i Rysunków w Muzeum Narodowym w Warszawie — stan badań i nowe perspektywy*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, Nowa seria, nr 2(38), 2013, il. 3, przypis 15–16.

Ilustracja 2-6. Warszawa. Oskar Sosnowski, projekt konkursowy ukształtowania terenów Ujazdowa i Belwederu, I nagroda, 1919. Plan sytuacyjny szczegółowy, 1:2500. Fot. P. Ligier. Zb. MNW, Rys. Pol. nr 15230

plany Warszawy, m.in. pomiary W.H. Lindleya, plan *Warszawa-Ujazdów* (1775–1792), czy *Planta Łazienek królewskich* [...], 1787 (których przerys znalazł się później w zbiorach ZAP) i wykonał badania fizjograficzne terenu (jaki wcześniej uwzględnił w praktyce pro-

Ilustracja 2-7. Warszawa, Oskar Sosnowski, projekt konkursowy ukształtowania terenów Ujazdowa i Belwederu. Perspektywa z lotu ptaka, od ulicy Czerniakowskiej, od strony Wisły. Fot. P. Ligier. Zb. MNW Rys. Pol., nr 15219

jektowej)²⁷. Nie przypadkowo, właśnie wtedy docenił prace geograficzne ojca Pawła Sosnowskiego, opracowując i publikując jego 11 map²⁸.

Sosnowski na rysunku nr 1 przedstawił, układ komunikacyjny miasta objętego projektem i po analizie struktury ulic i placów (metodą kontynuowaną w pracy doktorskiej — tabl. XX), włączył do historycznego planu „szkielet rozplanowania” nowych arterii: na osi gmachu Sejmu w zamku Ujazdowskim oraz w nawiązaniu do rzeźby terenu — Aleję na Skarpie i tereny zielone poniżej²⁹. Na planie sytuacyjnym szczegółowym (1:2500 — il. 2), po poszerzeniu obszaru Łazienek, przywrócił na głównej osi ważny ze względów historycznych i kompozycyjnych (i zgodnie z zaleceniem) *monumentalny Wielki Kanał do portu na Wiśle*. Wzdłuż kanału proponował *po dwie aleje spacerowe, chodniki nad wodą i trzy rzędy brzoź*, a na terenie do ulicy Czerniakowskiej *bór iglasty rozdzielony krzewami i aleją lip* oraz na osi północ-południe teren sportowy z *parkiem liściastym z wysokimi szpalerami i ozdobnymi kwietnikami*. Uwzględniając spadki terenu, przy Sejmie i Muzeum wyzyskał nieocenione widoki i perspektywy roztaczające się na „wzgó-

²⁷ A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych*, z. VI, PWN, Warszawa 1962, s. 34; por. B. Wierzbicka, *Niezrealizowana dzielnica sejmowa na Ujazdowie*; [w:] *Skarpa warszawska*, wyd. TOnZ, Warszawa 1993, s. 78, 82, il. Metoda badań urbanistycznych O. Sosnowskiego była analizowana dotąd na podstawie jego późniejszej pracy doktorskiej (1930); por. liczne prace T. Zarębskiej oraz: M. Brykowska, *Dokumentacja naukowa niezbędna dla ochrony i konserwacji zabytków architektury*, „Roczniki Geomatyki”, t. V, z. 8, Warszawa 2007, s. 115–127.

²⁸ *Atlasik krain Polski zastosowany do podręcznika geografii Polski P. Sosnowskiego*, wykonał O. Sosnowski, PTK, Warszawa 1919; za wskazanie wymienionej pozycji, winna jestem podziękowanie T.M. Ciołkowi.

²⁹ A. Szmelter, *Zarys podstaw metody badań nad urbanistyką polską w Zakładzie Architektury Polskiej*; [w:] *Zbiory naukowe Zakładu...*, op. cit., s. 162–171.

rza” od strony Wisły, i na Łazienki dzięki tarasom, połączonych ulicą Na Skarpie, *nie tylko dla pieszych, ale i dla jezdnych*.

Należy dodać, że autor wprowadził w projekcie symbole nowo powstałej II Rzeczypospolitej, jak owalny Plac Wolności (na Rozdrożu), na osi spacerowej, obsadzonej drzewami Alei Ujazdowskich — między Belwederem a Placem Trzech Krzyży (i dalej Zamkiem). Na placu, na osi gmachu Sejmu (w d. Zamku Ujazdowskim) i Teatru Narodowego, ustawił kolumnę Wolności w otoczeniu 2 wodotrysków³⁰. W Alejach przewidział Park Ujazdowski wzdłuż oddzielonego kanałem gmachu Muzeum Narodowego, a na jego osi — *zbiornik wodny, zakończony pomnikiem Chopina w układzie Szymanowskiego*. Projekt konkursowy świadczy, że już w 1919 roku Sosnowski świetnie opanował metodę projektowania ogrodów łącznie z ich szatą roślinną oraz analizę krajobrazu. Pomimo uzyskania I nagrody, projekt nie zyskał aprobaty środowiska.

Niedługo potem w 1921 roku Oskar Sosnowski w projekcie „Miasto-ogród Czerniaków” przedstawił niezwykle interesujący — program, rozwiązanie urbanistyczne, różnorodne domy mieszkalne pojedyncze lub zwarte, zawsze wśród starannie zaprojektowanych ogrodów. Nie ma wątpliwości, że autor opierał się nie tylko na pomiarze Warszawy z 1919 roku wykonanym przez inż. M. Jeżowskiego, ale i na własnych studiach terenu i historii obszaru wzdłuż starego traktu między Czerniakowem a Wilanowem, z działką w kierunku Wiły. Warto jeszcze zwrócić uwagę na zachowane przez Sosnowskiego historyczne trakty, Fort z końca XIX wieku i teren folwarku rezydencji Stanisława H. Lubomirskiego oraz doskonale zaprojektowane wpisane w naturalny krajobraz: park przy jezioru, ogród z fosą na terenie dawnego Fortu i zielone tereny sportowe. Najważniejsze problemy zawarte w projekcie omówił sam autor — Oskar Sosnowski oraz Krzysztof Pawłowski i Teresa Zarębska³¹.

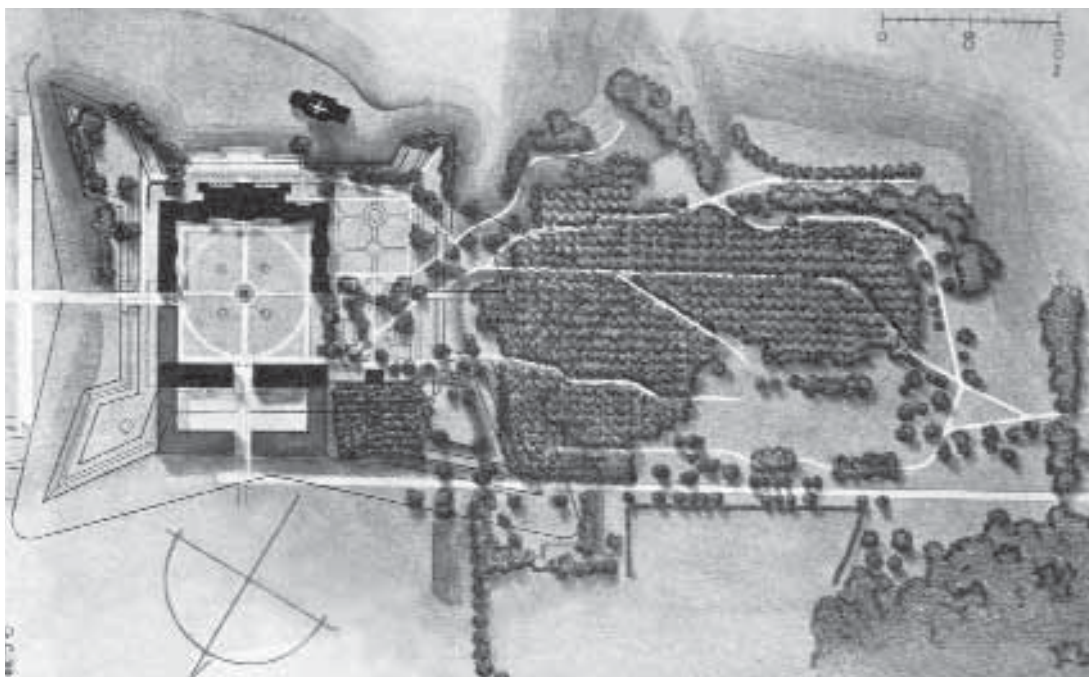
Oskar Sosnowski w nauczaniu przedmiotu „architektura polska 2” z pewnością uwzględnił zarówno wybrane problemy z historii budowy miast, jak i zabytkowe ogrody przy zamkach, w willach, dworach, rezydencjach i w miastach. Ponad to w latach 1925–1928 i w roku akademickim 1931/1932 zatrudnił w Katedrze Architektury Polskiej na stanowisku starszego asystenta, architekta krajobrazu Zygmunta Nováka, który m.in. w Zakładzie Architektury Polskiej prowadził w terenie rejestrację zabytków na Podolu i na Wołyniu, jak np. w 1926 roku parku w Rośnikach³².

Latem 1938 roku Gerard Ciołek jako delegat Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki wyjechał na wyprawę studialno-naukową — jako uczestnik obrad Sekcji Architektury Ogrodowej XI Międzynarodowego Kongresu Ogrodnictwa w Essen, połączonego

³⁰ O. Sosnowski, *Objaśnienia...*, op. cit.

³¹ O. Sosnowski, „Okolnica” w zastosowaniu do budownictwa półzwartego, „Architekt”, 8, 1924, nr 2, s. 20–23, tabl. 20; K. Pawłowski, *Kierunki rozwoju urbanistyki polskiej okresu międzywojennego a ewolucja osiedla mieszkaniowego*; [w:] *Sztuka XX wieku*. Materiały sesji SHS [...], Słupsk 1969, s. 166 nn; T. Zarębska, *Oskara Sosnowskiego projekt „Miasto-ogrodu Czerniaków”*; [w:] *Hortus vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*, Warszawa 2001, s. 297–316.

³² J. Putkowska, *Wykaz pomocniczych pracowników...*, op. cit., s. 264; Z. Novák, *Wspomnienie o Gerardzie Ciołku*; [w:] *Gerard Ciołek...*, op. cit., [1989], s. 10; E. Heczko-Hyłowa, *Pionierzy architektury...*, op. cit., s. 161, 194–19.

Ilustracja 2-8. Wiśniowiec. Plan pałacu i ogrodu, zarys fortyfikacji z XVII wieku, wg planu w Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Pomiar 1938–1939. Wg K. Żelechowska, G. Ciołek, *Ogrody Wołynia...*, op. cit., ryc. 57

z Wystawą³³. 18-dniowy pobyt w Niemczech umożliwił Ciołkowi zapoznanie się z zasadami i poglądami, nt. ochrony przyrody i kształtowania krajobrazu. Wystawa stanowiła przegląd osiągnięć w dziedzinie uprawy roślin, kompozycji, techniki i kultury ogrodniczej. Zaprezentowano współczesną zielen publiczną przy osiedlach i ogrody przy domach miejskich i wiejskich. Każdy ogród miał charakter odmienny — jak np. ogrody kwiatowe, tarasy barwne, pergole, ogródki skalne oraz stosowane poza roślinnością — mury z kamienia (np. oporowe), ceramika, szlachetne tynki, żelazo i elementy wodne o różnych formach, jak baseny, wodotryski i źródła.

Podczas objazdu zwiedził Ciołek 17 „ogrodów pałacowych i miejskich terenów zielonych w Niemczech i Austrii”, m.in. rezydencję królewską w Nymphenburgu. Zauważył, że w dziale polskim z udziałem Warszawy, Łodzi i Poznania, pominięto np. ogród w Żelazowej Woli, *który był by rewelacją*, a stoisko cieszyło się zainteresowaniem ze względu na grafikę projektów ogrodów warszawskich i zdjęcia Bułhaka ogrodów na Wołyniu.

Zdobyta wiedza w Niemczech i Austrii oraz zdjęcia Bułhaka miały wpływ na wybór przez Gerarda Ciołka tematyki i obszaru dalszych badań. Jesienią tego roku, rozpoczął Ciołek najważniejszą przed wojną w jego dorobku twórczym pracę, pod kierunkiem profesora Oskara Sosnowskiego: badania terenowe — wspólnie z inżynierem ogrodów Krystyną Żelechowską — 26 ogrodów stylowych na Wołyniu, w tym znany ogród w Wiśniowcu, finansowane przez Fundację Kultury Narodowej (il. 2-8).

³³ G. Ciołek, Wystawa ogrodnictwa w Essen/Reichsgartenschau/1938, „Arkady”, 5, 1939, s. 228–229; T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 178.

Ich praca polegała na wykonaniu pomiarów, opisu i fotografii w terenie oraz studiów historycznych, kartograficznych i ikonograficznych, podsumowanych w krótkich monografiach i publikowanych³⁴. Niejako „przy okazji” Gerard Ciołek *wykonał pomiar ogrodowego tarasu przed kościołem licealnym w Krzemieńcu, pomiar bramy miejskiej w Ołyce i zamku w Dubnie* oraz uczestniczył w pomiarze zamku w Ołyce (być może wiedział, że w latach 1923–1930, J. Raczyński, S. Majewski i B. Guerquin prowadzili pomiary i studia w Ołyce). Ponadto, na początku 1939 roku Gerard Ciołek z Janem Zachwatowiczem pracowali nad *projektem wstępnym zagospodarowania otoczenia zamku Ujazdowskiego w Warszawie*, a wcześniej obaj brali udział w dyskusji związanej z tematyką ogrodów na terenie Reduty Wolskiej³⁵.

Autorzy nie poprzestali na publikacji ogrodów na Wołyniu, bowiem wykonali szersze studia i przebadali więcej ogrodów, co zostało po opracowaniu przedłożone profesorowi Oskarowi Sosnowskiemu w trzech *Sprawozdaniach: za okres: (1).12.1938–26.01.1939; (2). — 25 styczeń–31 marca 1939, i (3). od 1 kwietnia–31 lipca 1939 r.* Dodatkowo Gerard Ciołek przedstawił Profesorowi własne materiały ze studiów nad architekturą ogrodową w Polsce: kartotekę (631 poz.), materiały do słownika pojęć dotyczących ogrodów (60 poz.), bibliografię (razem z K. Żelechowską, 26 poz.), archiwum planów polskich ogrodów i parków (23 poz.), katalog przezroczy (314 — w zb. ZAP) i katalog fotografii (366 — w zb. ZAP). Informował ponad to, o planowaniu kontynuacji inwentaryzacji ogrodów na Wołyniu w sierpniu 1939 roku.

W okresie 13 czerwca–8 września 1938 — Gerard Ciołek pracował nad *powiększeniem zbiorów Studium Architektury Ogrodowej w ZAPiHS [...] planów i map ogrodów stylowych*, liczących w tym okresie 362 pozycje. Jednocześnie prowadził własne zbiory kartograficzne nt. architektury ogrodowej w Polsce, które wynosiły — 405 parków i ogrodów.

24 sierpnia 1939 podczas mobilizacji G. Ciołek jako podporucznik rezerwy i dowódca plutonu ckm w oddziale obrony przeciwlotniczej wyjechał do Wilna. Nie mógł wiedzieć, że 24 września 1939 roku zmarł z odniesionych ran na terenie Wydziału Architektury profesor Oskar Sosnowski, a kierowanie Zakładem przejął jego zastępca — dr arch. Jan Zachwatowicz³⁶.

Jak wspomniano — w Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej pracowali wybitni badacze architektury i sztuki o różnej specjalności. Należał też do nich Ciołek, który tym się ponad to wyróżniał, że kontynuował badania naukowe zainicjowane przez Oskara Sosnowskiego i jak wcześniej Jerzy Raczyński — rozumiał jego twórczość projektową, naukową, plastyczną i pasję w gromadzeniu materiałów źródłowych stanowiących bazę do studiów i prac naukowych; jako asystent profesora był faktycznie uczniem mistrza, nie rezygnując przy tym z własnych wyborów.

³⁴ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 178–179; K. Żelechowska, G. Ciołek, *Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia*, BHSiK, R. 7, 1939, nr 1, s. 19–46.

³⁵ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 183; M. Brykowska, *Urbanistyka i architektura Ołyki w XVI–XVII wieku*; [w:] *Studium urbis, Charisteria Teresiae Zarębska, Anno Iubilatei oblata*, opr. zb., Gdańsk 2003, s. 37–50. W zb. ZAPWA PW są plany Ujazdowa — przerysy z 1924 i 1920 r.; por. G. Ciołek, *Ogród Łazienkowski*, „Szarpa Warszawska”, R. 2, 1946, nr 24, s. 3.

³⁶ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 182, 186–188.

2. OSIĄGNIĘCIA NAUKOWE I DYDAKTYCZNE GERARDA CIOŁKA W OKRESIE OKUPACJI W ZAKŁADZIE ARCHITEKTURY POLSKIEJ NA TAJNEJ POLITECHNICE WARSZAWSKIEJ I POZA NIĄ W LATACH 1940–1944 ORAZ PODCZAS POBYTU W STALAGU I PO ZAKOŃCZENIU WOJNY W 1945 ROKU³⁷

Po zamknięciu 1 października 1939 roku przez Niemców wszystkich wyższych uczelni w kraju, już w grudniu oficjalnie zaczęła działalność Państwowa Wyższa Szkoła Budownictwa, a kuratorem zbiorów Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej i Biblioteki Wydziału Architektury został Jan Zachwatowicz, mianowany przez dziekana profesora Stefana Bryłę kierownikiem Katedry i Zakładu Architektury na Tajnym Wydziale Architektury PW. Po powrocie do Warszawy, Gerard Ciołek w 1940 roku został równocześnie przyjęty do ZAP na stanowisko asystenta i na początku porządkował zbiory pomiarów — *kilkanaście tysięcy zagród wiejskich — wg typów i regionów...* Wymienione materiały stanowiły podstawę rozpoczęcia przez Gerarda Ciołka pracy doktorskiej, pod wstępnym tytułem: *Formy przestrzenne zabudowy wsi polskiej*, obronionej 23 marca 1944 roku pt. *Regiony budownictwa wiejskiego w Polsce* pod kierunkiem promotora profesora Tadeusza Tołwińskiego, na Wydziale Architektury Tajnej PW³⁸. Pracę zedyktował autor profesorowi Oskarowi Sosnowskiemu.

Jednocześnie Gerard Ciołek brał udział w tajnym nauczaniu na Wydziale Architektury na Tajnej Politechnice, w którym też uczestniczyli: Jan Zachwatowicz, Piotr Biegański, Bohdan Guerquin, Witold Krassowski, M. Markiewicz i Kazimierz M. Piechotka. Od 1941 roku został zatrudniony w oficjalnej Szkole Techników Budownictwa, w Pracowni Urbanistycznej profesora Tadeusza Tołwińskiego. Wraz z innymi pracownikami Wydziału pracował w Żeńskiej Szkole Architektury, gdzie prowadził dwa przedmioty — „architektura ogrodowa” i „budownictwo miejskie i wiejskie” — obejmujące zasady planowania i projektowania osiedli i budynków w obydwu środowiskach. Od września 1943 do lipca 1944 roku w Miejskiej Szkole Budowlanej II, która działała w porozumieniu z tajnym Wydziałem Architektury Politechniki Warszawskiej, prowadził wykłady i ćwiczenia z przedmiotu „architektura ogrodowa” w zakresie *projektowania parków i ogrodów, historii architektury ogrodowej i zasad jej kompozycji*. Praca dydaktyczna dawała mu wiele zadowolenia i satysfakcji.

Zaangażowanie się Gerarda Ciołka w prowadzenie wykładów miało niezwykle pozytywne skutki. Przygotowując się do wykładu musiał usystematyzować wiedzę na dany temat, przy czym można było zauważyć luki w materiałach i w badaniach, co skłaniało do ich uzupełnienia. Sam musiał już posiadać znakomitą wiedzę o ogrodach „stylowych” o czym świadczy rozpoczęcie w 1943 roku pisania wielkiego dzieła pt. *Teoria sztuki ogrodowej*. W środowisku już wcześniej był uważany za specjalistę architektury ogrodowej

³⁷ Rozdział oparty na publikacjach o WA PW: J. Zachwatowicza, T.M. Ciołka i *100-letniej historii WA*.

³⁸ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 199–210, 248; praca doktorska opublikowana została pt. *Regionalizm w budownictwie wiejskim*, wyd. Politechnika Krakowska, Kraków 1984.

Ilustracja 2-9. Linoryty, projekty Gerarda Ciołka. Warszawa 1941. Po lewej: ekslibris Stefana Rygla, historyka. Zbiory BN, Mag. Ikonografii. Grafika nr E.4975; Po prawej: zaproszenie na własne imieniny, Zbiory prywatne. Fot. T.M. Ciołek 2021

i zapraszany na konspiracyjne spotkania naukowe, które jak np. w 1940 roku odbyło się w mieszkaniu S. Rygla (il. 2-9)³⁹.

W miarę możliwości Ciołek kontynuował badania nad zabytkowymi ogrodami; np. na podstawie oryginalnego XVIII-wiecznego planu rezydencji w Puławach wykreślił plan ogrodu oglądany „z lotu ptaka”. Od 1942 roku zaangażowany został przez właścicieli dóbr i pałacu w Wilanowie Adama i Beatę hr. Branickich do pracy nad ogrodami. Wykonał „wstępne studia i szkicowy projekt rekonstrukcji ogrodów wraz z jego dalszym otoczeniem, z Natolinem i Morysinem łącznie”, a niedługo potem pomiar — „Plan sytuacyjny Wilanowa”, obejmujący zagospodarowanie terenu na dużym obszarze, m.in. z cmentarzem. Kiedy Niemcy zaczęli planować przebudowę pałacu na hotel, Gerard Ciołek i Tadeusz Tołwiński, wydali tendencyjną „opinię techniczną”, która zapobiegła tym zamiarom. W maju

³⁹ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 219, 225–227, 231, 245; winna jestem podziękowanie za otrzymane od T.M. Ciołka fotografie obrazów i grafik z okresu okupacji oraz rysunków Gerarda Ciołka z oflagu.

1943 roku odbyła się konferencja konserwatorska w Wilanowie, na której Gerard Ciołek przedstawił *ambitny program konserwacji parku i pałacu*, ale prac nie podjęto. Nie zraziło go to i jesienią tego roku ukończył *projekt wstępny rekonstrukcji i konserwacji parku z XVII–XIX w. i budowli ogrodowych w Wilanowie i Morysunku*, który został zrealizowany dopiero po wojnie⁴⁰. W czasie okupacji Gerard Ciołek mógł liczyć tylko na realizację małej architektury, jak np. kapliczka Matki Boskiej Częstochowskiej, która wmurowana została 31 marca w 1942 roku w elewację domu przy ulicy Górnickiego 3 w Warszawie (il. 2-10).

Już w maju 1940 roku Gerard Ciołek wstąpił do konspiracyjnego Związku Walki Zbrojnej i rozpoczął działalność w Wojskowym Biurze Historycznym, które działało w zakresie *pozyskiwania, „selekcji”, powielania i katalogowania źródłowych dokumentów oraz systematycznego powiększania unikatowych materiałów na temat historii, geografii* — a w przypadku specjalizacji Ciołka — i form polskich parków i ogrodów⁴¹. Praca ta dawała mu możliwość kontynuowania badań nad ogrodami historycznymi i powiększania wiedzy. Najlepszym tego dowodem było wydanie w 1944 roku, ze środków konspiracyjnych (bez nazwiska autora i daty), książki pt.: *Polskie ogrody XVII wieku*, w której przedstawił kilka planów przebadanych ogrodów: Krzyżtopór, Podhorce, Wysock, Oleszyce, Wilanów i Łubnice⁴².

W czerwcu 1944 roku na Wydziale Architektury Tajnej Politechniki Warszawskiej odbyło się ostatnie zebranie z dziekanem profesorem Tadeuszem Tołwińskim, na którym było obecnych 30 osób (w tym G. Ciołek). Od 1 sierpnia — w dniu wybuchu Powstania Gerard Ciołek otrzymał *przydział do batalionu Akademickiego dowodzonego przez płk. Bronisława Pawłowskiego, historyka, w latach 1918–1933 szefa Centralnego Archiwum Wojskowego*. Zadaniem tego batalionu była *ochrona muzeów, archiwów i bibliotek*. W Sekcji Kartograficznej, której *zadaniem było aktualizowanie niemieckich bunkrów, przejść i własnych umocnień* pracował Ciołek razem z kolegami — Kazimierzem Wejchertem i Jackiem Cydzikiem, będąc jednocześnie *dowódcą obrony i ochrony Biblioteki Ordynacji Krasińskich*. Gerard Ciołek działał też w „zespole kanałowym” — analizując plan kanałów na pomiarze z 1937 roku i opracowując ogólny plan miasta z dostępnymi kanałami⁴³. Zapewne zaangażował się, także z Janem Zachwatowiczem, w zabezpieczanie prywatnych zbiorów dzieł sztuki, kultury i bibliotek.

Po Powstaniu Gerard Ciołek razem z Kazimierzem Wejchertem przebywali w obozie jenieckim — w Stalagu XI-B Fallinghostel, skąd zostali przeniesieni w końcu października lub w listopadzie do Bergen-Belsen (Dolna Saksonia). W obozie dla podniesienia ducha współżyciów oficerów Armii Krajowej Ciołek wygłosił odczyt pt. *Polska przedmurzem chrześcijaństwa* — przedstawiając systemy fortyfikacji ziemnych i murowanych na Kresach, w tym na terenach nizinnych i wśród rzek (jak Zamość, Łuck, Ołyka, Dubno, Brze-

⁴⁰ Początek prac w Wilanowie wg: T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 227, 235, 237–244 (cd. IV rozdz.).

⁴¹ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 227.

⁴² Tamże, s. 249. K. Buczkowski [rec.], *Gerard Ciołek, Polskie ogrody z XVII wieku*, Warszawa 1944, BHSiK, R. VIII, 1946, Nr 3/4, s. 229–230; temat będzie kontynuowany w Rozdziale IV.

⁴³ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 253–266. Wybitny historyk profesor Bronisław Pawłowski (ojciec Krzysztofa) miał niewątpliwie wpływ na Gerarda Ciołka — jego wiedzę na temat źródeł i metod badań historycznych.

Ilustracja 2-10. Warszawa. Kapliczka Najświętszej Marii Panny, projekt i wykonanie, projekt Gerarda Ciołka, 1943. Warszawa, Ochota, ul. Górnickiego 3. Fot. T.M. Ciołek, 2017

Ilustracja 2-11. *Góry Harz, Urwisko Langer Hals*, akwarela (32×23), Gerard Ciołek, Niemcy 1945. Zbiory prywatne. Fot. T.M. Ciołek, 2021

żany, Brody, Stanisławów), zamki „wyżynne” (jak Trembowła, Olecko, Krzemieniec, Jazłowiec i Buczacz) oraz umocnienia — Kamieńca Podolskiego, Trok i Chocimia⁴⁴.

Trudno uwierzyć, ale zabierając w nieznaną podróż do niewoli, książkę Władysława Tatarkiewicza *Historia sztuki* i rękopis pt. *Teoria sztuki ogrodowej* miał zamiar i kontynuował pracę naukową w obozie. Udało mu się skończyć część I i II książki⁴⁵, ale według zachowanego konspektu pozostałych części, można dziś wysoko ocenić ówczesną wiedzę Gerarda Ciołka i ambitne zamiary. Jak słusznie zauważył. T. Maciej Ciołek *teoretyczne i analityczne rozważania G. Ciołka stanowiły podstawę wszystkich jego późniejszych syntetycznych opracowań nt. ogrodów, a zwłaszcza tych wydanych w 1954 i 1955 r.*⁴⁶.

Od stycznia do kwietnia 1945 roku Gerard Ciołek wraz z innymi oficerami był przewożony kolejno do — Oflagu w (Gross Born?) Bad-Fallingbostel, na Pomorze, a potem do Brandenburgii. Cały szlak trwał 63 dni, podczas których 6 oficerów z Armii Krajowej prowadziło wykłady w marszu! W kwietniu Gerard Ciołek znalazł się w Oflagu w Lubecie, gdzie 2 maja obóz został wyzwolony przez Armię Brytyjską. W Lubecie w czerwcu zorganizowali razem z Kazimierzem Wejchertem szkołę dla żołnierzy I Samodzielnej Brygady Spadochronowej, a potem prowadzili w niej wykłady z zakresu budownictwa. Ciołek próbował też wrócić do normalnego życia — kupował książki i ryciny w centrum Lubeki, namalował kościół św. Idziego, a nawet wyjechał (w maju/czerwcu 1945 roku zapewne samochodem z K. Wejchertem) na wyprawę w Góry Harz (il. 2-11) nieopodal miasteczka Thale.

Dodatkowo, Gerard Ciołek zaangażował się w projekt rektora Tajnej Politechniki Warszawskiej Kazimierza Drewnowskiego zorganizowania Ośrodka Wyższych Studiów Polskich w Brukseli i w lipcu wyjechał z przyjaciółmi z obozów — do Brukseli. Ostatecznie w grudniu 1945 roku Gerard Ciołek powrócił do Polski⁴⁷.

3. TWÓRCZOŚĆ NAUKOWO-BADAWCZA I PROJEKTOWA ARCHITEKTA GERARDA CIOŁKA W ZAKŁADZIE ARCHITEKTURY POLSKIEJ NA WYDZIALE ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ I POZA NIM (1946–1948)

Już 3 maja 1945 roku na pierwszym zebraniu Rady Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, doktor Jan Zachwatowicz otrzymał stanowisko naukowe docenta, Tadeusz Tołwiński — stanowisko profesora i kierownika Katedry i Zakładu Urbanistyki, a mimo nieobecności — Gerard Ciołek, po potwierdzeniu doktoratu, stanowisko zastępcy profesora i kierownika Katedry Architektury Ogrodów i Krajobrazu na Wydziale Architektury PW.

⁴⁴ Tamże, s. 326. Odczyt z którego zachował się konspekt, był pomyślany bardzo szeroko i kompetentnie.

⁴⁵ Tamże, s. 326–327. Rękopis znajduje się w Tekach Ciołka — NiD.

⁴⁶ Tamże, s. 327; por. G. Ciołek, *Ogrody Polskie*, Warszawa 1954; Ciołek Gerard, *Zarys historii kompozycji ogrodów w Polsce*, Materiały do projektowania, z. 4, PWN, Łódź–Warszawa 1955, s. 5–10.

⁴⁷ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 329–347, 351–368.

Od nowego roku akademickiego 1945/1946 w Katedrze i Zakładzie Architektury Polskiej Jan Zachwatowicz zatrudnił z dawnego zespołu: Stanisława Herbsta, Stanisława Żaryna, Zygmunta Stępińskiego, Bruno Zborowskiego, Czesława Witolda Krassowskiego, Mieczysława Kuzmę, Kazimierza M. Piechotkę i na stanowisku adiunkta doktora Gerarda Ciołka, który rozpoczął pracę od stycznia 1946 roku. W następnych dwóch latach przybyli do zespołu: Wojciech Kalinowski (znany Ciołkowi z pobytu w sąsiednim Oflagu), Bohdan Guerquin i Jerzy Adam Miłobędzki⁴⁸.

Pierwsze lata nauczania na Wydziale Architektury PW były bardzo trudne: zniszczony gmach, duża liczba studentów, zmniejszona liczba godzin ze wszystkich przedmiotów historycznych i brak nowego programu, według którego zajęcia ustabilizowały się dopiero w roku akademickim 1946/1947. Nie wiadomo dokładnie, ile zajęć — wykładów i ćwiczeń — prowadził Gerard Ciołek w Katedrze Architektury Polskiej. Można przypuszczać, że był zaangażowany w nauczanie dziejów architektury polskiej, w tym historii ogrodów, i prowadził praktyki z pomiarów zabytków, niezbędnych do planowanej odbudowy miast i wsi oraz ogrodów zabytkowych.

W prowadzeniu zajęć z „architektury polskiej 1”, których tematem było budownictwo ludowe związane z treścią pracy doktorskiej Gerarda Ciołka, w 1945 roku zastąpili go Czesław Witold Krassowski i Kazimierz M. Piechotka, którzy razem prowadzili zajęcia na ten temat w żywej formie dyskusji między sobą. Należy podkreślić, że w tym okresie zmniejszył się zakres zajęć prowadzonych w Katedrze Architektury Polskiej, co było związane między innymi z powołaniem Katedry Architektury i Planowania Wsi pod kierunkiem profesora Franciszka Piaścika. Gerard Ciołek przypominał o swoich zainteresowaniach budownictwem ludowym — w Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki oraz na Tajnej Politechnice, kierując w 1947 roku studenckim pomiarem szafasów pasterskich w Dolinie Chochołowskiej i publikując trzy ważne dla nauki artykuły⁴⁹.

W nowym Zakładzie Konserwacji Zabytków w Katedrze Architektury Polskiej profesor Jan Zachwatowicz powierzył wykłady architektowi Bruno Zborowskiemu, a ćwiczenia prowadził Stanisław Żaryn. Gerard Ciołek znał doskonale problemy konserwatorskie, o czym świadczy wygłoszony przez niego w dniu 8.11.1944 roku w Oflagu Bergen-Belsen odczyt pt. *Możliwości odbudowy Warszawy zabytkowej* i znana mu literatura na temat ówczesnych przepisów i metod konserwacji zabytków⁵⁰. Należy pamiętać, że Gerard Ciołek równocześnie od lutego 1946 roku był zatrudniony na stanowisku adiunkta w Katedrze Architektury Ogrodów i Krajobrazu na Wydziale Architektury PW, kierowanej przez pro-

⁴⁸ J. Zachwatowicz, *Katedry historii...*, op. cit., s. 165–166; T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., cz. 2, s. 372; w zb. ZAP WAPW zachowało się 10 pomiarów ogrodów G. Ciołka; *100 lat Wydziału Architektury...*, op. cit.

⁴⁹ G. Ciołek, *Dach w polskim budownictwie wiejskim*, cz. I, „Polska Sztuka Ludowa”, 1947, nr 1–2, s. 45–49; *Podstawy regionalnego planowania wiejskiego*, „Architektura”, 1947, nr 2, s. 45–57; *Urządzenia ogniowe i ich wpływ na rozwój chaty wiejskiej*, BHSiK, 1947, nr 3–4, s. 369–378; por. K. Piechotka, *Badania budownictwa ludowego przez Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Polska Sztuka Ludowa”, II, 1948, nr 1, s. 34–37.

⁵⁰ Notatki w: *Teki Ciołka* — XXXI (31), NiD; cytowana literatura, świadczy o wiedzy autora nt. obowiązujących wówczas metod ochrony i konserwacji zabytków. T.M. Ciołek, *O prekursorskim odczycie pt. „Możliwości odbudowy Warszawy zabytkowej”, jego okolicznościach oraz prelegencie i jego słuchaczach* [pod zmienionym tytułem, „Biuletyn Informacyjny ICOMOS”, nr 1–3, 2021, s. 64–76].

fesora Tadeusza Tołwińskiego, gdzie prowadził zajęcia z projektowania terenów zielonych. Na uczelni Ciołek był postrzegany przede wszystkim jako specjalista badań i konserwacji ogrodów oraz projektowania nowych, o czym doskonale wiedział profesor Piotr Biegański, zatrudniając go 3 czerwca 1947 roku w Zakładzie Architektury Nowożytnej do prowadzenia wykładów i ćwiczeń na semestrze V, w zakresie historii „architektury ogrodów”⁵¹.

Po wojnie Zakład Architektury Polskiej prowadził w mniejszym zakresie prace naukowo-badawcze, a własne wydawnictwa ograniczył do „Biuletynu Historii Sztuki i Kultury” (do końca 1948 r.) i serii „Biblioteka ZAP”⁵². Od 1947 roku Gerard Ciołek prowadził w Zakładzie Architektury Polskiej oraz Katedrze Architektury Ogrodów i Krajobrazu naukowe badania według własnego wyboru, które miały stanowić podstawę opracowania i usystematyzowania problematyki zabytkowych ogrodów w podręczniku dla studentów nie tylko na temat ich dziejów, ale i wskazania metody ich konserwacji bądź projektowania nowych obszarów zielonych. W zasadzie kontynuował rozpoczęte przed wojną badania nad zabytkowymi ogrodami, gromadząc materiały kartograficzne i historyczne, aby na ich podstawie wykonać rekonstrukcje rysunkowe, jak np. ogrodu włoskiego w Balicach pod Krakowem, czy parku — wówczas miejskiego w Lubartowie, zakończone projektem. Podobnie w Puławach w 1946 roku nie tylko uzupełnił studia i pomiar założenia, ale też wykonał projekt koncepcyjny i budowlany (realizowany do 1955 r.) oraz w 1948 roku w Warszawie *dla Ogrodu Saskiego i ogrodu Uniwersyteckiego na skarpie za pałacem Kazimierzowskim*. Wyraźnie poza naukowymi, teoretycznymi rekonstrukcjami ogrodów zabytkowych, nadziedzł czas by zmierzyć się z pracami w terenie: z Leszkiem Dąbrowskim wykonał projekt konserwatorski kościoła i dzwonnicy w Puławach (realizowany w 1948 r.), a jednocześnie prowadził prace naukowo-badawcze w terenie i wykonał projekt konserwatorski ogrodów w Wilanowie, z myślą o jego realizacji (zakończony publikacją w 1947 r.) i w Nieborowie, z pełną dokumentacją opracowaną w latach 1946–1948. W obu ogrodach nadzorował też prace konserwatorskie, które przeciągnęły się do 1965 roku⁵³.

Doktor Gerard Ciołek był także niezwykle czynny poza Wydziałem Architektury Politechniki Warszawskiej. Już w 1945 roku profesor Jan Zachwatowicz powołał — m.in. Gerarda Ciołka, do Pracowni Odbudowy Zamku w Wydziale Architektury Zabytkowej Biura Odbudowy Stolicy, ale ostatecznie podjął on prace w BOS (zapewne od końca 1946 r.) w Radzie Wykonawczej Komisji Opiniodawczej i później w Komisji Konserwatorskiej, gdzie opracował: *Pomniki przyrody, rezerwy krajobrazowe i zabytkowe ogrody, jako elementy planowania przestrzennego w Polsce*. Od 1946 roku kierował Wydziałem Ochrony Krajobrazu i Swojszczyzny w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, gdzie *zapoczątkował 2 akcje — systematycznej ewidencji ogrodów zabytkowych na kartach, która objęła ok. 2600 obiektów oraz inwentaryzację*

⁵¹ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 299. Ogólnie wiadomo z literatury o powojennych dziejach zajęć dydaktycznych na Wydziale Architektury PW. Tematy zajęć G. Ciołka wymagają dalszych studiów w Archiwum PW.

⁵² J. Zachwatowicz, *Katedry historii...*, op. cit., s. 165.

⁵³ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 373/374, 385–386. O pracach G. Ciołka w Wilanowie i Nieborowie, R. IV. Wg otrzymanego zaproszenia na otwarcie Muzeum w Wilanowie 10.IX.1962 — prace kończąno etapami.

pomiarową; na zlecenie Dyrekcji Regionalnego Planowania Przestrzennego w Lublinie przygotował *dokument: Inwentarz Ogrodów Zabytkowych Województwa Lubelskiego*. Ponadto interesował się — jak przed wojną, budownictwem ludowym i jego ochroną. W 1947 roku wygłosił w Zakopanym referat: *Podstawy regionalnego planowania wsi*. Propagował także parki etnograficzne, m.in. w grudniu 1948 roku wygłosił referat nt. *planowanego do realizacji w latach 1949–1951 Narodowego Parku Etnograficznego i możliwości jego usytuowania nie w Młocinach a w Morysinie k. Wilanowa*⁵⁴.

31 sierpnia 1948 roku Rektor Politechniki Warszawskiej, zapewne ze względów politycznych (np. przeszłości w AK) i bez pozytywnego wniosku od dziekana Wydziału Architektury, nie przedłużył zatrudnienia dr arch. Gerarda Ciołka w Katedrze Architektury Polskiej na Wydziale Architektury PW, a w Katedrze Architektury Wnętrz i Krajobrazu, zmienił etat adiunkta na „kontraktowego wykładowcę”, co uniemożliwiło mu obejmowanie kierowniczych stanowisk na uczelni, udziału w Radzie Wydziału itd. W tej sytuacji Ciołek od 1 października 1948 roku, na zaproszenie profesora Adolfa Szyszko-Bohusza, rozpoczął pracę na Wydziale Architektury na Wydziałach Politechnicznych Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, gdzie prowadził „projektowanie wstępne”⁵⁵. Dojeżdżał do Krakowa i odwiedzał ukochane Tatry, ale nadal na stałe mieszkał w Warszawie. Jednocześnie, w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego i na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej prowadził zajęcia z historii ogrodów, a na V roku — nt. „planowanie terenów zielonych i ochrony krajobrazu oraz teorii, zasad kompozycji i projektowania ogrodów i sztuki ogrodowej” w Zakładzie Architektury Krajobrazu kierowanym przez profesora Witolda Plapisa. Miałam to szczęście, że słuchałam wykładów profesora Ciołka — ceniłam jego pasję, wiedzę i urok osobisty; miałam okazję poznać cały zespół jego współpracowników (m.in. Annę Guerquin, Jerzego Wasilewskiego), kiedy pracowałam nad projektem dyplomowym pod kierunkiem profesora Witolda Plapisa w 1957 roku⁵⁶.

4. METODY BADAŃ ZABYTKOWYCH OGRODÓW W LATACH 1942–1948, WEDŁUG GERARDA CIOŁKA NA PRZYKŁADZIE REZYDENCJI W WILANOWIE I NIEBOROWIE

Metoda badań urbanistycznych i architektonicznych wypracowana przez profesora Oskara Sosnowskiego podczas pisania pracy doktorskiej pod kierunkiem profesora Adolfa Szyszko-Bohusza (znanego m.in. z badań stratygraficznych i konserwacji zabytków na Wawelu) była kontynuowana przez pracowników Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki

⁵⁴ Por. przypis 49: *Podstawy regionalnego...*; T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 301–302, 376, 382–383, 385, 411; M. Jankowska, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 10–11.

⁵⁵ S. Żychoń, *Gerard Ciołek — kolega i doradca*; [w:] *Gerard Ciołek 1909–1966...*, op. cit., s. 24–25; autor jako adiunkt w zespole prof. A. Szyszko-Bohusza musiał znać kulisy zatrudnienia Ciołka w Krakowie, a jego samego dobrze poznał, odkąd zamieszkał w jego mieszkaniu przez ok. 10 lat! Por. z okazji 50-lecia PK, m.in.: E. Heczko-Hyłowa, *Pionierzy architektury krajobrazu na krakowskim wydziale architektury*. Tadeusz Tołwiński, Gerard Ciołek, Zygmunt Nowák, KAiU XLI, 1996, z. 3–4, s. 191–195.

⁵⁶ Lepiej zapamiętałam prof. G. Ciołka z prywatnych rozmów, kiedy już pracowałam w ZAP, a mąż Ryszard Brykowski przychodził do niego na konsultacje nt. kościołów drewnianych — tematu pracy doktorskiej pisanej pod kierunkiem prof. Michała Walickiego.

Politechniki Warszawskiej w ich własnych pracach naukowych⁵⁷. Gerard Ciołek nie tylko znał drukowane prace i metody badań swojego mentora profesora Oskara Sosnowskiego, ale też poznał badania zabytków architektury w terenie: Bohdana Guerquina — zamku wraz z otoczeniem w Jazłowcu, Jana Zachwarowicza i Stanisława Herbsta w Zamościu i w Warszawie oraz uczestnicząc w badaniach kolegiaty w Tumie pod Łęczycą pod kierunkiem Jarosława Wojciechowskiego. Był baczny obserwatorem i szybko się nauczył, że podstawą tych badań są materiały źródłowe (gromadzone w ZAP, publikowane i z własnej kwerendy), dokumentacja współczesna stanu zachowania oraz analizy prowadzone metodami historii sztuki, które poznał z prac Juliusza Starzyńskiego i Michała Walickiego⁵⁸. O tym, że miał wiedzę nt. wartości przyrodniczych ogrodów i roślin — ich formy, barwy i piękna oraz zależności od takich czynników jak klimat, pory roku, upływ czasu i miejsce w kompozycji części i całości założenia — świadczą wszystkie jego publikacje do 1948 roku⁵⁹ i późniejsze.

W czasie okupacji napisał niewielką, syntetyczną pracę *Polskie ogrody XVII w.* z planami, których opis warto przytoczyć według recenzji Kazimierz Buczkowskiego (1946): *ogrody włoskie przy zamkach Krzyżtopór (plan Puffendorfa uzupełniony pomiarami) i w Podhorcach (opracowany na podstawie rekonstrukcji Szyszko-Bohusza), ogrody francuskie — w Wysocku (z 1720 r., według nieznanymi planów z archiwum Biblioteki Zamojskich w Warszawie) i Oleszycach (rekonstrukcja ogrodu) oraz ogrody w rezydencjach w Wilanowie (oryginalny plan z 1682 r.) i w Łubnicach (z wpływami holenderskimi)*⁶⁰.

Prowadząc własne badania źródłowe nad sztuką architektury ogrodowej rozpoczął pisanie wcześniej wspomnianej książki pt. *Teoria sztuki ogrodowej* (cz. I i II); a oto autorский konspekt (zachowany): *Wstęp — cel i metoda badań; Cz. I — Analiza terenu i czynników przyrodniczych; Cz. II — Elementy kompozycji; Cz. III — Czynniki architektoniczne; Cz. IV — Zasady kompozycji ogrodów; Cz. V — Formy i typy ogrodów; Cz. VI — Ogrody zabytkowe (zapewne przykładowe krótkie opracowania monograficzne — ze wskazaniem potrzeby i podstaw ich ochrony i konserwacji)*. Doskonale rozumiał typ ogrodu, zależny m.in. od funkcji budowli/zespołu, jak np. *Założenia klasztorne w Polsce od X do XIX wieku*, do których od 1944 roku zbierał materiały⁶¹.

Ogród to marzenie i oczekiwany Eden, odgródzone od świata zewnętrznego miejsce o świadomie zaplanowanej strukturze zieleni. Ale jako architekt widział Ciołek też obszar zewnętrzny jako teren/krajobraz powiązany historycznie, przestrzennie, widokowo i funkcjonalnie z założeniem ogrodowym np. rezydencji, również wymagający ochrony. Wszystkie te przemyślenia zawarł Gerard Ciołek w bardzo ważnym w jego dorobku twórczym artykule nt. ogrodu w Wilanowie.

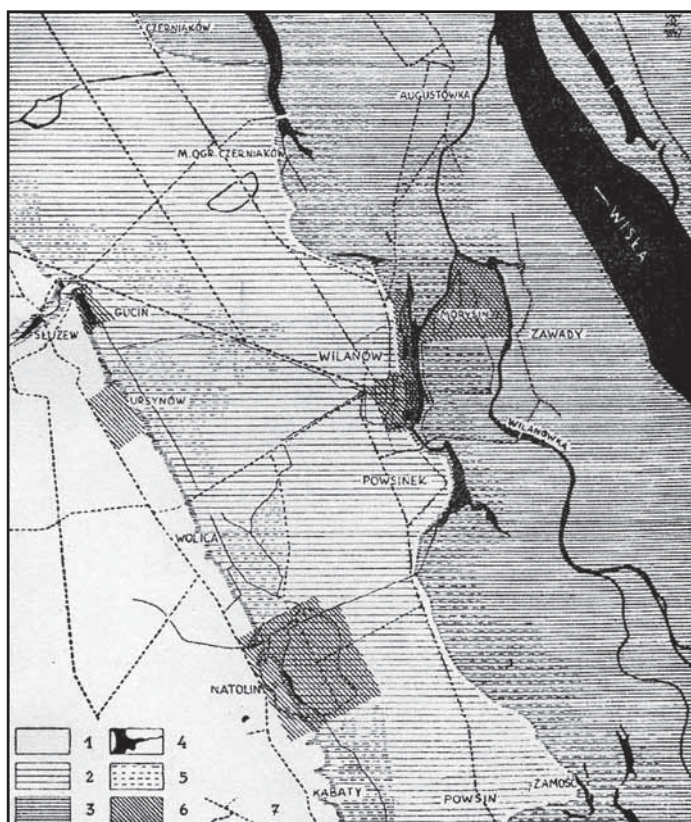
⁵⁷ O. Sosnowski, *Układ i cechy...*, op. cit.

⁵⁸ Por. wyżej: Rozdział I i II.

⁵⁹ Por. Bibliografia, oraz m.in. G. Ciołek, *Piękno przyrody...*, op. cit.

⁶⁰ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 249; K. Buczkowski, [rec.] Gerard Ciołek, *Polskie ogrody...*, op. cit., s. 229–230.

⁶¹ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 326–327; E. Derejczyk, *Archiwalia Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, Warszawa 2005, s. 21.

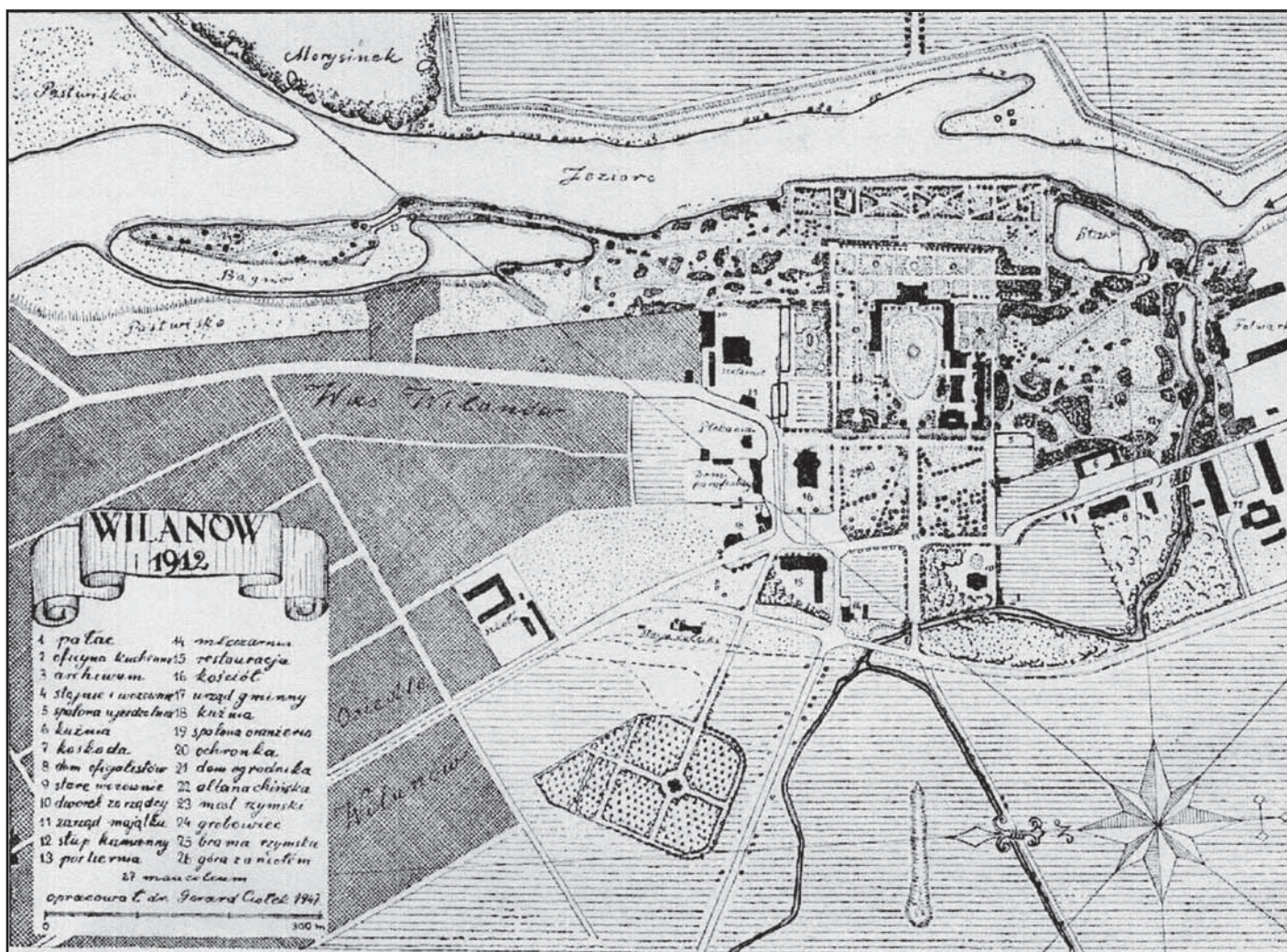

Ilustracja 2-12. Warszawa-Wilanów. Okolice rezydencji: rzeźba terenu, wody i komunikacja, 1942. 1. Poziom tarasu warszawskiego; 2. Poziom tarasu wilanowskiego; 3. Poziom tarasu zalewowego; 4. Wody; 5. Tereny podmokłe i łąki; 7. Drogi. Wg G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., ryc. 55.

Dla Gerarda Ciołka był *Pałac i ogród w Wilanowie opromieniony tradycją ostatniego króla-rycerza, Jana Sobieskiego, czarujący architekturą, zbiorami dzieł sztuki, malowniczym położeniem i wspaniałym drzewostanem*. We Wstępie przedstawił odtworzone własne prace na jego temat — z lat 1942–1943. W 1946 roku ponownie przystąpił na podstawie ocalałych szkiców i brulionów, do opracowania projektu konserwatorskiego związanego z prowadzonymi pracami w Natolinie z inicjatywy dyrektora Stanisława Lorentza, m.in. przez arch. Stefana Tworzkowskiego pod nadzorem Jana Zachwatowicza. Celem publikacji miało być *przedstawienie próby zastosowania materiałów naukowych w oparciu o analizę terenu, form, funkcji i źródeł, jako podstawy planowania zabytkowych założeń ogrodowych [...], jako elementów krajobrazu oraz pomników polskiej sztuki i kultury*⁶².

Prace w terenie rozpoczął Ciołek od analiz terenu (rozd. I, il. 2-12), uwzględniając położenie Wilanowa (1.) w stosunku do Warszawy (2,0 km) i Wisły oraz geograficzne granice w dolinie Wisły i rzeźbę terenu (2) między skarpą a Wisłą i położonym na krawędzi tarasu (ok. 4,0 m nad poziomem Wisły) pałacem i ogrodem, w tym *geologię i gleby* (3). Niezwykle ważna dla Wilanowa była analiza układu wodnego (4), w tym *obszary pod-*

⁶² G. Ciołek, *Ogród w Wilanowie. Badania i zagadnienia konserwatorskie*, BHSiK, 1947, nr 1–2, Wstęp, s. 86–88; por. prace Ciołka w Wilanowie w 1942–1943 r. w/w Rozdz. II. M. Jankowska, *Metody postępowania konserwatorskiego*; [w:] *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 24–33, 52–62.

Ilustracja 2-13. Wilanów. Pomiar i opracowanie założenia, 1942. Wg G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., ryc. 56

mokłe pod skarpą Wolicką, zbiorniki wodne — pozostałości pierwotnego koryta Wisły, Jezioro Wilanowskie połączone z Wilanówką, stawek na południe od pałacu i w części północnej staw odcięty od jeziora groblą i wyspą (potwierdzone na mapach w 1747, 1931 i 1937 roku). Omówił ponad to komunikację (5), w tym najstarsze trakty na krawędzi tarasu współczesnego między Sielcami-Czerniakowem a Wilanowem-Powsinkiem i na skarpie wiślanej — drogą Służewiecką zwaną Sobieskiego, która łączyła bramę pałacową z aleją Sobieskiego i dalej z ulicą Belwederską. Skomplikowane było połączenie między tymi traktami w centrum Wilanowa, gdy parking i tory kolejki oddzielały cmentarz od rezydencji i wsi⁶³.

⁶³ I. Analiza terenu: G. Ciołek, *Ogród w Wilanowie...*, op. cit., s. 88–91, 118. Autor opierał się zapewne na planie Wilanowa i okolic z 1810 r., wykonanym przez geometrę Jana Beniusiewicza oraz na mapach 1931, 1937.

Już w 1942 roku Gerard Ciołek wykonał pomiar sytuacji Wilanowa metodą stolikową (il. 2-13). Według autora, celem pomiaru miało być *dostarczenie podkładu do analiz elementów terenu i do projektowania*; rzut poziomy określał kształt i granice terenu, pokrycie roślinnością, lokalizacje budynków i wód, a pionowy — odniesienia do stałego poziomu. Autor znał metody pomiaru, ale korzystał też ze współpracy Stanisława Miłoszewskiego, inżyniera miernictwa. W oparciu o przeprowadzony pomiar wykonał *analizę planu* (II)⁶⁴. Na wstępie przedstawił *ogólną charakterystykę ogrodu* (1.), *w zakresie formalnym i topograficznym*, wyodrębniając trzy części na podstawie *kształtu planu* (2): centralny czworobok — ogród z końca XVII w. bezpośrednio powiązany z pałacem i na poszerzonym terenie — ogrody z XVIII i XIX w.; podał przy tym współczesne wymiary ogrodu: długość — 1250 m i szerokość — 500 m. W terenie przeanalizował *elementy planu* (3), na podstawie kształtu, funkcji i kompozycji: *o funkcji usługowej i dominującej komunikacyjnej ogród przypałacowy z dziedzińcem i podwórzem gospodarczym* na osi, po przeciwnej stronie ogród górny (na tarasie) i dolny oraz ogrody (pierwotnie zapewne użytkowe) wzdłuż skrzydeł bocznych pałacu. Wyodrębnił *samodzielne koncepcje przestrzenne* — *obszar ogrodu północnego z groblą i wyspą* oraz *obszar ogrodu południowego ze stawkiem i rzeczką*.

Następnie przeanalizował plan *poza obrębem właściwego parku*; od strony wjazdu wskazał kompozycyjne, osiowe powiązanie rezydencji z dalszymi partiami krajobrazu i ciągi widokowe alei. Wyodrębnił przy tym dwa obszary — zamierzone centrum miasteczka z kościołem i zajazdem od strony Czerniakowa zamknięte bramą i zespół czterech kwater lipowych oddzielonych fosą od terenu pałacu.

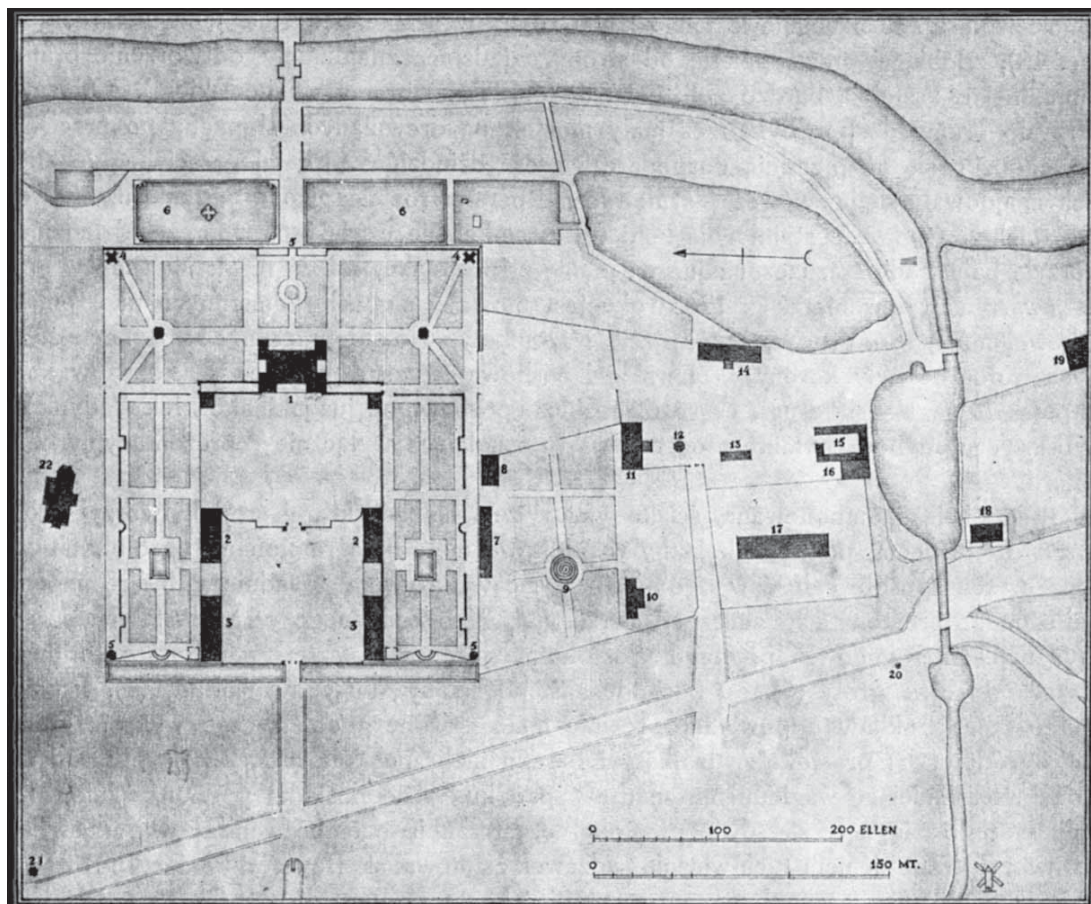
W granicach ogrodu przy pałacu, autor dokładnie opisał *taras górny i dolny* (6) *między pałacem i jeziorem, rozdzielone murem oporowym, połączone rozbieżnymi schodami (pod którymi znajdowały się grotta i piwnice) na osi założenia i dalej — prześwitu. Taras Górny tzw. parter pałacowy ujęty był architekturą pałacu, rzędami kasztanowców i resztkami świerków; wewnątrz — ustalił ślady dawnych trawników i parterów obwiedzione bukszpanem, wewnątrz kwiaty i drzewka bzu oraz zrujnowane trzy fontanny*⁶⁵. Taras dolny między murem a jeziorem był podzielony na dwie części: partery wzdłuż muru oporowego i zamknięte od wschodu *pasmem wysokich drzew* oraz *przecięte alejami ukośnie i prostopadle — boskiety* (w XVIII w. z przewagą lip i grabów). Od strony jeziora, zamykał kompozycję nad otwartą przestrzenią wody — szpaler drzew i chodnik spacerowy (dł. 276 m, zniszczony)⁶⁶.

Pozostałe obszary ogrodu także zostały szczegółowo przedstawione z uwzględnieniem architektury ogrodowej, konfiguracji terenu, kompozycji przestrzennej oraz elementów przyrodniczych i wodnych, w tym (7-12): partery ogrodów przy skrzydłach bocznych pałacu — „prawym” i „lewym”, ogród przy oranżerii, ogród północny — z groblą, stawem i wyspą oraz ogród południowy w części wschodniej. Wykazując odrębności różnych ob-

⁶⁴ A. Karczewski, 1930–1931, G. Ciołek, *Teoria sztuki...*, op. cit., rkps, R. I, s. 1; G. Ciołek, *Ogród w Wilanowie...*, op. cit., II. *Analiza planu*, s. 92–99.

⁶⁵ Widok środkowej fontanny na ryc. 63 (fot. H. Poddębski, 1915, IS PAN).

⁶⁶ Ten najbardziej wartościowy element kompozycji i przestrzeni ogrodu, obecnie jest zeszpecony widokiem na dwa kominy elektrociepłowni siekierkowskiej!

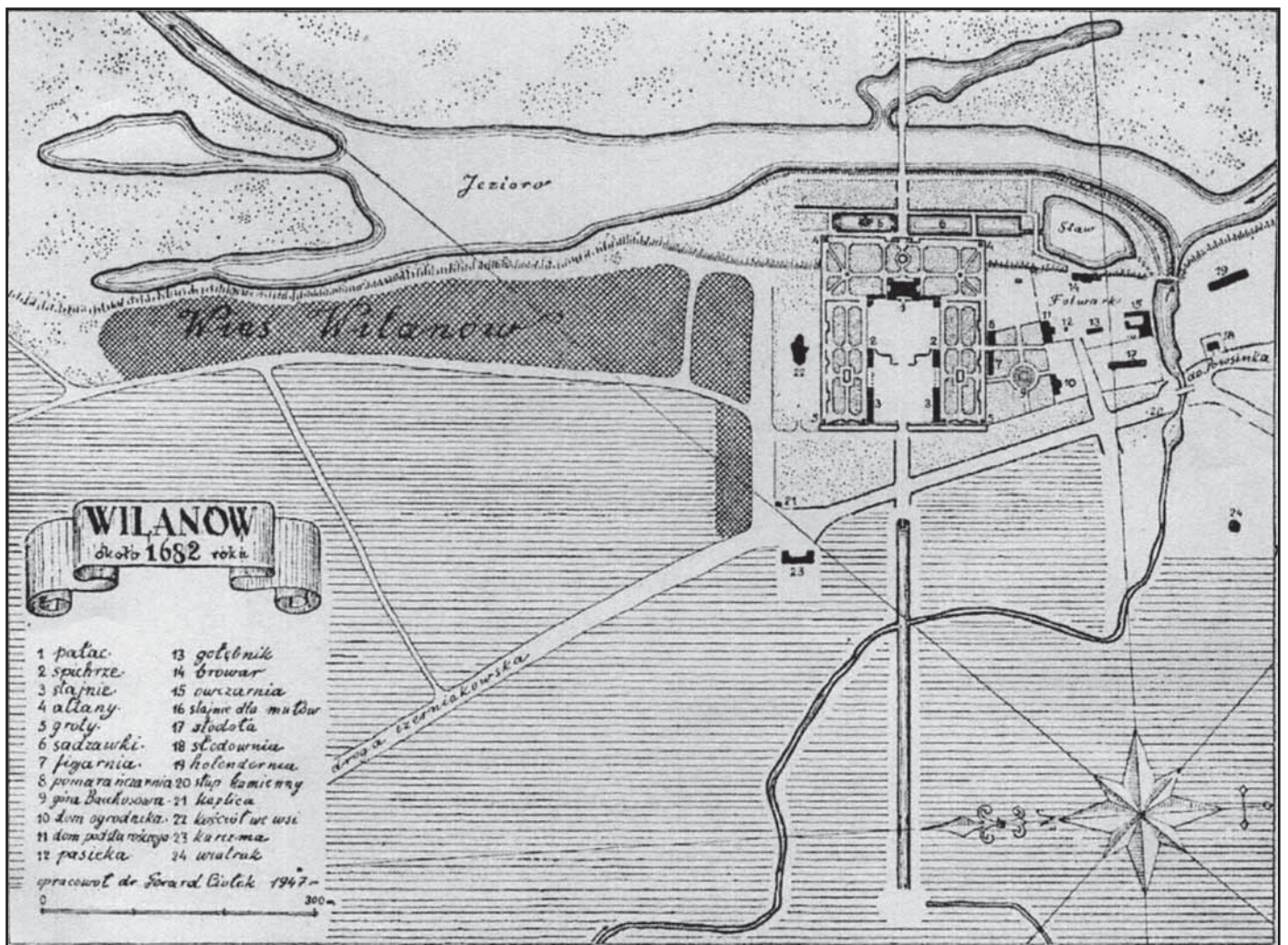
Ilustracja 2-14. Wilanów. Plan sytuacyjny, oprac. Adolf Boy, 1682. Wg J. Starzyński, *Wilanów...*, op. cit., ryc. 15

szarów ogrodu, autor postąpił analogicznie jak w I etapie badań stratygraficznych architektury — określił fazy budowy na podstawie różnic posadowienia murów, materiału, wątków, wystroju, braku powiązań murów itd.⁶⁷. W ten sposób wskazał metodę badań ogrodów, do których nie znaleziono bazy historycznej — źródeł pisanych, kartografii, ikonografii itd.

Dopiero po wykonaniu badań ogrodów w terenie Ciołek podjął próbę *analizy historycznej* (III), przypisując różnym fundatorom opisane ogrody na podstawie źródeł, stylu i publikacji; na wstępie zestawiał kolejnych *właścicieli Wilanowa* (1), od Jana III Sobieskiego, który zakupił posiadłość w 1677 roku — do Branickich (od 1865). Analizę przemian założenia i ogrodów w terenie oparł przede wszystkim na studiach planów historycznych, inwentarzach i ikonografii⁶⁸. Podstawą rekonstrukcji ogrodu *epoki Sobieskiego* (2), był plan Adolfa Boya z 1682 roku opracowany w Zakładzie Architektury Polskiej w skali 1:2000

⁶⁷ M. Brykowska, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, OWPW, Warszawa 2003, s. 58, 67–80.

⁶⁸ A. Czołowski, *Urządzenie pałacu Wilanowskiego za Jana III*, Lwów 1937; J. Starzyński, *Wilanów, dzieje budowy pałacu Jana III*, „Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. V, Warszawa 1933, s. 76–77; G. Ciołek, *Ogród w Wilanowie...*, op. cit., III. *Analiza historyczna*, s. 100–123.

Ilustracja 2-15. Wilanów. Ogród z otoczeniem, rekonstrukcja planu z epoki Sobieskiego, 1682. Wg G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., ryc. 57

(wg oryginału w Bibliotece Narodowej) i opublikowany przez Juliusza Starzyńskiego oraz porównanie z planami z 1747 roku i z końca XVIII wieku (il. 2-14, 2-15)⁶⁹. Siedziba Sobieskiego była realizowana etapami, od skromnego dworu/willi z ogrodem kwiatowo-warzywnym — do pałacu z galeriami i wieżami założonych na terenie *dla wygody swojej* na planie prostokąta i podporządkowanych *osi symetrii* — od bramy wjazdowej, przez dwa dziedzińce, przez *sień głównego korpusu pałacu na taras ogrodowy górny oparty na murze oporowym* (il. 2-16), z dwoma pawilonami w narożach i schodami na osi — pod

⁶⁹ J. Starzyński, *Wilanów...*, op. cit., s. 76–77, ryc. 15; plan z 1747 r. znajdował się w Archiwum Wilanowskim (zaginął), a z końca XVIII w. — w AGAD. Dokładne opisy wymienionych planów oraz innych źródeł archiwalnych (ikonografii, fotografii H. Poddebskiego, 1915 i inwentarzy), omówił: G. Ciołek, *Odbudowa ogrodu*, „Ochrona Zabytków”, 3, XV, Warszawa 1962, s. 86–91, wyraźnie rozdzielając te znane ze studiów z lat 1942–1946 od odkrytych później (przypisy: 1–33).

Ilustracja 2-16. Wilanów. I faza — ogród barokowy na Tarasie Górnym przy południowo-wschodniej elewacji pałacu. Fot. M. Brykowska, 1973

Ilustracja 2-17. Wilanów. II faza — ogród barokowy, aleja na osi pałacu i boskiety, 1. poł. XVIII w., widok z Tarasu Górnego od zachodu. Fot. M. Brykowska, 1973

nimi typowa grot. Poniżej na osi był ogród dolny — w nim dwie sadzawki, po zasypaniu w 1686 roku — dekoracyjny parter, za którym w ostatniej fazie Sobieskiego, w kierunku jeziora założono boskiety (na szerokość tarasu) z aleją (il. 2-17) do mostu na jeziorze. Przy pałacu wzdłuż dziedzińców — znajdowały się dwa geometryczne pasma ogrodowe obrzeżone szpalerami grabowymi, ogródki — warzywny, kwiatowy i sad, a w narożach grot. We wnioskach autor zauważył, że plan ogrodu wilanowskiego, mimo włoskiego pochodzenia Augustyna Locciego nosił znamiona francuskiej sztuki ogrodowej XVI i XVII w., zapewne pod wpływem króla, który w latach 1646–1648, podróżował z bratem po Francji. Jednocześnie na podstawie m.in. literatury polskiej — Haura i jego włoskich ogrodów oraz tematu sielskości, podsumował, że ogród w Wilanowie, charakteryzował ziemiański sarmatyzm zespolony z francuskim klasycznym porządkiem i umiarem kompozycji planu. Według Juliusza Starzyńskiego: ogród Sobieskiego w Wilanowie opierał się na francuskiej kompozycji planu i konstrukcji przestrzeni, przy czym były elementy włoskie — geometryczne, komponowane na stokach — jak w dobie Odrodzenia w willach włoskich — rzymskich i florenckich⁷⁰.

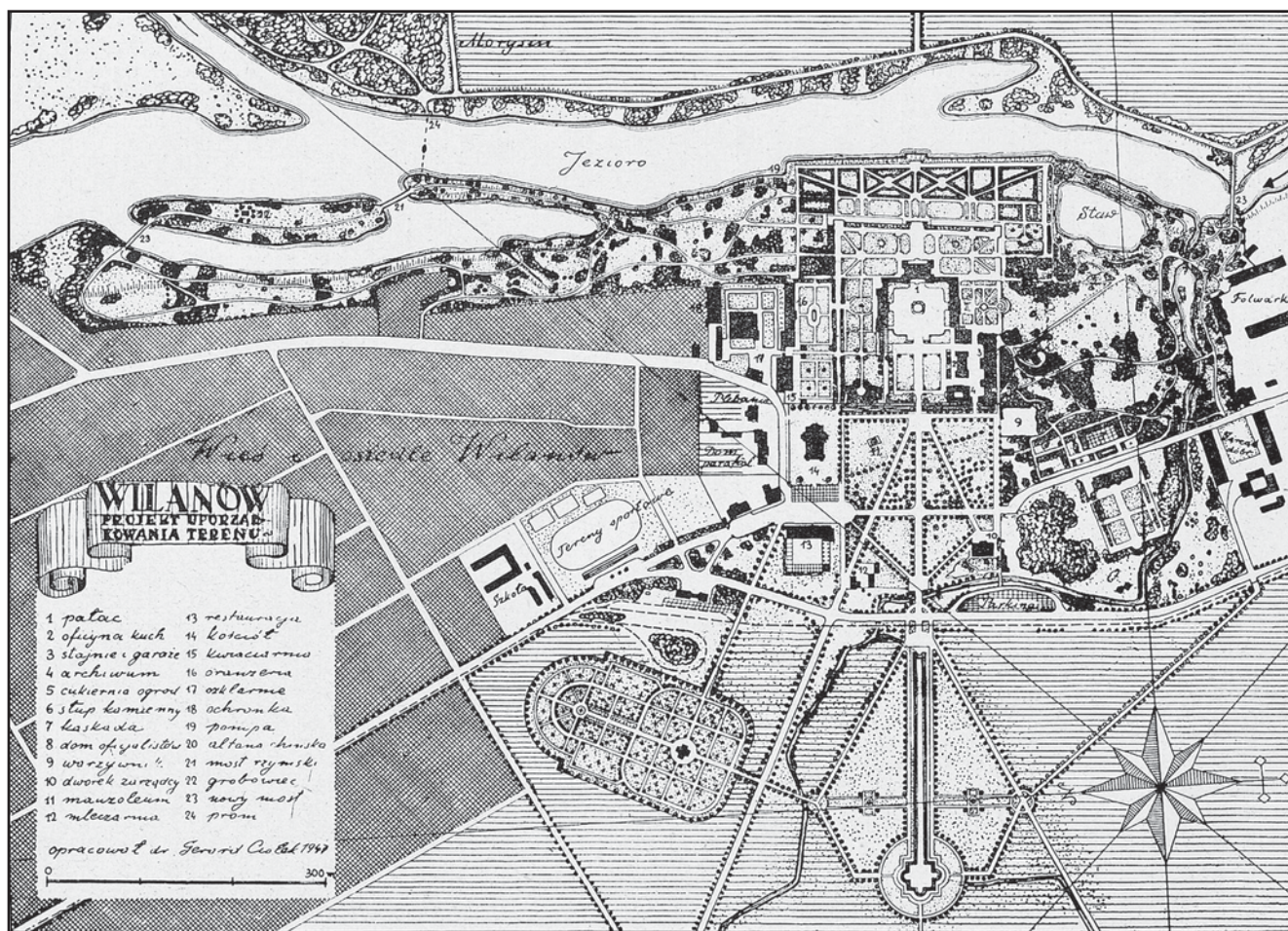
Do ogrodu, według autora, na planie Boya przylegał od południa organizm gospodarczy, a na obszarze ze stawem, znajdowała się Góra Bachusowa i budowle ogrodowe — figarnia, pomarańczarnia i domek ogrodnika. Na końcu podkreślono odrębność urbanistyczną Wilanowa, kiedy za Jana III do rezydencji włączono obszar północny.

Kolejna faza ogrodu, jako epoka Lubomirskich (3), przedstawiona została na podstawie badań w terenie i różnic między planem Boya, a planem Zuga z 1784 roku. Najważniejsze było pozostawienie pierwotnej koncepcji bez zmian, mimo budowy bocznych skrzydeł pałacu.

Autor pominął działalność Elżbiety Sieniawskiej (od 1720 r.), a Augustowi II przypisał planowanie ogrodów aż do Wisły (niezrealizowane). Wśród zachowanych ogrodów m.in. na dolnym tarasie, wyróżnił Ciołek nowe formy z 1. połowy XVIII w. szkoły francuskiej i klasycznych ogrodów Le Notre'a — wystrzygane ściany szpalerów grabowych i sklepienie ulice, dzielące poszczególne partie ogrodu na wnętrza, których płaszczyzny pokryte były parterami o misternie wykonanych ornamentach. Wprowadzono piramidalne cisy, w narożach wazy, posagi i kwiatony. Około 1784 roku, z fundacji Izabelli Lubomirskiej, zapewne według projektu Szymona Bogumiła Zuga, zrealizowano nowy ogród, zlokalizowany od południa przy stawie, na miejscu folwarku w czasach Sobieskiego. Wyróżnił się on tzw. dziką promenadą ogrodu, czyli *jardin anglo-chinois*. W tym okresie nastąpiły zmiany na dziedzińcu po rozebraniu starych stajni i wozowni z muru pruskiego; w narożu przy skrzydle południowym dostawiono Łazienkę Lubomirskiej. Przed rezydencją od bramy wjazdowej, zostały założone trzy promieniste aleje (na wzór Wersalu), a dalej na osi — kanał⁷¹.

⁷⁰ G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., s. 100–106, przypis 52. W pracy jest również podana literatura zagraniczna nt. historycznych ogrodów. Cytowane fragmenty mają tylko wskazać, jak pionierską pracą były pierwsze badania ogrodu w Wilanowie. Badania prowadzone w ZAP pod kierunkiem Z. Tomaszewskiego, z udziałem archeologa J. Krupe, dopiero w 1955 r. odkryły dwór alkierzowy zakupiony przez Sobieskiego, jego rozbudowę i dostawione galerie zakończone wieżami. *Sprawozdanie Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej za lata 1953/54 i 1954/55*, KAiU, T. 1, 1956, z. 2, s. 193–214.

⁷¹ G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., s. 105–110.

Ilustracja 2-18. Wilanów. Projekt uporządkowania terenu i cmentarza z rekonstrukcją ogrodu pałacowego, 1947. Wg G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., ryc. 65

Niezależnie od wielu prawidłowych wniosków zawartych w podsumowaniu badań, należy dodać, że autor miał trudne zadanie, bowiem nie znał odkrytych później źródeł, jak np. planu Wilanowa z 1729 roku w *Albumie Pułturzyckim*, co pozwoliło W. Fijałkowskiemu przypisać Sieniawskiej haftowane partery na tarasie dolnym i górnym⁷².

Kolejną fazą rozbudowy ogrodu była *epoka Potockich* (3), kiedy to od 1799 roku powstał jeden wielki zespół parkowo-krajobrazowy na północ od pałacu (ryc. 59, stan ogrodu w 1820 r.), projektowany z udziałem Stanisława Kostki Potockiego; *tworzywem krajobrazu był teren, szata roślinna, wody — według idealizmu malarstwa krajobrazowego (il. 2-18, 2-19)*⁷³.

⁷² Sz.B. Zug, *Ogrody w Warszawie i okolicach. Opisane w 1784 r.* (objaśnienia P.M. Sobieszczańskiego, wyd. 1847); Por.: W. Fijałkowski, *Ogród Królewski w Wilanowie i jego współczesna rekonstrukcja*, „Ochrona Zabytków”, 2, XLIX, Warszawa 1996, s. 100–125.

⁷³ G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., s. 110–117; autor powołuje się na: I. Czartoryska, *Mysli różne w sposobie zakładaniu ogrodów*, wyd. 1865.

Ilustracja 2-19. Wilanów. IV faza — ogród krajobrazowy na terenie na północ od pałacu, początek XIX wieku, widok od południa. Fot. M. Brykowska, 1973

Ogród krajobrazowy angielski, obejmujący teren wokół stawu z groblą od strony jeziora i sztuczną wyspą, z precyzyjnymi osiami widokowymi, był wypełniony małą architekturą — jak np. na skarpie egzotyczny Kiosk (altana chińska), dalej — most rzymski i pomnik na pamiątkę bitwy pod Raszynem powiązany osiowo z „łukiem triumfalnym” ku wsi. *Z nawodnego pasma prowadził pomost między ogrodem wilanowskim a Morysinem — do willi letniej (1811) wzorowanej na świątyni Westy*, prowadzono też prace w przyłączonych zespołach dalej położonych — w ogrodach w Natolinie, Gucinie i przy willi Rozkosz.

Nie zmieniono koncepcji pierwotnego założenia, ale *rozebrano balustradę na dziedzińcu zakładając owalny gazon z grupą drzew (klomb) na osi i krzewy w narożnikach*. Z Potockim współpracował Piotr Aigner, autor m.in. Galerii Gotyckiej i Holenderni, a prace ogrodnicze prowadził Karol Barthel. W 1810 roku Jan Baniusiewicz wykonał plan Wilanowa i okolicy.

Większe zmiany w Wilanowie pochodziły z okresu, kiedy jego właścicielem został Augustyn Potocki (od 1821), a architekt J.M. Lanci przebudował w latach 1845–1855 — obszar przed rezydencją i po wyburzeniu neogotyckiej galerii Aignera — dostawił do skrzydła północnego neorenesansową elewację i zrealizował wiele innych budynków. W latach 1855–1856 prace budowlano-ogrodowe prowadził B.P. Podczaszyński, którego dziełem był założony przy skrzydle południowym neorenesansowy ogród z żelazną pergolą od wschodu oraz fontanny na górnym tarasie i na dziedzińcu, zasilane dzięki zbudowaniu nad jeziorem budynku pompowni (Henryk Marconi, 1856) i przeprowadzeniu instalacji wodociągowej przez architekta Schramcke z Berlina. Architekt Henryk Marconi i jego synowie

— Leandro i Władysław wzniesli wiele budynków na terenie Wilanowa i pracowali przy pałacu⁷⁴.

Widok z ogrodu na kopułę neobarokowego kościoła zbudowanego według projektu H. Marconiego, zyskał miano „widoku włoskiego”. Następnie po 1918 roku Jarosław Wojciechowski w latach 1923–1929 podjął prace nad konserwacją pałacu i przy zaniedbanym ogrodzie, nieco powstrzymując proces zniszczenia⁷⁵.

Omówione powyżej wnioski pobadawcze stanowiły podstawę opracowania przez Gerarda Ciołka wstępnego projektu rekonstrukcji (ryc. 66). Założenia ogólne do projektu wskazały jako nadrzędne — *utrzymanie więzi kompozycyjnej ogrodu, a następnie rekonstrukcji obiektów niezbędnych dla całości kształtu kompozycji przestrzennej, odbudowę zniszczonych budowli oraz wykonanie prac ogrodniczych — w tym: generalną regulację zniekształconego terenu i wód, korektę ciągów komunikacyjnych, uzupełnienie brakującego drzewostanu i krzewów — tj. zabiegów przywracających zespołom roślinnym ich właściwą kompozycję oraz odtworzenie widokowych osi, prześwitów, kulis, wydobywanie walorów grup i soliterów roślinnych*. Do opracowania autor dołączył projekt rekonstrukcji parterów na tarasach (bez fontann). Ponadto poza rezydencją wykonał korektę układu komunikacyjnego Wilanowa i projekt powiększenia cmentarza⁷⁶.

Po wykonaniu omówionych projektów Gerard Ciołek nadal interesował się Wilanowem, zbierał materiały i uzupełniał swoją wiedzę, a współpracując z PKZ, które prowadziły powojenną rewaloryzację (od 1946 r.) wykonał korektę projektu z 1947 roku jako plan zagospodarowania przestrzennego i projekt techniczny części środkowej ogrodu, a w latach 1962–1965 pełnił nadzór konserwatorski nad pracami w ogrodzie (już jako profesor Politechniki Krakowskiej)⁷⁷.

Kolejne badania zabytkowego ogrodu rozpoczął Gerard Ciołek w Nieborowie (pow. łowicki) na jesieni w 1946 r. z inicjatywy prof. Stanisława Lorentza dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków i prof. Jana Zachwatowicza Generalnego Konserwatora, a zakończył projektem w 1948 r., a więc w okresie zatrudnienia w Zakładzie Architektury Polskiej. Prowadzone prace były zgodne z artykułem Gerarda Ciołka i Kazimierza Chrabelskiego opublikowanym tuż po zakończeniu projektu, pod znamienym tytułem: *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy zabytkowych ogrodów*. We wstępie wskazano, że konserwacja ogrodów jest u nas rzeczą nową, a prowadzone prace mają charakter pionierski, zarówno w zakresie metody, studiów i badań, jak też i w dziedzinie prac konserwatorskich. Podkreślono różnice między metodą badań architektury i urbanistyki a ogrodów, ze względu

⁷⁴ Realizacje architektoniczne w Wilanowie — Lanciego i Marconich, które uwzględnił autor, są poza tematem niniejszego artykułu: G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., s. 117–123. Por.: M. Rozbicka, *Architekt Władysław Marconi jako miłośnik i konserwator zabytków przeszłości*; [w:] *Przyszłość rzeczy minionych*, „Studia do dziejów sztuki polskiej”, t. II, OWPW, Warszawa 2019, s. 5–10.

⁷⁵ J. Wojciechowski, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w Polsce w latach 1919–1929*, „Ochrona Zabytków”, 1930–1931, z. 1–4, s. 245–318.

⁷⁶ Zagadnienia konserwatorskie w 1947 r.: G. Ciołek, *Wilanów...*, op. cit., s. 123–128; M. Jankowska, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 54–67, il. 9–11; W. Fijałkowski, *Nekropolie wilanowskie — historia, problemy konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków”, LI, nr 3 (202), 1998, s. 218–227

⁷⁷ G. Ciołek, *Odbudowa ogrodu* [w Wilanowie], „Ochrona Zabytków”, R. 15, 1962, nr 3, s. 86–106, ryc. 1, 2, 7, 8.

na żywy materiał roślinny, zmienne w czasie — wielkość, formy i barwy oraz ograniczony czas istnienia. Zamieszczono trzy plany kanału w Nieborowie: z 1775 roku, na pomiarze w 1946 roku i w projekcie. Pełna publikacja na temat badań ogrodu w Nieborowie ukazała się dopiero w 1957 roku potwierdzając wypracowaną przez autora metodę badań ogrodów, ale też dostosowanie się do indywidualnych cech zespołu. Już na wstępie stwierdzono, że *założenie pałacowo-parkowe w Nieborowie nie uległo wielkim przemianom stylu i ocalało z dwóch wojen*. Podstawą dla *też konserwatorskich, miały być badania i studia terenowe, archiwalne i bibliograficzne*⁷⁸.

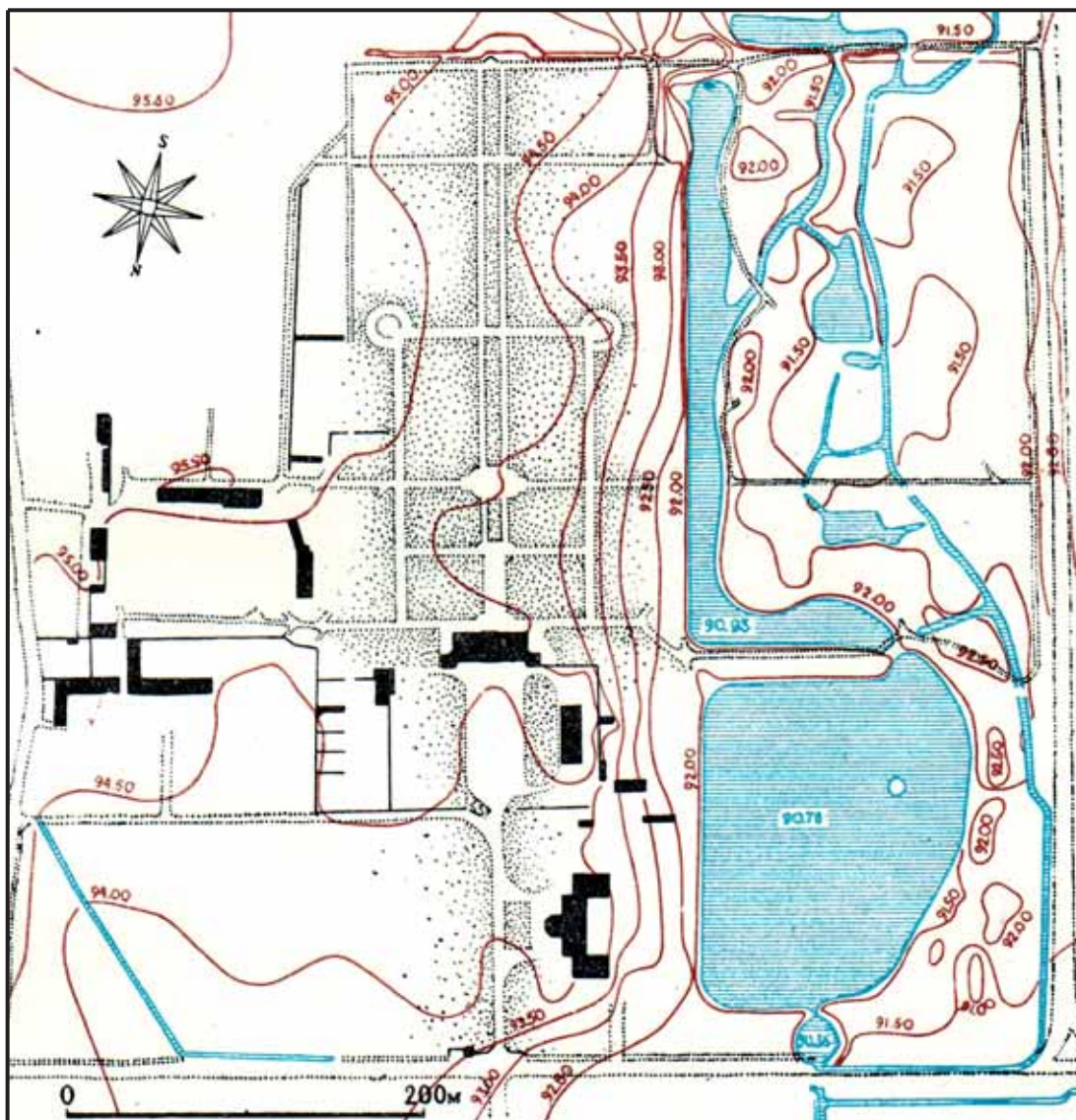
W pierwszej kolejności inż. J. Kasperski wykonał pomiar „całego areалу gruntów”, który uzupełnił pomiarem sytuacyjno-wysokościowym inż. Stanisław Miłoszewski, podczas gdy studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, wykonali inwentaryzację pałacu i innych budowli. Własne badania historyczne Gerada Ciołka odkryły w miejscowych zbiorach źródła pisane zachowane niemal w całości, jak zmiany właścicieli posiadłości, dwa inwentarze (1694, 1774), plan ogólny dóbr nieborowskich z 1840 roku J. Ostrowskiego, pomiar planu ogrodu z pałacem — Szymona Bogumiła Zuga z około 1775 roku. Dopiero w 1954 roku rezydencja w Nieborowie doczekała się monografii cytowanej przez autora, ale w trakcie badań ogrodu Ciołek opierał się na własnych badaniach źródeł i wzmiankach historycznych z XIX–pocz. XX wieku, a z pracy Kazimierza Buczkowskiego poznał także reguły *analizy stylowej ogrodu i metodologii badań*⁷⁹.

Podobnie jak w badaniach w Wilanowie na wstępie Ciołek opisał *położenie rezydencji w następującym zakresie: geografii (niegdyś obszar Puszczy Niepołomickiej) — płaski krajobraz m. Łowiczem a Sochaczewem, rozmieszczenie osad wiejskich i dworskich, typy zabudowy i układ drożny*. Zwrócił uwagę na zmiany w środowisku w XIX wieku. Potem przeanalizował otoczenie rezydencji, przy której *od północy położona była wieś i zabudowania folwarczne, od zachodu, naprzeciw głównej bramy za drogą — d. zajazd, a obok bramy pałacu — czworak dworski; od wschodu i zachodu ogrody otaczały pasma ról*. Pałac z dziedzińcem i regularnym ogrodem na osi, zlokalizowano na terenie o kształcie prostokąta, tworzącym *pas środkowy położony wyżej o 3,0 m; obok pas zachodni — wyróżniał się ogrodem krajobrazowym i wodami, zasilanymi przez niewielki strumień*. Granicę między nimi wyznaczał *uskok terenu — wzdłuż którego strumień przechodził w kanał i stawy*. Autor dokładnie przeanalizował system wodny (il. 2-20).

Podobnie jak w Wilanowie w pierwszej kolejności autor wykonał *analizę topograficzną elementów przestrzennych i budowlanych* w terenie i na podstawie historycznego i współczesnego planu. Podkreślił, że założenie podporządkowane zostało głównej osi kompozycyjno-komunikacyjnej, od bramy wjazdowej, przez dwa dziedzice rozdzielone murem (w którym znajdowała się pierwotna brama) i sień pałacu — dalej przez ogrody z szeroką aleją lipową wypełnioną trawnikami, otwartą *perspektywą dalekiego widoku*. Pierwszy dziedziniec od zachodu zamykała oficyna zwana Manufakturą (XVIII w.). Właś-

⁷⁸ K. Chrabelski, G. Ciołek, *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy zabytkowych ogrodów*, „Ochrona Zabytków”, 1949, nr 1, s. 15–17; G. Ciołek, *Ogród w Nieborowie*, KAiU, t. II, 1957, z. 2, s. 103.

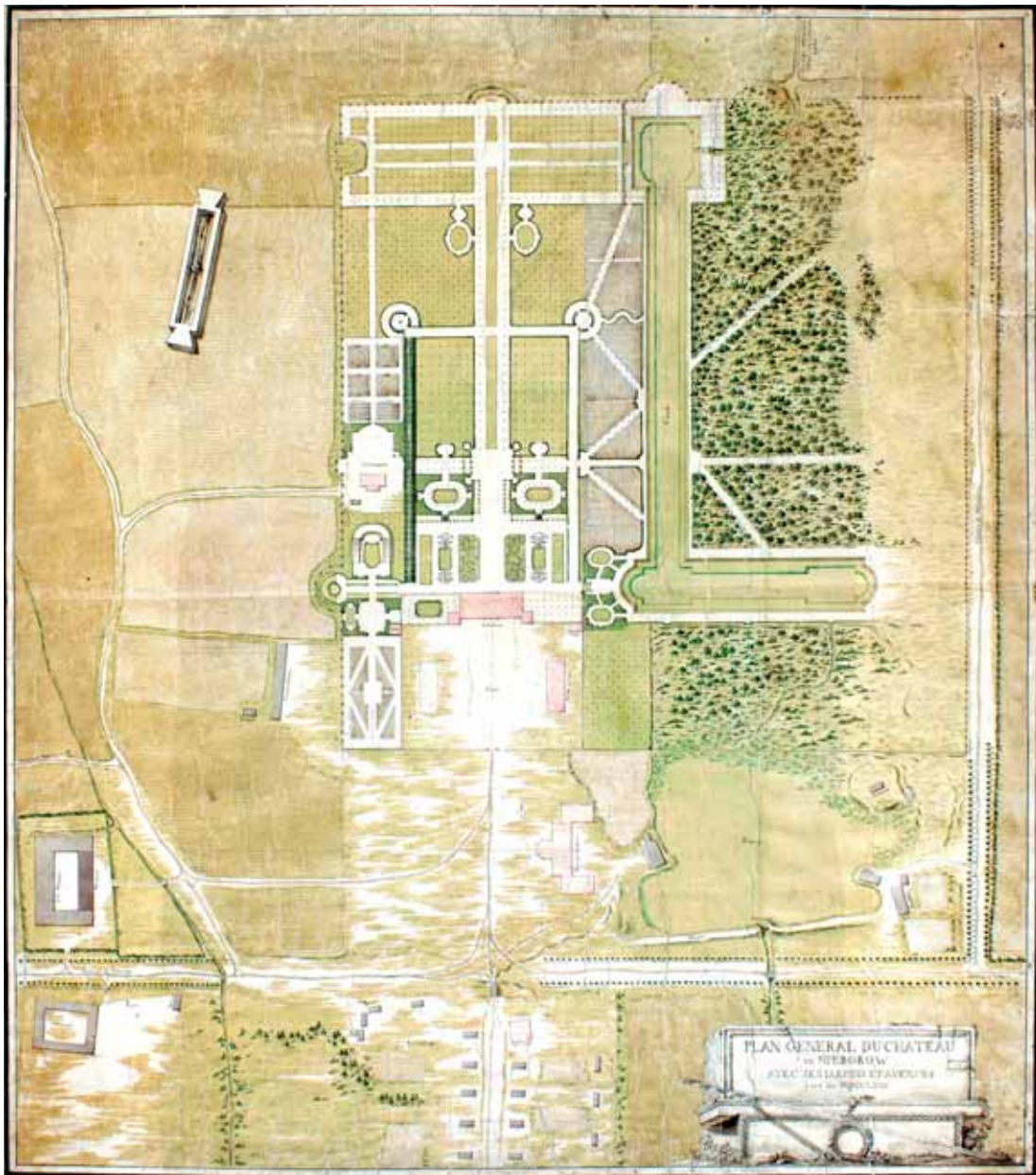
⁷⁹ K. Buczkowski, *Z dziejów ogrodów stylowych w Polsce*, Kraków 1924, s. 20–28; G. Ciołek, *Ogród w Nieborowie*, KAiU, t. II, 1957, z. 2, s. 104–105, przypis 4–16, 19–20; M. Jankowska, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 49–50, il. 4–5.

Ilustracja 2-20. Nieborów. Rezydencja Radziwiłłów. Ukształtowanie terenu i hydrografia parku. Wg G. Ciołek, *Nieborów...*, op. cit., ryc. 29

ciwy dziedziniec zajmował podjazd przechodzący w schody przed południową monumentalną, piętrową fasadą pałacu ujętą dwiema wieżami (koniec XVII w.); po bokach fasady, od zachodu, drzewa i krzewy zasłaniały oficynę, a od wschodu kępa drzew wskazywała miejsce drugiej oficyny.

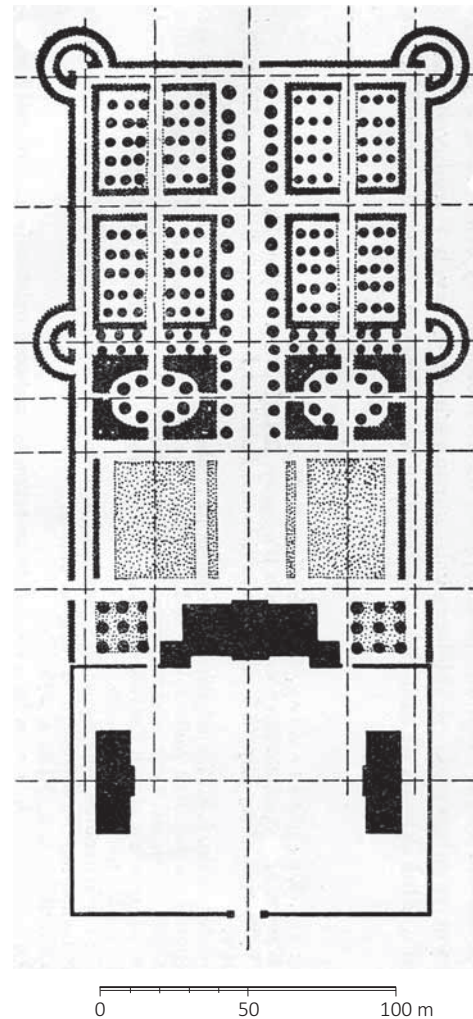
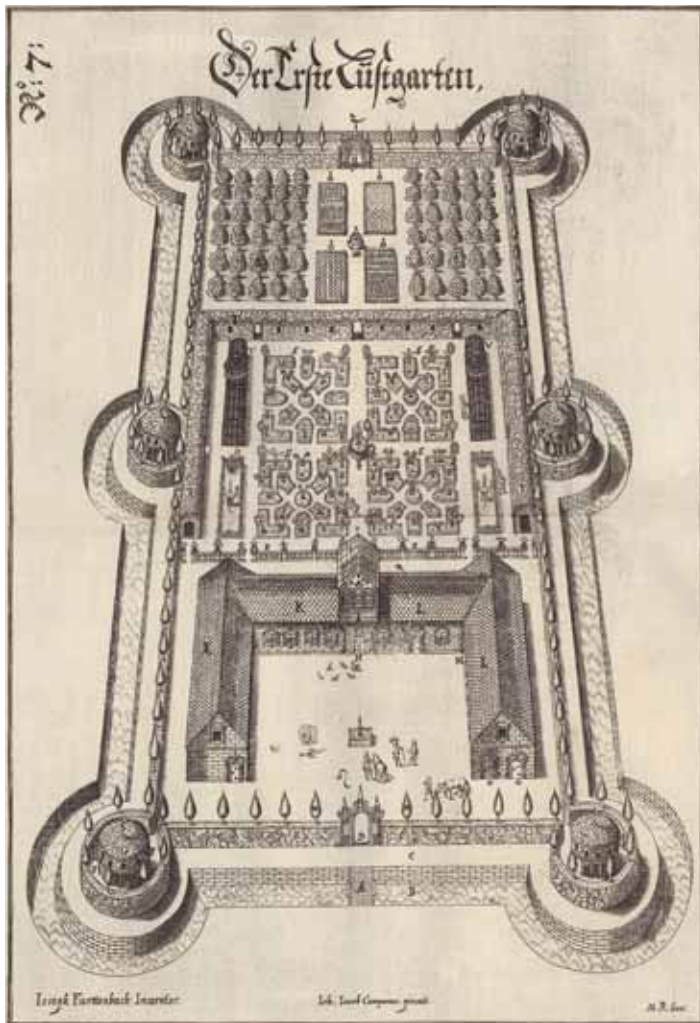
Na południe od pałacu rozciągał się na osi głównej regularny ogród; Ciołek w szczegółowej analizie wyodrębnił w nim trzy części: środkową w granicach wielkich szpalerów, otaczający ją pas zewnętrzny o przewadze drzew owocowych i lipina od południa. W części środkowej, przy pałacu znajdowały się symetryczne kwietniki i dwa stare platany po bokach, a dalej pas gabinetów o różnych kształtach ujętych w strzyżone ściany lipowo-grabowe. Za nimi biegła szeroka, poprzeczna aleja, a dalej dwie obszerne kwatery

Ilustracja 2-21. Nieborów. Pomiar ogrodu, Szymon Bogumił Zug, 1775, oryg. zb. MNA, inw. NB 2113. Fot. E. Gawryszewska

kwiatowe (rosarium) z przedSIONkami w strzyżonych szpalerach. Kompozycję każdej z tych części wzbogacały antyczne rzeźby — wazony, stalle grobowe i kolumny. Część środkową od południa zamykał chodnik łączący dwie koliste altany (baszty) przy narożach bocznych szpalerów.

Autor wyodrębnił, powiązane z osiami poprzecznymi i duktami, trzy części ogrodu położone na zewnątrz regularnej części. Od zachodu — za sadem, poniżej skarpy z widokiem na krajobrazowy ogród, znajdował się kanał w kształcie litery L. Od wschodu za dziedziń-

Ilustracja 2-22 (z lewej). Teoretyczny przykład pałacu z ogrodem otoczony fortyfikacjami bastejowymi; perspektywa z lotu ptaka, w: J. Furtenbach, *Architectura Recreationis*, Augsburg, 1640, tab. 7. Wg Zentralbibliothek Zürich, T. 73 — domena publiczna

Ilustracja 2-23 (z prawej). Nieborów. Rezydencja Radziwiłłów, rekonstrukcja planu ogrodu „kardynalskiego” z końca XVII w. Wg G. Ciołek, *Nieborów...*, op. cit., ryc. 29

cem znajdowała się *kwatery zwana ogrodem francuskim*; na jej osi na południe zachowały się relikty trzech małych gabinetów i teatru ogrodowego, a dalej sad odpowiednio do zachodniego. Od południa szeroki *pas poprzeczny z czterech kwater rozdzielony był aleją poprzeczną zwaną lipiną i ograniczony rowem*; na osi alei głównej — znajdował się *prześwit przechodzący w wykop, podmurowany od północy*.

Wzdłuż wschodniego brzegu kanału znajdowała się *monumentalna ściana szpaleru lipowo-grabowego*, a po drugiej stronie do granicy przy drodze, położony był *park krajobrazowy z wijącymi się ścieżkami wśród różnych gatunków drzew (świerki, tuje, buki, wiąz, olchy, dęby, jesiony i inne)*. Na północ od zachodniego ramienia kanału rozciągał się staw.

Budynki gospodarcze (wozownia, stajnia, czworaki) zostały zlokalizowane we wschodniej części założenia; w niedalekim sąsiedztwie znajdowała się oranżeria i lamus⁸⁰.

Przed omówieniem przemian i etapów rozwoju rezydencji nieborowskiej na podstawie materiałów archiwalnych i analitycznych badań w terenie, przedstawił Ciołek formy ogrodów z końca XVII do początku XVIII wieku według własnych badań. Dzieje budowlane rezydencji w Nieborowie rozpoczął prymas i kardynał Michał Radziejowski od kupna w latach 1690–1694 terenu z kamienicą, dworem drewnianym i starym i nowym browarem. Projekt pałacu i zapewne ogrodu, wykonany przez Tylmana z Gameren znał Ciołek z publikacji Tadeusza Makowieckiego z 1938 roku⁸¹. Po wcześniej wykonanej analizie kompozycji i przyrody różnych części ogrodu, wydzielił I Fazę całego założenia i ogrodu: *dziedziniec pałacowy i ogród „wewnętrzny” w obrębie szpalerów, zakończony w narożach kolistymi altanami*. Całość ogrodu w trójstopniowym układzie odczytał autor w terenie i analizując pomiar Szymona Bogumiła Zuga z 1775 roku (il. 2-21): kompozycja od płaskich parterów przy pałacu poprzez średniej wielkości szpalery gabinetów do wysokopiennych boskietów lub sadów, była zgodna z francuskimi ogrodami z XVII wieku; odkrył, że *koliste altany, znane z ogrodów włoskich XVI–XVII w., występowały przede wszystkim na północy Europy i w teoretycznych projektach rezydencji wiejskich Józefa Furttentbacha*, który na tab. 7, przedstawił na planie prostokąta, na osi wzdłużnej, trzy części od strony bramy: dziedziniec pałacowy, ogród kwiatowy i sad z warzywniakiem, w otoczeniu szpalerów przy niskim murze i fosie. Na osi poprzecznej i na narożach umieścił sześć kolistych altan (pseudobastei) (1640 — il. 2-22). Podobne motywy stosował wcześniej Vredeman de Vries⁸². Te północnoeuropejskie układy z pewnością znane Tylmanowi z Gameren mogły stać się wzorem dla geometrycznej konstrukcji założenia ogrodowego zrealizowanego w Nieborowie, co potwierdził Ciołek na rysunku I Fazy (il. 2-23, 2-24, 2-25). Nie wiadomo, czy były jeszcze dodatkowe altany na zamknięciu duktów poprzecznych. W rekonstrukcji założenia Ciołek dodał dwie altany — od wschodu i zachodu. Ponad to wskazał autor na podstawie własnych analiz ogrodów w Warszawie (pałacu Radziwiłłowskiego), w Białymstoku i Wysocku, że są one oparte na tym samym schemacie.

Według znanych Ciołkowi materiałów archiwalnych i publikowanych przez Jana Wagnera, od 1704 roku właścicielem Nieborowa został na krótko Jerzy H. Towiański, który w roku 1723 sprzedał rezydencję Aleksandrowi Lubomirskiemu, a ten z kolei Sta-

⁸⁰ G. Ciołek, *Ogród...*, op. cit., s. 104, 107–112, przypisy 4–18, ryc. 7.

⁸¹ Tamże, s. 112–213 — wg inwentarza 1694 (AGAD). Mur gotycko-renesansowej kamienicy z XVI w. został odkryty w sieni pałacu przez arch. H. Siudera podczas prac PKZ, oddz. warszawski (na ścianie zachodniej za boazerią). T. Makowiecki, *Archiwum Tylmana z Gameren, architekta epoki Sobieskiego*, Warszawa 1938, s. 141; J. Wagner, *Nieborów*, Warszawa 1954, s. 157; S. Mossakowski, *Tylman z Gameren architekt polskiego baroku*, Ossolineum, 1973, s. 209–210, il. 205–214; J. Wagner, *Nieborów*, Warszawa 1954, s. 175 nn.

⁸² G. Ciołek, *Ogród...*, op. cit., s. 112–116, ryc. 28–29, 34; J. Furttentbach, *Architectura Recreationis...* Augsburg 1640, tab. 7 [Zentralbibliothek Zürich]; Vredeman de Vries, *Hortorum viridarium que formae*, 1568. G. Ciołek miał szeroką wiedzę nt. teorii i historii ogrodów w Europie, m.in. z książek, które zakupił w Lubecce w 1945 r. Dzieło Furttentbacha znajduje się wśród jego 580 ksiąg w Archiwum NiD: E. Derejczyk, *Gerard Ciołek...*, op. cit., s. 22, il.; por.: W. Taras, *Barokowe ogrody w Galicji: etapy rozwoju i typy w planowaniu w strukturze kompozycji*, „Народознавчіюшими” („The Ethnology notebooks”), nr 4 (130), 2016, s. 949–975.

Ilustracja 2-24. Nieborów. Pałac, elewacja południowa od ogrodu, z terenem przeznaczonym na rabatę kwiatową. Fot. M. Brykowska, 1996

Ilustracja 2-25. Nieborów. Ogród barokowy, aleja parkowa z trawnikiem na osi pałacu, widok od południa. Fot. M. Brykowska, 1996

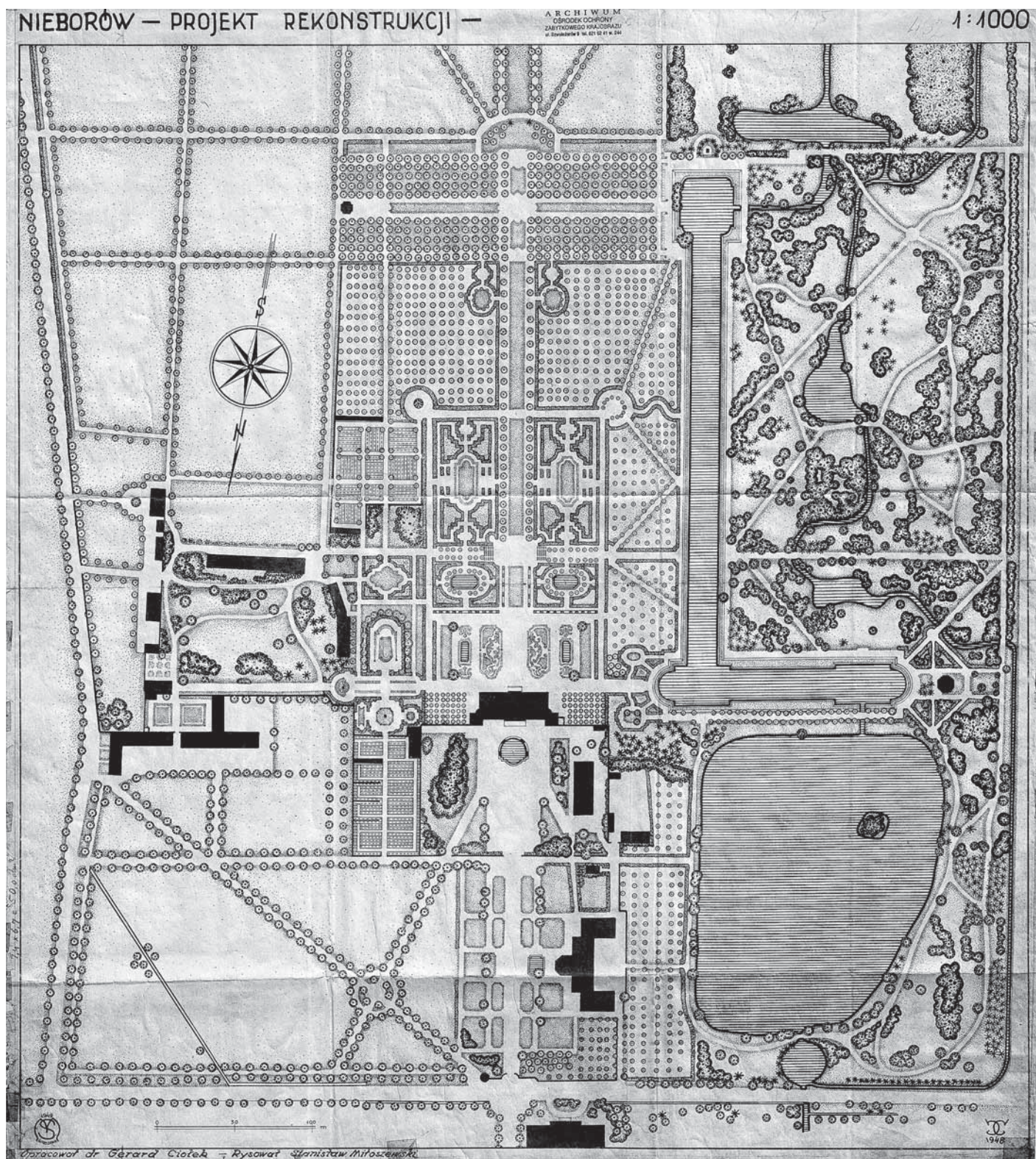

Ilustracja 2-26. Nieborów. Ogród barokowy z kanałem i promenadą wzdłuż strzyżonego szpaleru drzew, wg badań i konserwacji Gerarda Ciołka. Po prawej — ogród romantyczny. Foto: Muzeum w Nieborowie i Arkadii, 2018

nisławowi Łochockiemu, kasztelanowi dobrzyńskiemu. On i jego syn Jan Józef *znacznie się przyczynili do upiększenia ogrodu*, podobnie jak ich następca od 1766 roku — Michał Kazimierz Ogiński, hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego, którym przypisał autor budowę *najbardziej atrakcyjnego elementu — kanału* (il. 2-26). Według badań Ciołka *na okres lat 1730–1770 przypada w Polsce realizowanie kanałów ogrodowych wzorem Wersalu i innych sławnych ogrodów francuskich szkoły Le Notre'a*; autor zestawiał na jednym rysunku, w jednej skali — 11 planów kanałów z ogrodów polskich w porównaniu do Wersalu⁸³.

Nie wiadomo dokładnie kiedy powstały zewnętrzne części ogrodu; w dokumencie z 1774 roku, przy okazji sprzedaży rezydencji Michałowi Radziwiłłowi przez Ogińskiego, wymieniono jedynie *zakupione przez niego drzewka owocowe i budowę grobli*, zapewne od strony północnej kanału. Doceniony wcześniej przez Ciołka pomiar całego założenia przez Szymona Bogumiła Zuga z 1775 roku, pozwolił na interpretację stanu zachowania ogrodu w końcu XVIII wieku — z precyzyjnie naniesionymi alejami, drzewami, kwietnikami, gabinetami o różnych kształtach i amfiteatrem ziemnym. Warto podkreślić,

⁸³ K. Buczkowski, *Z ogrodów stylowych...*, op. cit., s. 26; K. Chrabelski, G. Ciołek, *Uwagi o potrzebie...*, op. cit., s. 16–17, il. 8–13; G. Ciołek, *Ogród...*, op. cit., s. 116, ryc. 31, 35; J. Wagner, *Nieborów...*, op. cit., s. 175 nn; J. Putkowska, *Wpływ sztuki André Le Nôtre'a na kształtowanie otoczenia rezydencji w Polsce w końcu XVII i 1. połowie XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. LXIII, 2001, nr 1–4, s. 243 nn.

Ilustracja 2-27. Nieborów, rezydencja Radziwiłłów, projekt rekonstrukcji ogrodu i kanału, oprac. G. Ciołek i S. Miłoszewski, 1948; oryg.: Zbiory NiD, „Teki Ciołka”, pl. 205

że z okazji przejścia dóbr do Radziwiłłów sporządzony został inwentarz majątności, a w nim i ogrodu (cytowany przez autora). Najbardziej istotna była informacja, że poza drobną stosunkowo partią ogrodu ozdobnego (partery, gabinety, berceaux, altany kolisty i kanał) resztę obszaru ogrodowego stanowiły sady, ujęte w ściany szpalerów, ze względu na znaczenie wiatrochronne⁸⁴.

Według Ciołka w 1774 roku znany architekt warszawski i planista ogrodów, rozpoczął prace architektoniczne i w ogrodzie nad upiększeniem rezydencji książęcej — Ks. Michała Radziwiłła, wojewody wileńskiego. W Nieborowie m.in. przerobił on dwa partery przy pałacu, na angielsko-chińskie gazony z licznymi, krętymi ścieżkami i zaprojektował na zachód od kanału, na podmokłej olszynie, proste aleje, nawiązując do rygoru wcześniejszych części ogrodu. Zug jednocześnie wykonał projekty architektoniczne, m.in. oranżerii i lamusa. Nieco później zrealizował przy współudziale Heleny Radziwiłłowej — projekt romantycznego ogrodu w stylu angielskim — pobliską Arkadię.

W 1. poł. XIX wieku nastąpiły niekorzystne zmiany w Nieborowie, np. przekształcono kanał, zlikwidowano amfiteatr i rozebrano oficynę wschodnią. Po 1858 roku — na miejscu dawnych parterów dywanowych wprowadzono nowy podział kwietników i baseny fontannowe. Od frontu pałacu założono ogromny kwietnik, a po rozebraniu starej bramy, powiększono dziedziniec z nową bramą. W miejscu dzikiej promenady na zachód od kanału, założono park krajobrazowy (ok. 1878–1880). Autor wspominał o niezrealizowanych projektach sprzed I wojny światowej oraz o zrealizowanych pracach w pałacu przez Romualda Gutta i Kazimierza Skórewicza w okresie międzywojennym.

Przed wykonaniem projektu założył, że prace konserwatorskie miały na celu zachowanie jasnego i czytelnego założenia pierwotnego oraz usunięcie zmian i „nowości” przypadkowych, które zniekształcały harmonijną całość ogrodu historycznego. Projekt rekonstrukcji ogrodu wykonany we współpracy ze Stanisławem Miłoszewskim w 1948 roku — m.in. przywrócić miał pierwotne podziały parteru według planu Sz. B. Zuga z 1775 roku, przebieg dawnych dróg na osi głównej (przed i za pałacem), odtworzyć arkady i architektoniki ścian w szpalerach, zrekonstruować teatr ziemny, gabinety przy ogrodzie „francuskim” i kanał z basenami i gabinetami oraz przejścia z poziomów górnych na dolne (il. 2-27)⁸⁵. Prace prowadzone w latach 1947–1952 przez PKZ, oddział warszawski w pałacu i pod nadzorem konserwatorskim Gerarda Ciołka w ogrodzie, przeciągnęły się na wiele lat. Od lat 90-tych, po dalszych studiach i powiększeniu wiedzy na temat wartości zabytkowej i kompozycji całości, powrócono do prac pod nadzorem Rady Naukowo-Konserwatorskiej Muzeum w Nieborowie i Arkadii, z udziałem dr. arch. Roberta Kunkla z Zakładu Architektury Polskiej Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej⁸⁶.

* * * * *

⁸⁴ G. Ciołek, *Ogród...*, op. cit., s. 118–119. Projekty Zuga zachowały się w Archiwum w Nieborowie i w GR BUW.

⁸⁵ G. Ciołek, *Ogród...*, op. cit., s. 119–123. Por. zb. NiD — „Teki Ciołka” — 701, 705.

⁸⁶ W. Piwkowski, *Nieborów. Mazowiecka Rezydencja Radziwiłłów*, Warszawa 2005, il. 578, 579.

Niniejszy artykuł obejmuje tylko 20 lat twórczości prof. dr. arch. Gerarda Ciołka, podczas gdy o jego aktywność w późniejszych latach na trzech uczelniach oraz w życiu zawodowym i społecznym informuje wcześniej wspomniana książka *Gerard Ciołek i pasterze*, a o całym dorobku jeszcze w pełni nie poznanym — zbiór *Teki Ciołka*⁸⁷. Dzielił swój czas między Warszawę, Kraków i Zakopane, ale tylko na Politechnice Krakowskiej od 1954 roku stworzył szkołę badaczy i ochrony krajobrazu, konserwacji ogrodów zabytkowych i planowania terenów zielonych. Z wielu wybitnych uczniów, należy wymienić najbardziej znanego jego następcę — prof. dr. hab. Janusza Bogdanowskiego. W nawiązaniu do środowiska warszawskiego — jako następców Gerarda Ciołka, można wskazać m.in. prof. dr. hab. Longina Majdeckiego (SGGW-WAPW) oraz byłych studentów na Wydziale Architektury PW — np. znaną autorkę badań rezydencji, prof. dr. hab. Jolantę Putkowską (do 1970 r. asystent w ZAP), prof. dr. Sławomira Czajkowskiego (kierownika Pracowni Architektury Krajobrazu na WA PW) i prof. dr. hab. arch. Jeremiego Królikowskiego (kierownika Zakładu Sztuki Ogrodów na SGGW). Nie ma też wątpliwości, że wielu wybitnych badaczy sztuki ogrodów czerpało z jego wiedzy, jak np. dr Andrzej Michałowski (dyrektor Ochrony i Konserwacji zespołów Pałacowo-Ogrodowych Muzeum Narodowego) i prof. dr. hab. Małgorzata Szafrąńska (Zamek Królewski) oraz młodsze pokolenie⁸⁸.

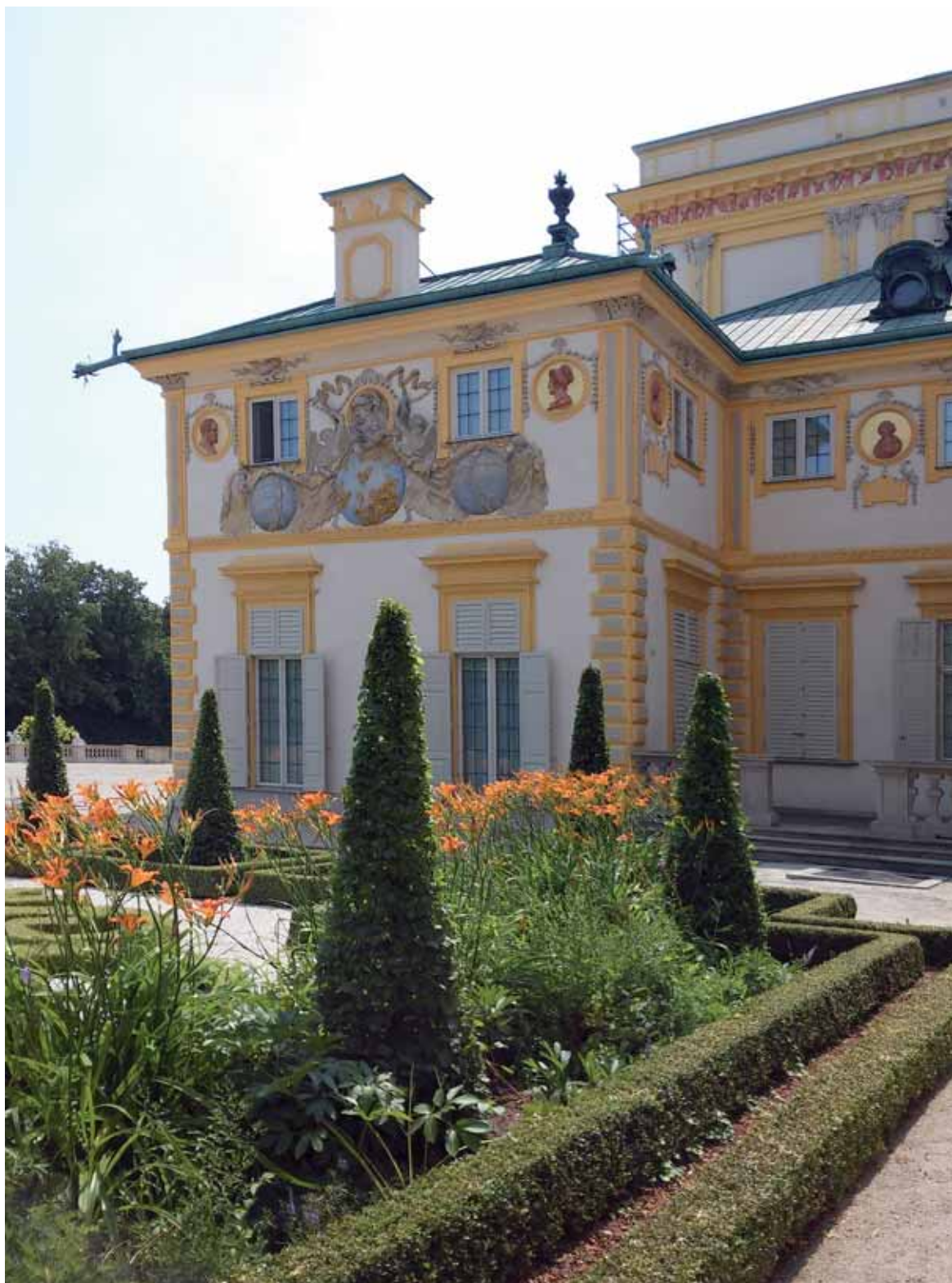
Należy dodać, że do badań architektonicznych pałacu w Wilanowie przez PKZ, oddziału warszawskiego, włączali się z czasem także inni pracownicy Zakładu Architektury Polskiej, np. w 1955 roku pod kierunkiem Zdzisława Tomaszewskiego odkryte zostały relikty budowli kamiЕННО-ceglanej z przełomu XVI/XVII wieku, pozostałości fundamentów dworu z 1. poł. XVII wieku przebudowane po 1677 roku dla Jana III oraz dostawione w 1682 roku galerie z wieżami otwarte na taras południowy⁸⁹. W następnym pokoleniu — architekci Robert Kunkel, Małgorzata Rozbicia i Wojciech Wólkowski z Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej wykonali w latach 2005–2007 badania architektoniczne skrzydła południowego pałacu w Wilanowie. Natomiast rewaloryzację i konserwację ogrodu prowadzi tam od 2009 roku prof. dr. hab. arch. Zbigniew Myczkowski z Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej⁹⁰. Należy dodać, że wymienione prace badawcze i konserwatorskie zostały wykonane pod nadzorem dyrektora Muzeum Pałacu w Wilanowie Pawła Jaskanisa (il. 2-28).

⁸⁷ T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek...*, op. cit.; M. Jankowska, *Gerard Ciołek...*, op. cit.; L. Kwiatkowski, *Materiały dokumentacyjne parków i ogrodów w Polsce zawarte w Tekach Gerarda Ciołka*; [w:] *Konserwacja zabytkowych ogrodów z Polsce*, „Materiały Konserwatorskie PKZ”, Warszawa 1975, s. 14–21.

⁸⁸ J. Putkowska, *Architektura Warszawy w XVII wieku*, PWN, Warszawa 1991; najwięcej informacji nt. G. Ciołka i jego następców w: D. Sikora, *Zarys ochrony i konserwacji zabytkowych parków*, „Ochrona Zabytków”, 2016, nr 1, s. 105–141; *100 lat Wydziału Architektury...*, op. cit., s. 178–182, 423–430.

⁸⁹ W pracach uczestniczyli: inż. arch. K. Nawoik, archeolog A. Świechowska i historyk sztuki M. Sulimierska-Laube. *Sprawozdanie Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej za lata 1953/54 i 1954/55*, KAiU, T. 1, 1956, z. 2 [Z. Tomaszewski — s. 205–207].

⁹⁰ M. Rozbicka, *Skrzydło południowe pałacu w Wilanowie — dzieje kształtowania planu, funkcji i architektury*; [w:] *Imagovox demonstrant*, „Studia z dziejów sztuki i kultury”, red. T. Dola, E. Mateja, „Z dziejów kultury Chrześcijańskiej na Śląsku”, nr 97, 2018, s. 395–417; Z. Myczkowski, *Kontekst krajobrazowy otoczenia jako element muzeum (na przykładzie Wilanowa)*; [w:] *Ekonomia Muzeum*. Materiały polsko-brytyjskiej konferencji naukowej, red. D. Folga-Januszewska i Bartłomiej Gutowski, Warszawa 2010.

Ilustracja 2-28. Wilanów, pałac i ogród na Tarasie Górnym po badaniach i konserwacji w latach 2005–2011, widok od północy. Fot. E. Brykowska-Liniecka, 2015

Współczesna metoda badań zabytkowych ogrodów i ich konserwacji przede wszystkim opiera się współpracy różnych specjalistów. Dzięki temu, oraz funduszom unijnym, można osiągnąć wysoki poziom w rozpoznaniu źródeł materialnych i niematerialnych, w tym m.in. w badaniach ogrodów przez architektów, historyków sztuki, archeologów i ogrodników, przy zastosowaniu nowych narzędzi badawczych, także w pracach konserwatorskich i dokumentacji (różne programy i systemy informatyczne)⁹¹. Nie zmienia to wartości badań realizowanych z pasją, chociaż skromnymi środkami ponad 50 lat temu, przez jednego architekta — Gerarda Ciołka, ale pogłębia wiedzę w zakresie ogrodu jako składowika zespołu architektonicznego w określonej topografii, środowisku i krajobrazie oraz jako zabytku i dzieła sztuki o niepowtarzalnych wartościach przyrodniczych (il. 2-29).

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: Gerard Ciołek, Zakład Architektury Polskiej (ZAP), Wydział Architektury, Politechnika Warszawska, metoda badań naukowych, zabytkowe ogrody, konserwacja zabytków

Key words: Gerard Ciołek, Department of Polish Architecture (ZAP), Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology, study methods, historical gardens, heritage conservation

STRESZCZENIE

Prof. dr arch. Gerard Ciołek (1909–1966) był znanym specjalistą badań i konserwacji zabytkowych ogrodów oraz projektowania obszarów zielonych. Od rozpoczęcia studiów w 1929 roku był związany z Wydziałem Architektury Politechniki Warszawskiej, a od 1948 roku z Wydziałem Architektury Politechniki Krakowskiej, gdzie uczestniczył w tworzeniu szkoły badań i konserwacji ogrodów oraz ochrony i kształtowania krajobrazu. Nie ma wątpliwości, że zaczynając pracę na drugiej uczelni, posiadał już ogromną wiedzę historyczną i własną metodę badań terenów zielonych.

Liczne prace na temat twórczości architektonicznej Gerarda Ciołka potwierdzają, że na Politechnice Krakowskiej kontynuował i doskonalił umiejętności wcześniej zdobyte w Zakładzie Architektury Polskiej i Historii Sztuki na Politechnice Warszawskiej — przed i po wojnie, do 1948 roku. Już podczas studiów znaczący wpływ na jego wiedzę i zainteresowania wywarli m.in. profesorowie: Oskar Sosnowski, Franciszek Krzywda-Polkowski (promotor jego dyplomu nt. parku), Tadeusz Tołwiński (promotor jego pracy doktorskiej) oraz zapewne konserwator Jarosław Wojciechowski i prowadzący zajęcia z projektowania — Czesław Przybylski.

Pracowity, dociekliwy i uzdolniony artystycznie Gerard Ciołek, już w trakcie zaliczania przedmiotu „architektura polska” nawiązał bliższe kontakty z ZAPiHS PW. W 1934 roku (po półdyplomie) został przyjęty przez profesora Oskara Sosnowskiego na stanowisko asystenta, by po dyplomie w 1936 roku, awansować na starszego asystenta. W 1937 roku jako kierownik Studium 4 — *Archi-*

⁹¹ A. Gołębniak, *Badania archeologiczne terenu rezydencji królewskiej w Wilanowie*, „Spotkania z Zabytkami”, nr specjalny 2012, s. 28–34 [tamże inne artykuły]; Dix Brian, *Wykorzystanie archeologii w konserwacji parków i ogrodów*, „Ochrona Zabytków”, 2016, nr 1, s. 93–103. Por. metody pomiarów, uwzględniające badania i projekt — starsze (J. Fellmann, *Pomiary zamków obronnych w Polsce. Metody geodezyjne inwentaryzacji powierzchniowej*, „Studia ZBnPŚ UW i PW”, t. V, Warszawa 1972) i nowsze: *Dziedzictwo kulturowe jako element geoprzestrzeni*, opr. zb., „Roczniki Geomatyki”, t. V, z. 8, PTIP, Warszawa 2007 [M. Brykowska, s. 118–128]; D. Sikora, *Specyfika działań konserwatorskich w ogrodach regularnych*, „Kurier Konserwatorski”, 2010, nr 7, s. 32–42; B.J. Rauba, *Zasady konserwatorskie a zabytkowe parki*, „Ochrona Zabytków”, 2016, nr 1, s. 29–55.

tektury Ogrodów, miał realizować wieloletni, wielofazowy program badawczy skoncentrowany na historii architektury parków i ogrodów polskich.

Niniejszy artykuł poświęcony jego twórczości i metodzie badań prowadzonych w ZAP, oparty został m.in. na materiałach archiwalnych T.M. Ciołka (ujętych w ANEKSIE), opublikowanych w 2019 roku na Politechnice Krakowskiej. Praca składa się z dwóch tematów — *Twórczość naukowa Gerarda Ciołka w okresie pracy w ZAP na WA PW (1934–1948)* i *Metoda badań zabytkowych ogrodów według Gerarda Ciołka*.

Pierwsze trzy rozdziały obejmują: 1. Twórczość Gerarda Ciołka w okresie pracy w ZAPiHS PW; 2. Działalność naukową i dydaktyczną w okresie okupacji (m.in. w ZAP na Tajnej Politechnice), podczas Powstania Warszawskiego, pobytu w niewoli i po wojnie w 1945 roku; 3. Prace w ZAP WA PW na stanowisku adiunkta do 1948 roku. W rozdziale 4, zawarto tematy i metody badań prowadzonych w rezydencjach w Wilanowie i w Nieborowie w latach 1943–1948: 1. Badania topograficzne i otoczenia; 2. Dokumentacja stanu istniejącego — pomiary, fotografie, opisy analityczne; 3. Badania archiwalne założenia/ogrodu: źródeł pisanych, kartograficznych, ikonograficznych; opracowanie dziejów rezydencji; 4. Badania założenia/ogrodu jako dzieła sztuki, ich wartości (m.in. w kontekście teorii i stylu); 5. Badania czynników przyrodniczych i krajobrazu; 6. Opracowania rysunkowe rekonstrukcji założenia/ogrodu (w różnych fazach) i projektu.

Wypracowanie metody badań przez Gerarda Ciołka było możliwe dzięki zdobytej wiedzy w okresie międzywojennym w ZAPiHS PW. Najważniejszy wpływ na niego miał profesor Oskar Sosnowski. To na jego zlecenie badał architekturę drewnianą i skanseny, analizował na określonym obszarze zabytki architektury i historyczne ogrody, jako stypendysta Funduszu Kultury Narodowej. Ponadto, Gerard Ciołek w ZAP współpracował z architektami — Janem Zachwatowiczem, Bohdanem Guerquinem, Stanisławem Żarynem i inżynierem ogrodów Krystyną Żelechowską oraz poznawał metodę badań naukowych historyka Stanisława Herbsta, historyków sztuki Michała Walickiego i Juliusza Starzyńskiego oraz badaczy architektury: Franciszka Piaścika, Kazimierza Piechotki, Z. Dmochowskiego, Piotra Biegańskiego i Czesława Witolda Krasowskiego. Utrzymywał także kontakt z kolegami urbanistami — Kazimierzem Wejchertem i Janem Olafem Chmielewskim.

Od 1948 roku profesor doktor Gerard Ciołek prowadził (na zlecenie) na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej w Zakładzie Architektury Krajobrazu kierowanym przez profesora Witolda Plapisa (promotora pracy dyplomowej autorki), wykłady i ćwiczenia w *zakresie historii i kompozycji przestrzeni zielonych*. Wykształcił wielu architektów, ale jego dyscyplinę na Wydziale Architektury PW kontynuowali nieliczni — m.in. profesorowie Sławomir Czajkowski (kierownik Pracowni Architektury Krajobrazu) i Jolanta Putkowska (asystent w ZAP, kierownik Zakładu Historii Budowy Miast) — autorka wielu prac nt. rezydencji z ogrodami w Warszawie i poza nią.

SUMMARY

THE CREATIVITY OF ARCHITECT GERARD CIOŁEK
DURING HIS WORK AT THE DEPARTMENT OF POLISH ARCHITECTURE
OF THE FACULTY OF ARCHITECTURE
OF THE WARSAW UNIVERSITY OF TECHNOLOGY
AND THE METHODS HE USED TO STUDY HISTORICAL GARDENS

Architect Prof. Gerard Ciołek, Ph.D. (1909–1966), was a well-known specialist in the study and conservation of historical gardens as well as in the design of green areas. From the very start of his studies in 1929, his life was coupled with the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, and from 1948 with the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology where he was a participant in the creation of a school of research and conservation of gardens as well as of the protection and shaping of the landscape. There can be no doubt that upon starting

work at the second school, he already possessed enormous historical knowledge and his own method for studying green areas.

Numerous works on the architectural creativity of Gerard Ciołek confirm that at the Cracow University of Technology he continued and improved upon skills gained earlier at the Department of Polish Architecture and Art History (ZAPiHS) of the Warsaw University of Technology, including after the war up to the year 1948. It was already during his studies that his knowledge and interests were influenced by professors O. Sosnowski, F. Krzywda-Polkowski (thesis supervisor on the topic of parks), T. Tołwiński (doctoral dissertation supervisor), and most certainly conservator J. Wojciechowski and Czesław Przybylski as well as A. Szyszko-Bohusz (doctoral dissertation supervisor of O. Sosnowski, renowned researcher into Wawel Castle) who conducted design classes at the Warsaw school.

Industrious, inquisitive, and artistically talented, Gerard Ciołek developed closer contacts with the Department of Polish Architecture and Art History of the Warsaw University of Technology while taking classes in Polish Architecture. In 1934 (after receiving a semi-diploma) he was taken on by Prof. O. Sosnowski as an assistant professor. Upon being awarded his diploma in 1936, he was advanced to a senior assistant professor position. In 1937, as head of Study Center 4—The Architecture of Gardens, he was assigned the task of implementing a “multiyear, multiphase research program concentrated on the history of the architecture of the parks and gardens of Poland.”

The article is devoted to his creativity and research methods as conducted at the Department of Polish Architecture (ZAP) and, among other sources, is based on the archival materials of T.M. Ciołek (described in the Appendix) published in 2019 by the Cracow University of Technology. The work covers two topics: the scientific creativity of Gerard Ciołek during the period of his work at the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (1934–1949) and a method for conducting research on historical gardens as developed by Gerard Ciołek.

The first three chapters encompass (1) the creative work of Gerard Ciołek during his time at the Department of Polish Architecture and Art History of the Warsaw University of Technology, (2) research and educational work during the Occupation (including with the Department of Polish Architecture of the Covert University of Technology), during the Warsaw Uprising, and as prisoner of war, and (3) work at the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology as an adjunct professor up to 1948. Chapter 4 encompasses topics and research as related to the residences in Wilanów and Nieborów over the years 1943–1948: (1) research into the topography and surroundings, (2) documentation of the existing state—measurements, photographs, and analytical descriptions, (3) archival research into the layout of the garden—textual, cartographic, and iconographic sources—and the development of the history of the residences, (4) research into the layouts of the gardens as works of art and their value, including in the context of theory and style, (5) research into natural and landscape factors, and (6) the reconstruction of the garden layouts (in various phases) in the form of drawings and designs.

The research methods developed by Gerard Ciołek were possible thanks to knowledge gained during the interwar period at the Department of Polish Architecture and Art History of the Warsaw University of Technology. It was Prof. O. Sosnowski's influence that was the greatest. Sosnowski commissioned Ciołek's research into timber architecture and that of open-air museums. Ciołek analyzed architectural heritage and historical gardens in a defined area thanks to a fellowship from the Fund for National Culture (FKN). Moreover, at the Department of Polish Architecture, Gerard Ciołek collaborated with architects J. Zachwatowicz, B. Guerquin, and S. Żaryn as well as garden engineer K. Żelechowska. He also observed the scientific research methods of historian S. Herbst, art historians M. Walicki and J. Starzyński, as well as researchers into architecture F. Piaścik, K. Piechotka,

Z. Dmochowski, P. Biegański, and C.W. Krasowski. He maintained contacts with K. Wejchert and J.O. Chmielewski, colleagues involved in urban planning.

Starting with 1948, Prof. Gerard Ciołek, Ph.D., was commissioned with the conducting of lectures and classes in “the field of the history and composition of green areas” at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology in the Department of Landscape Architecture, which was headed by Prof. Witold Plapis (this author’s thesis supervisor). He educated many architects, albeit not many carried on his discipline at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. Those who did included Prof. S. Czajkowski (head of the Landscape Architecture Studio) and Prof. J. Putkowska (assistant professor with the Department of Polish Architecture and head of the Department of the History of the Building of Cities), author of many works on residences with gardens in Warsaw and beyond.

ANEKS:

WYKAZ NIEPUBLIKOWANYCH PRAC GERARDA CIOŁKA, WYKONANYCH W LATACH 1934–1948, W ZAKŁADZIE ARCHITEKTURY POLSKIEJ I POZA NIM

na podstawie książki: T.M. Ciołek, *Gerard Ciołek i przyjaciele...*, Cz. 1 i 2, Kraków 2019, oraz własnej kwerendy w zbiorach: ZAP WAPW i NID

1. Wg T.M. Ciołek — 1934–1939 (cz. 1, s. 148–186):

- [1] Gerard Ciołek zinwentaryzował zabytki na Podkarpaciu — kościół farny w Nowym Sączu i Odrowążu Podhalańskim, dom (Gizów) na Starym Mieście Rynek 6 w Warszawie, pałac Belweder (wraz z J. Hulewiczem) w Warszawie (Muzeum J. Piłsudskiego).
- [2] Gerard Ciołek brał udział jako instruktor z Bohdanem Guerquinem i Zygmunt Sęczykowskim w nadzorowaniu pomiaru przez studentów WA PW zamku w Jazłowcu i zamku w Ołyce oraz wykonał pomiary klasztoru cystersów w Wąchocku, ogrodowego tarasu przed kościołem licealnym w Krzemieńcu, bramy miejskiej w Ołyce i bastionowego zamku w Dubnie.
- [3] Oskar Sosnowski zlecił Gerardowi Ciołkowi objazd terenowy zabytków w środkowej Polsce — dwory, kościoły, zamki, zabudowania folwarczne, stare domy, mury cmentarzy — zawierające granit (od Drzewicy, Pilicy na zachód od Częstochowy po Lublin, Lubartów) oraz podjęcie systematycznych badań nad architekturą ludową w Polsce, do przyszłego parku etnograficznego na Bielanach/Młocinach w Warszawie.
- [4] Gerard Ciołek, jako stypendysta Funduszu Kultury Narodowej prowadził badania nad skansenami w Finlandii, Szwecji, Norwegii i Danii; jednocześnie zaprojektował i kreślił mapę zasięgu architektury gotyckiej na wschodzie Europy, w oparciu o materiały w ZAP (mapa prezentowana na wystawie w Paryżu nt. Sztuki i Techniki w życiu współczesnym).
- [5] Gerard Ciołek zaczął badania nad architekturą i kompozycją parków i ogrodów oraz wykonał wstępny projekt (konceptyjny) zagospodarowania parku miejskiego (6 ha) na Górze Zamkowej w Sochaczewie z ruinami zamku Książąt Mazowieckich (niezrealizowany).
- [6] Gerard Ciołek z Bohdanem Guerquinem wykonali projekt wstępny i budowlany wnętrz „Gospody pod Murami” przy ul. Szeroki Dunaj 11 na Starym Mieście w Warszawie (częściowo zrealizowany w 1939 r.), a z Janem Zachwatowiczem — projekt wstępny zagospodarowania otoczenia zamku Ujazdowskiego w Warszawie.

- [7] Gerard Ciołek wykonał inwentaryzację, badania architektoniczne i plany budowlane kościoła w Inowłodzu (sytuacja, plany — wg proj. W.K. Henneberga); prowadził badania kościoła w Turmie pod Łęczycą (pod kierunkiem J. Wojciechowskiego i T. Sawickiego); zaprojektował ołtarz główny w kościele w Sierzchowicach po zniszczeniu w 1915 roku (zrealizowany w 1939 r.); następnie (z M. Pręczkowskim) projekt wstępny i budowlano-konstrukcyjny ambony i organów w kościele w Brochowie (zrealizowany w 1938 r.) oraz projekt wstępny i budowlany murów cmentarza kościoła barokowego w Burzeninie (realizacja 1939 r.).
- [8] Na zlecenie Oskara Sosnowskiego od 1938 roku Gerard Ciołek pracował nad kolekcją planów i map ogrodów stylowych w Zbiorach Studium Architektury Ogrodowej w ZAPiHS (362 poz.); jako delegat ZAPiHS PW brał udział w wyprawie studialnej, naukowej do Niemiec (zwiedził Międzynarodową Wystawę Ogrodów w Essen — nt. *problematyki kształtowania ogrodów i planistyki*, 17 ogrodów i miejskich terenów zielonych w Niemczech i Austrii).
- [9] Gerard Ciołek i Krystyna Żelechowska (inż. ogrodów) prowadzili inwentaryzację terenową (notatki, pomiary, plany sytuacyjne i fotografie) 26 ogrodów stylowych na Wołyniu (Fundusz Kultury Narodowej).
- [10] Gerard Ciołek (z K. Żelechowską) przesłali Oskarowi Sosnowskiemu 3 sprawozdania nt. studiów nad architekturą ogrodów na Wołyniu (za okres: 1 grudnia 1938–26 stycznia 1939; 25 stycznia–31 marca 1939; 1 kwietnia–31 lipca 1939). Przedstawił też własne zbiory kartograficzne nt. architektury ogrodowej w Polsce (389 parków i ogrodów), kartoteka 631 poz.; materiały do słownika.

2. Wg T.M. Ciołek — 1940–1945 (cz. 1, s. 208–369) oraz informacji z 2021 roku:

- [11] Na Wydziale Architektury Tajnej Politechniki, Jan Zachwatowicz zlecił Gerardowi Ciołkowi usystematyzowanie zbiorów inwentaryzacji w ZAP — kilkanaście tysięcy zagród wiejskich — wg typów, regionów; z wymienionych materiałów powstała praca doktorska Gerarda Ciołka; jej wstępny tytuł: *Formy przestrzenne zabudowy wsi polskiej*.
- [12] 23 marca 1944 — odbył się egzamin i obrona pracy doktorskiej Gerarda Ciołka pt. *Regiony budownictwa wiejskiego w Polsce* pod kierunkiem profesora Tadeusza Tołwińskiego, na Wydziale Architektury Tajnej PW — dedykowanej pamięci profesora Oskara Sosnowskiego (s. 248); oprawiony oryginał w Zb. Archiwum NiD, wyd. pt. *Regionalizm w budownictwie wiejskim*, Politechnika Krakowska, Kraków 1984.
- [13] Gerard Ciołek wykonał projekt Giełdy w pałacu Lubomirskich (1941) i terenów przyfortecznych w Zamościu z Janem Zachwatowiczem (1942) oraz kapliczki Matki Bożej, Warszawa, Ochota, ul. Górnickiego 3, zrealizowany, 1942 (il. 10, fot. T.M. Ciołek, 2017).
- [14] Gerard Ciołek nakreślił z lotu ptaka *ogród w Puławach* na podstawie planu z XVIII wieku.
- [15] Właściciele dóbr i pałacu w Wilanowie Adam i Beata hr. Branicy, zlecieli Gerardowi Ciołkowi opracowanie *Planu sytuacyjnego Wilanowa* — czyli zagospodarowania terenu w 1942 roku na obszarze między ulicą Obornicką na północy, do ulicy Vogla na południu, od obecnych ulic Wiertniczej i Przyczółkowskiej na wschodzie, aż po Jezioro Wilanowskie na zachodzie (*Wilanów, woj. warszawskie, Pałac i Park Pałacowy* — pomiar 1943).
- [16] Opinia techniczna nt. Wilanowa, wykonana m.in. przez Gerarda Ciołka i Tadeusza Tołwińskiego, zapobiegła zniszczeniu pałacu przez Niemców.
- [17] Na konferencji konserwatorskiej w Wilanowie — Gerard Ciołek przedstawił plan konserwacji parku i pałacu; kończył też projekt wstępny rekonstrukcji i konserwacji parku z XVII–XIX wieku i budowli ogrodowych w Wilanowie i Morysingu (w 1946 r. program poddany korekcie, realizowano do 1965 r.).

- [18] Gerard Ciołek wydał w konspiracji niepodpisaną i bez daty książkę: *Polskie ogrody XVII wieku (Krzyżtopór, Podhorce, Wysock, Oleszyce, Wilanów, Lubnice)*, 1944.
- [19] Gerard Ciołek, od 1943 roku pracował nad książką: *Teoria kompozycji ogrodowej, 1943–1944* (opr. mpis) i zbierał materiały do pracy: *Założenia klasztorne w Polsce od X do XIX wieku, 1944* (notatki, liczne rysunki ogrodów); Zb. Archiwum NiD, Teki Ciołka — 126 — cz. 1.
- [20] Gerard Ciołek podczas okupacji i w obozie jenieckim, wykonał wiele rysunków/grafik/linorytów, na małych kartkach z makulatury; obecnie w zb. BN i NiD — wg informacji od T.M. Ciołka, 2021:
- Grafika — Ex libris Reginy Ciołek, 1940 (Zb. BN, Mag. Ikonografii, E. 3330);
  - Grafika — Hortulana Gerhardi Ciołek, 1941 (zbiory prywatne);
  - Grafika — Varsoviana Stephani Rygiel, 1941 (Zb. BN, Mag. Ikonografii, E. 4975);
  - Grafika — Ex libris Janiny Rodysiówny, 1942 (Zb. BN, Mag. Ikonografii, E. 5009 i E. 9518);
  - Grafika — Ciołek, arch., 1942 (Zb. BN, Mag. Ikonografii, E. 4156);
  - Grafika — Gerarda Ciołka, 19(?) (Zb. BN, Mag. Ikonografii, E. 42375);
  - Zaproszenie na urodziny Gerarda Ciołka 24.09.1941; linoryt/rysunki/szkice ołówkiem: Willa/dom własny, projekt(?), plan bez skali i aksonometria przekrojowa, Gerard Ciołek; Tryptyk: św. Krzysztof, św. Jerzy i św. Teresa oraz Ex libris Jerzego Ścibor-Kamińskiego — 1943–1944 (Zb. Archiwum NiD, Teki Ciołka — 126 — cz. 1).
- [21] Gerard Ciołek wygłosił odczyt w obozie jenieckim Bergen-Belsen, 8 listopada 1944, pt. *Możliwości odbudowy Warszawy zabytkowej*; konspekt i notatki z odczytu: Zb. Archiwum NiD — Teki Ciołka — XXXI (31) — T.M. Ciołek, oryginalny tekst z własnym komentarzem złożony został do druku w: „Biuletyn Informacyjny PKN ICOMOS”, nr 1–2, Warszawa 2021.
- [23] Gerard Ciołek wygłosił odczyt w Lubece w maju 1945 roku pt.: *System obrony bramy Czarnomorskiej*, konspekt i notatki w Zb. Archiwum NiD, Teki Ciołka — XXXII (32): obecnie T.M. Ciołek przygotowuje tekst do druku, z własnym komentarzem.

3. Wg: T.M. Ciołek — 1946–1948 (cz. 2, s. 372–405) oraz badań autorki:

- [24] Gerard Ciołek podjął pracę w ZAP (1946) w Katedrze Architektury Polskiej WAPW; prowadził studia naukowe i wykonał projekty koncepcyjne i budowlano-wykonawcze, w tym ogrodu w Puławach (realizacja 1955) i w Warszawie Ogrodu Saskiego oraz z Leszkiem Dąbrowskim projekt konserwatorski kościoła i dzwonnicy (realizacja 1948).
- [25] Poza wydziałem Gerard Ciołek opracował *Pomniki przyrody, rezerваты krajobrazu i zabytkowe ogrody jako elementy planowania przestrzennego w Polsce*, mpis, dla Głównego Urzędu Planowania Przestrzennego w Warszawie, Warszawa 1947 (AAN, Zespół nr 312, sygn. 88) i dla BOS.
- [26] Jednocześnie z pracami w Wilanowie (*Ogród w Wilanowie. Badania i zagadnienia konserwatorskie*, BHSiK, 1947, nr 1–2, s. 86–128), Gerard Ciołek wykonał studia naukowe parku przy pałacu Radziwiłłowskim w Nieborowie oraz projekt wstępny i budowlano-konserwatorski zrealizowany, studia parku miejskiego w Lubartowie k/Lublina (1947, z projektem), studia naukowe nad ogrodem włoskim w Balicach pod Krakowem oraz pomiary pałacu i parku w Puławach. Dla parku w Arkadii Gerard Ciołek przygotował materiały do wieloletniego programu prac.
- [27] Na konferencji Centralnego Instytutu Kultury MKiS w Zakopanem Gerard Ciołek wygłosił referat: *Podstawy regionalnego planowania wsi* (1947); opublikował: *Dach w polskim budownictwie wiejskim*, oraz prowadził praktykę letnią studentów WA PW pomiarów ształasów pasterskich w Dolinie Chochołowskiej.
- [28] Gerard Ciołek i Jan Olaf Chmielewski — po powrocie z Kongresu w Brunnen przygotowali dla Głównego Urzędu Planowania Przestrzennego w Warszawie, tekst referatu: *Zagadnienia*

ochrony krajobrazu w budownictwie drogowym (3–5 października 1947 na XXI Zjeździe Państwowej Rady Ochrony Przyrody, w Białowieży, publikowany).

- [29] Gerard Ciołek przygotował dokument *Inwentarz Ogrodów Zabytkowych Woj. Lubelskiego*, mpis, 1948, na zlecenie Dyrekcji Regionalnego Planowania Przestrzennego w Lublinie.
- [30] Gerard Ciołek 30.07.–1.08.1948 brał udział w konferencji w Zakopanem, nt. budowy zapory wodnej w Czorsztynie.
- [31] W zb. ZAP WAPW, zachowało się 10 planów ogrodów opracowanych przez Gerarda Ciołka (Arkadia — rekonstrukcja 1947 i pomiar J. Kasperski 1946); Łańcut — pomiar 1948 i przerys planu z 1702; Nieborów — pomiar i przerys planu Levé Ian 1775 (V-II-200); Puławy — rekonstrukcja na podstawie planu z 1760 i pomiaru Jerzego Raczyńskiego; Radzyń Podlaski.

BIBLIOGRAFIA (WYBÓR)

- [1] *Atlasik krain Polski, zastosowany do podręcznika geografii Pawła Sosnowskiego*, wykonał Oskar Sosnowski, PTK, Warszawa 1919.
- [2] Bałaż Michał, Pragert Beata, *Rewaloryzacja ogrodów wilanowskich — praktyka planowania i realizacji przedsięwzięcia finansowanego ze środków krajowych i europejskich*, „Spotkania z zabytkami”, nr specjalny, 2012, s. 63–68.
- [3] Bogdanowski Janusz, *Współczesna metodyka organizacji badań kompleksowych i ich dokumentacja w pracach konserwatorskich (główne problemy)*, „Materiały i Sprawozdania konserwatorskie Województwa Krakowskiego”, Kraków 1973, s. 25–36.
- [4] Bogdanowski Janusz, *Trzy fazy: studium, wytyczne, projekt w rekompozycji zabytkowego parku*; [w:] *Konserwacja zabytkowych parków i ogrodów*, Wrocław 1974, s. 45–54.
- [5] Bogdanowski Janusz, *Profesor Gerard Ciołek*; [w:] *Konserwator i zabytek, in memoriam Jerzego Remera*, SKZ, Warszawa 1991, s. 189–196.
- [6] Brykowska Maria, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, OWPW, Warszawa 2003.
- [7] Brykowska Maria, *Katedra Architektury Polskiej (1945–1970)*; [w:] *Zakład Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (1922–1919)*, „Studia do dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce”, t. 3, dodatek, OWPW, Warszawa 2020, s. 8–15.
- [8] Tamże: Brykowska M., *Bibliografia Zakładu Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej*, s. 49–63, 77–86.
- [9] Buczkowski Kazimierz, *Z ogrodów stylowych w Polsce*, Kraków 1924.
- [10] Buczkowski Kazimierz, *Gerard Ciołek: Polskie ogrody XVII wieku*, Warszawa 1944; [w:] *Recenzje i sprawozdania*. BHSiK, R. VIII, 1946, nr 3–4, s. 231–233.
- [11] Chrabelski Kazimierz, Ciołek Gerard, *Uwagi o potrzebie i metodzie odbudowy ogrodów*, „Ochrona Zabytków”, R. 2, 1949, nr 1, s. 15–19, 69.
- [12] Ciołek Gerard, *Skandynawskie muzea pod otwartym niebem*, BHSiK, R:VI, 1938, nr 1, s. 44–56.
- [13] Ciołek Gerard, *Zamek w Baranowie — system krużganków*, BHSiK, R. VI, 1938, nr 4, s. 331–334.
- [14] Ciołek Gerard, *Chałupy podcieniowe na Pomorzu*, BHSiK, R. VII, 1939, nr 2, s. 169–176.
- [15] Ciołek Gerard, *Wystawa ogrodnictwa w Essen (Reichsgartenschau 1938)*, „Arkady”, R. 5, 1939, nr 5, s. 228–229.

- [16] Ciołek Gerard, *Polskie ogrody XVII wieku* [Warszawa 1944, wyd. w konspiracji bez autora: Krzyżtopór. Podhorce. Wysock. Oleszyce. Wilanów. Łubnice].
- [17] Ciołek Gerard, *Regiony budownictwa wiejskiego w Polsce* (praca doktorska, 1944), wydana pt. *Regionalizm w budownictwie wiejskim*, Politechnika Krakowska, Kraków 1984.
- [18] Ciołek Gerard, *Budynek z drzewa, wskazówki techniczne*; [w:] *Odbudowa wsi w 1946. Informacje, projekty i wskaźniki techniczne*, opr. zb. Min. Odbudowy, Warszawa 1946, s. 10.
- [19] Ciołek Gerard, *Gerhard Bronisch, Walter Ohle, Hans Teichmueller: „Kreis Bütow”*, Stettin 1938 [rec.], BHSiK, R. VIII, nr 1–2, 1946, s. 87–90.
- [20] Ciołek Gerard, *Ogród Łazienkowski*, „Skarpa Warszawska”, R. 2, 1946, nr 24, s. 3.
- [21] Ciołek Gerard, *Dach w polskim budownictwie wiejskim*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1947, nr 1–2, s. 45–49; 1948, nr 1, s. 12–19.
- [22] Ciołek Gerard, *Staropolskie ogrody XVI i XVII wieku*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 2, 1947, R. 40, s. 58–60.
- [23] Ciołek Gerard, *Ogród w Wilanowie. Badania i zagadnienia konserwatorskie*, BHS, R. IX, 1947, nr 1–2, s. 86–128.
- [24] Ciołek Gerard, *Podstawy regionalnego planowania wiejskiego (artykuł dyskusyjny)*, R. 1, „Architektura”, 1947, nr 2, s. 46–51.
- [25] Ciołek Gerard, *Urządzenia ogniowe i ich wpływ na rozwój planu chałupy wiejskiej*, BHSiK, R. IX, 1947, nr 3–4, s. 369–378.
- [26] Ciołek Gerard, *Inż. Piotr Zaremba, Planowanie zieleni i krajobrazu. Zieleń w urbanistyce i komunikacji*, Warszawa 1946 [rec.], „Dom, Osiedla, Mieszkanie”, R. 13, 1947, nr 1–2–3, s. 40–41.
- [27] Ciołek Gerard, *Budowa zapory wodnej w Czorsztynie*, „Ochrona Zabytków”, I, 1948, nr 3–4, s. 104–110, 167.
- [28] Ciołek Gerard, *Piękno przyrody i piękno sztuki w planowaniu przestrzennym w Polsce*, „Ochrona Przyrody”, R. 18, nr 3–4, Kraków 1948, s. 25–40.
- [29] Chmielewski Jan O., Ciołek Gerard, *Zagadnienia ochrony krajobrazu w budownictwie drogowym*; [w:] *Pamiętnik XXI Zjazdu Państwowej Rady Ochrony Przyrody w Białowieży*, T. 46, Kraków 1948, s. 113–156.
- [30] Ciołek Gerard, Wejchert Kazimierz, *Konserwacja zespołów urbanistycznych i krajobrazowych*, „Architektura”, Warszawa 1949, s. 247–256.
- [31] Ciołek Gerard, *Ogrody polskie, cz. 1. Przemiany treści i formy*, Warszawa 1954.
- [32] Ciołek Gerard, *Zarys historii kompozycji ogrodów w Polsce. Materiały do projektowania*, z. 4, PWN, Łódź–Warszawa 1955, s. 5–10.
- [33] Ciołek Gerard, *Katedra Planowania Przestrzennego Politechniki Krakowskiej, sprawozdanie za rok 1956*, KAiU, t. II, 1957, z. 1, s. 75 nn.
- [34] Ciołek Gerard, *Ogród w Nieborowie*, KAiU, t. II, 1957, z. 2, s. 103–126.
- [35] Ciołek Gerard, *Z prac Zakładu Planowania Terenów Zielonych Politechniki Krakowskiej za okres 1953–1956*, KAiU, t. II, 1957, z. 2, s. 168–172.
- [36] Ciołek Gerard, *Odbudowa ogrodu [w Wilanowie]*, „Ochrona Zabytków”, R. 15, 1962, nr 3, s. 86–106.
- [37] Ciołek T. Maciej, *Gerard Ciołek i przyjaciele. Kalendarium życia i pracy 25 pasterzy krajobrazu i zabytków*, cz. 1 i 2, red. K. Pawłowska, wyd. PK, Kraków 2019.

- [38] Czołowski Aleksander, *Urządzenie pałacu Wilanowskiego za Jana III*, Lwów 1937.
- [39] Derejczyk Ewa, *Archiwalia Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, Warszawa 2005, s. 18–23.
- [40] Dix Brian, *Wykorzystanie archeologii w konserwacji parków i ogrodów*, „Ochrona Zabytków”, 2016, nr 1, s. 93–103.
- [41] *Dziedzictwo kulturowe jako element geoprzestrzeni*, opr. zb., „Roczniki Geomatyki”, t. V, z. 8, PTIP, Warszawa 2007.
- [42] Fellmann Jerzy, *Pomiary zamków obronnych w Polsce. Metody geodezyjne inwentaryzacji powierzchniowej*, „Studia ZBnPS UW i PW”, t. V, Warszawa 1972.
- [43] Fijałkowski Wojciech, *Wilanów i zespół pałacowo-ogrodowy*, Warszawa 1962.
- [44] Fijałkowski Wojciech, *Ogród królewski w Wilanowie i jego współczesna rekonstrukcja*, „Ochrona Zabytków”, XLIX, nr 2, 1996, s. 100–125.
- [45] Fijałkowski Wojciech, *Nekropolie wilanowskie — historia, problemy konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków”, LI, nr 3 (202), 1998, s. 218–227.
- [46] *Fragmenty stuletniej historii 1899–1999*, opr. zb., Konkursy, wyd. SARP, Warszawa 2000, s. 274, 288.
- [47] Furttenbach Joseph, *Architectura Recreationis...*, Augsburg 1640, tab. 7 [Zentral-bibliothek Zürich].
- [48] Genga Wanda, Wyrzykowski Andrzej, *Projekty Ciołka rekonstrukcji zabytkowych ogrodów*, „Architektura”, t. 23, 1969, nr 2/3, 69–71.
- [49] *Gerard Ciołek — 1909–1966 — profesor-architekt. Wspomnienia. Kontynuacja myśli*, red. M. Łuczyńska-Bruzda, Monografia 90, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1989.
- [50] Tamże: *Ciołek Gerard o sobie* (życiorys autorski, ok. 1960 r.), s. 7–8.
- [51] Tamże: Bogdanowski Janusz, *Wspomnienie asystenta*, s. 12–15.
- [52] Tamże: Żychoń Stefan, *Gerard Ciołek — kolega i doradca*, s. 24–26.
- [53] Gołębniak Andrzej, *Badania archeologiczne terenu rezydencji królewskiej w Wilanowie*, „Spotkania z Zabytkami”, nr specjalny 2012, s. 28–34.
- [54] B.G. [Bohdan Guerquin], *Wakacyjne obozy*, „Album młodej architektury”, Warszawa 1935, s. 122–124.
- [55] Guerquin Bohdan, *Zamek w Jazłowcu*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, II, 1960, s. 6.
- [56] Heczko-Hyłowa E., *Pionierzy architektury krajobrazu na krakowskim wydziale architektury. Tadeusz Tołwiński, Gerard Ciołek, Zygmunt Nowák*, KAIU XLI, 1996, z. 3–4, s. 191–195.
- [57] Jankowska Maria, *Gerard Ciołek, badacz i konserwator ogrodów zabytkowych*, „Studia i Materiały PKZ”, Warszawa 1981.
- [58] Karczewski Antoni, *Uwagi o mierzeniu zabytków*, „Ochrona zabytków sztuki”, Warszawa 1930–31, s. 395–401.
- [59] Kibort Piotr, *Zbiór rysunków architektonicznych i technicznych Gabinetu Rycin i Rysunków w Muzeum Narodowym w Warszawie — stan badań i nowe perspektywy*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, Nowa seria, nr 2 (38), 2013, przypis 15–16, il. 3.
- [60] Krogulec Teresa, Różańska Anna, *Stylowe ogrody Warszawy w zbiorach kartograficznych Muzeum Historycznego Warszawy*, „Almanach Muzealny”, T. 2, 1999, s. 111–119.

- [61] Kunkel Robert, *Albumy inwentaryzacji wsi ZAP PW. Dzieje i zawartość zbioru*, KAiU, 1981, t. XXVI, z. 3–4, s. 277–292.
- [62] Kunkel Robert, *Materiały do „Słownika Architektury Polskiej” Oskara Sosnowskiego*; [w:] *Oskara Sosnowskiego...*, op. cit., s. 75–78.
- [63] Kwiatkowski Leszek, *Materiały dokumentacyjne parków i ogrodów w Polsce zawarte w Tekach Gerarda Ciołka*; [w:] *Konserwacja zabytkowych ogrodów z Polsce*, „Materiały Konserwatorskie PKZ”, Warszawa 1975, s. 14–21.
- [64] Kwiatkowski Marek, *Szymon Bogumił Zug architekt polskiego Oświecenia*, Ossolineum, Warszawa 1971, s. 122 nn., il. 145, 188.
- [65] Lenard Barbara, *Sesja naukowa „Parki i Ogrody polskie” poświęcona pamięci prof. dr Gerarda Ciołka*, „Ochrona Zabytków”, 1976, nr 4, s. 346–347.
- [66] Lenard Barbara, *Gerard Ciołek — w dwudziestą rocznicę śmierci*, „Ochrona Zabytków”, 1986, nr 1, s. 52–53.
- [67] Łuczynska-Bruzda M., *Od osoby profesora przez zespół do Instytutu Architektury Krajobrazu*, KAiU, T. XLI, z. 3–4. 1996, s. 269–273.
- [68] Majdecki Longin, *Rejestr ogrodów polskich*, z. 1, Warszawa 1964, s. 4 [+ 54 il.].
- [69] Makowiecki Tadeusz, *Archiwum Tylmana z Gamera architekta epoki Sobieskiego*, Warszawa 1938, s. .
- [70] Małcużyński Witold, *Rozwój terytorialny miasta Warszawy*, Warszawa 1900.
- [71] *Marzenie i rzeczywistość. Gmach Muzeum Narodowego w Warszawie*, red. P. Kibort, wyd. MN w Warszawie, Warszawa 2016, s. 38–41.
- [72] Miłobędzki Adam, *Oskar Sosnowski — architekt i badacz oraz jego Zakład Architektury Polskiej*, KAiU, t. XXXV, 1990, z. 3–4, s. 131–138,
- [73] Miłobędzki Adam, *Humanisci i inżynierowie-architekci w studiach nad historią sztuki i kultury. Zakład Architektury Polskiej 1922/23–1939*; [w:] *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX wieku*, red. A.S. Labuda, Poznań 1996, s. 193–202.
- [74] Miłoszewski Stanisław, *Wspomnienie pośmiertne. Gerard Ciołek (1909–1966)*, „Ochrona Zabytków”, XIX, 3, Warszawa 1966, s. 64–65.
- [75] Miłoszewski Stanisław, *Ekspertyza zbiorów materiałów dokumentacyjnych i naukowych pozostałych po profesorze Gerardzie Ciołku*, mpis, 25.06.1968, Zb. NiD.
- [76] Mitkowska Anna, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*; [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin 2012, s. 121–135.
- [77] Mossakowski Stanisław, *Tylman z Gamera architekta polskiego baroku*, Ossolineum, 1973, s. 209–210, il. 205–214.
- [78] Myczkowski Zbigniew, *Kontekst krajobrazowy otoczenia jako element muzeum (na przykładzie Wilanowa)*; [w:] *Ekonomia Muzeum. Materiały polsko-brytyjskiej konferencji naukowej*, red. D. Folga-Januszewska i Bartłomiej Gutowski, Warszawa 2010.
- [79] Novák Zygmont, *Wspomnienie o Gerardzie Ciołku*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, Kraków 1975, t. XI, s. (kopia, w: Monografia 90, PKr., 1989, s. 10–11.)
- [80] *Oskara Sosnowskiego Świat Architektury. Twórczość i dzieła*, opr. zb. red. M. Brykowska, OWPW, Warszawa 2004 (2020).

- [81] Pawłowski Krzysztof, *Kierunki rozwoju urbanistyki polskiej okresu międzywojennego a ewolucja osiedla mieszkaniowego*; [w:] *Sztuka XX wieku. Materiały sesji SHS...*, Słupsk 1969, s. 166 nn.
- [82] Piaścik Franciszek, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego. Program inwentaryzacji wsi. Wykaz miejscowości objętych inwentaryzacją budownictwa Ludowego*, BHSiK, R. I, 1932/33, nr 1, s. 2–12; R. IV, 1935/36, nr 1, s. 1–5.
- [83] Piechotka Kazimierz, *Badania budownictwa ludowego przez Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, „Polska Sztuka Ludowa” II, 1948, nr 1, s. 34–37.
- [84] Piwkowski Włodzimierz, *Nieborów. Mazowiecka Rezydencja Radziwiłłów*, Warszawa 2005.
- [85] Putkowska Jolanta, *Architektura Warszawy w XVII wieku*, PWN, Warszawa 1991.
- [86] Putkowska Jolanta, *Wpływ sztuki André Le Nôtre’a na kształtowanie otoczenia rezydencji w Polsce w końcu XVII i 1. połowie XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. LXIII: 2001, nr 1–4, s. 243–264.
- [87] Rauba Bogumiła J., *Zasady konserwatorskie a zabytkowe parki*, „Ochrona Zabytków”, 2016, nr 1, s. 29–55.
- [88] Rozbicka Małgorzata, *Skrzydło południowe pałacu w Wilanowie — dzieje kształtowania planu, funkcji i architektury*; [w:] *Imago vox demonstrant*, „Studia z dziejów sztuki i kultury”, red. T. Dola, E. Mateja, „Z dziejów kultury Chrześcijańskiej na Śląsku”, nr 97, 2018, s. 395–417.
- [89] Rozbicka Małgorzata, *Architekt Władysław Marconi jako miłośnik i konserwator zabytków przeszłości*; [w:] *Przyszłość rzeczy minionych*, „Studia do dziejów sztuki polskiej”, t. II, OWPW, Warszawa 2019, s. 5–10.
- [90] Sikora Danuta, *Specyfika działań konserwatorskich w ogrodach regularnych*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 2010, nr 7, s. 32–42.
- [91] Sikora Dorota, *Zarys historiiochrony i konserwacji zabytkowych parków*, „Ochrona Zabytków”, 2016, nr 1, s. 105–141.
- [92] Sosnowski Oskar, *Objaśnienia do projektu zgłoszonego na Konkurs Koła Architektów, nr LXIII* [pisownia uświadczona, opracował Piotr Kibort], mpis, 1919. Zb. MNW.
- [93] Sosnowski Oskar, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, „Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. II, Warszawa 1930, s. 3–28.
- [94] *Sprawozdanie Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej za lata 1953/54 i 1954/55*, KAiU, T. 1, 1956, z. 2, s. 193–214 (Witold Krassowski, Zdzisław Tomaszewski, Zygmunt Świechowski, Zespół pracowników ZAP).
- [95] Starzyński Juliusz, *Wilanów, dzieje budowy pałacu Jana III*, „Studia do dziejów sztuki w Polsce”, t. V, Warszawa 1933.
- [96] Szmelter Alicja, *Zarys podstaw metody badań nad urbanistyką polską w Zakładzie Architektury Polskiej*; [w:] *Zbiory naukowe Zakładu...*, op. cit., s. 162–171.
- [97] Szyszko-Bohusz Adolf, *Podhorce*, „Sztuki Piękne”, 1925, nr 4.
- [98] Taras Wiktoria, *Barokowe ogrody w Galicji: etapy rozwoju i typy w planowaniu w strukturze kompozycji*, „Народознавчі зошити” („The Ethnology notebooks”), nr 4, (130), Lviv 2016, s. 949–975.
- [99] Tołwiński Tadeusz, *Budowa miast w przeszłości*, T. 1, Warszawa 1939.
- [100] Vredeman de Vries, *Hortorum viridariumque formae*, 1568.
- [101] Wagner Jan, *Nieborów*, Warszawa 1954.

- [102] Wejchert Kazimierz, Zachwatowicz Jan, *Gerard Ciołek 1909–1966. Prace projektowe i realizacje Gerarda Ciołka. Bibliografia prac drukowanych Gerarda Ciołka* (J. Kowalczyk), KAiU, XI, 1966, z. 3, s. 233–242.
- [103] Wojciechowski Jarosław, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w Polsce w latach 1919–1929*, „Ochrona Zabytków”, 1930–31, z. 1–4, s. 245–318.
- [104] Wólkowski Wojciech, *Przyczynki do międzywojennych dziejów Zakładu Architektury Polskiej*; [w:] *Zbiory naukowe Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z perspektywy 100 lat*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, t. 3, red. M. Rozbicka, OWPW, Warszawa 2020, s. 9–10.
- [105] Zachwatowicz Jan, *Katedry historii architektury*; [w:] *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965...*, PWN, Warszawa 1967, s. 96, 162, 164, 259, 273.
- [106] Zachariasz Agata, *Gerard Ciołek (1909–1966). Varia-Odręczności*; [w:] *Anna Miłkowska, Maria Łuczynska-Bryzek, Gerard Ciołek. Katalog wystawy*, Kraków 2019, s. 41–50.
- [107] Zarębska Teresa, *Oskara Sosnowskiego projekt „Miasto-ogrodu Czerniaków”*; [w:] *Hortus vitae*. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu, Warszawa 2001, s. 297–316.
- [108] Żelechowska Krystyna, *Ciołek Gerard, Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia. Sprawozdanie z badań z roku 1938*, BHSiK, R. VII, 1939, nr 1, s. 39–46.
- [109] *100 lat Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej 1915–2015. Nauczyciele*, red. J. Roguska, S. Wrona, Warszawa 2016.

Strony internetowe, autor: T. Maciej Ciołek, Melbourne (dostęp: 1.11.2021):

- [110] <http://www.ciolek.com/PEOPLE/ciolek-ga-bibliography.html>
- [111] <http://www.ciolek.com/people/ciolek-ga.html#bio>
- [112] <http://www.ciolek.com/people/ciolek-ga.html#unpublikashed>
- [113] <http://www.ciolek.com/people/ciolek-ga-list-of-projects.html>
- [114] <http://www.ciolek.com/PAPERS/Ciolek-1944-prekursorski-wyklad-o-odbudowie-Warszawy.pdf>

Ilustracja 2-29. Ogród w Nieborowie — pierwszy platan zasadzony w Polsce (w 1770 roku). Fot. Polimerek, praca własna, 28 maja 2016 r., Wikimedia Commons, CC 3.0

Ilustracja 3-1. Josef Marek. Spółdzielczy blok zabudowy mieszkaniowej „AVION”, Bratysława, 1931, Americké námestie. Widok elewacji od strony południowej. Fot. A. Szmelter 2010

ALICJA SZMELTER
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

BLOK ZABUDOWY
W MIEŚCIE DOBY FUNKCJONALIZMU.
ZESPÓŁ SPÓŁDZIELCZEJ ZABUDOWY MIESZKANIOWEJ
WIELORODZINNEJ „AVION”,
W BRATYSŁAWIE (SŁOWACJA, 1931 R.)¹

Po pierwszej wojnie światowej potrzeba rozładowania kryzysu mieszkaniowego w Europie spowodowała, że architekci i inwestorzy, a także władze państwowe, rozpoczęły poszukiwania alternatywnych sposobów wznoszenia miejskiej zabudowy mieszkaniowej. Władze większych europejskich miast, do których napływały po wojnie rzesze poszukujących pracy, decydowały o rozszerzeniu granic administracyjnych miast i o wprowadzaniu państwowych programów wspomagających wznoszenie nowych domów mieszkalnych. Szczególnie rozwinął się wówczas ruch spółdzielni mieszkaniowych, wspierany przez władze państwowe, dzięki polityce fiskalnej polegającej na udzielaniu deweloperom długoterminowych kredytów o ograniczonej stopie zwrotu.

W okresie międzywojennym ścierały się dwie tendencje planistyczne. Jedną z nich była koncepcja zaspokojenia głodu mieszkaniowego poprzez wznoszenie na przyłączonych terenach miejskich, niewielkich domów jednorodzinnych z małymi ogródkami, na wzór „miast-ogrodów”. Drugi kierunek poszukiwań, pozornie bardziej zachowawczy, dotyczył stosowania nowych rozwiązań architektonicznych, realizowanych na kanwie „klasycznie” wytyczanych bloków zabudowy na obrzeżu istniejących struktur miasta XIX wieku. Nowy sposób zabudowy bloku miejskiego miał zapewnić godne warunki zamieszkiwania, a jednocześnie mieszkania miały być na tyle tanio wznoszone, aby pracujący mogli spłacać raty zaciągniętych na ich zakup kredytów, lub móc pozwolić sobie na wynajem mieszkania. Imperatywem funkcjonalnym (od którego zależało udzielenie dogodnych kredytów gwarantowanych przez państwo) było wyposażenie nowo wznoszonych mieszkań we wszelkie nowoczesne udogodnienia (łazienka lub tylko WC; wydzielona kuchnia lub nisza z doświetlonym oknem ciągiem kuchennym) i zapewnienie właściwego nasłonecznienia oraz przewietrzania, nawet najmniejszych mieszkań.

Na poszukiwania nowego sposobu kształtowania zabudowy mieszkalnej nałożyły się doświadczenia z eksperymentalną zabudową tzw. „domów komun”, które płynęły z So-

¹ Autorka podjęła temat dotyczący dokonania słowackiej awangardy architektonicznej, wytypowanego zespołu zabudowy mieszkaniowej, bazując na swoich bezpośrednich doświadczeniach zebranych w Bratysławie w latach 1983–1988, gdzie opracowała na Wydziale Architektury Słowackiego Uniwersytetu Technicznego w Bratysławie (STU) pracę doktorską dotyczącą rewaloryzacji miast słowackich.

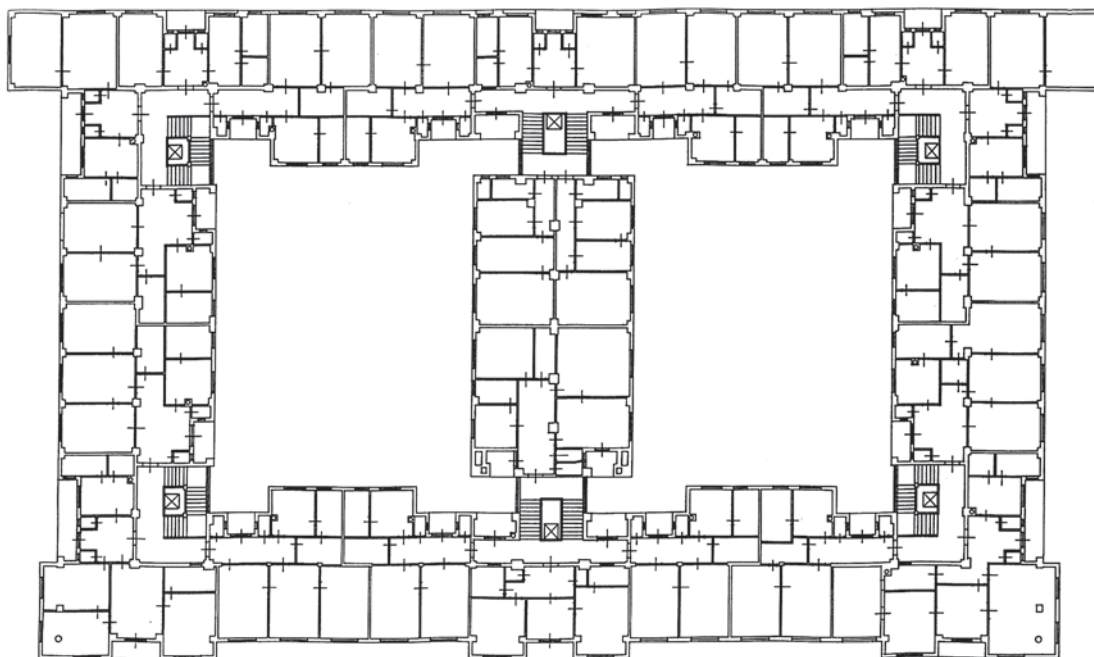
wieckiej Rosji. W 1929 roku władze moskiewskie postanowiły, że konieczne jest podwojenie dostępnej powierzchni mieszkań, aby uzyskać co najmniej 6 m² powierzchni mieszkalnej na mieszkańca stolicy. Założono, że strefa indywidualnego zamieszkiwania może zostać ograniczona do minimalnej powierzchni, przede wszystkim używanej jako sypialnia. Pozostała część jednostki mieszkalnej będzie wspólnie użytkowana. Znaleźć się w niej miały wspólne kuchnie, jadalnie, miejsca wypoczynku i lektury. Część polityków uważała, że będzie to rozwiązanie doraźne, służące rozładowaniu kryzysu mieszkaniowego, ale pojawiły się także koncepcje, że taki sposób zamieszkiwania pozwoli na ukształtowanie „nowego typu obywatela”. Socjolog Jurij Larine wydał w 1929 roku książkę traktującą o wyższości kolektywnego sposobu zamieszkiwania nad tradycyjnym, jako drogi do ukształtowania nowego społeczeństwa. Powstały projekty, takie jak pochodzący z 1929 roku, projekt domu-komuny autorstwa Michaiła Osipowicza Barcha (1904–1976), w którym jednostka indywidualnego zamieszkiwania została ograniczona do założonych 6 m². Dwie sąsiadujące jednostki miały wspólne WC i umywalkę². W pokoiku było miejsce na pojedyncze łóżko, stół do pracy pod oknem i niewielką szafę wbudowaną, natomiast przestrzenie wspólne zostały potraktowane z rozmachem, wielkie przeszklone przestrzenie, z antresolami, miały służyć kulturze i wypoczynkowi.

Wyraz architektoniczny domu-komuny zrywał z estetyką XIX wieku, architekci operowali rytmicznie ustawianymi prostopadłościennymi bryłami obiektów łączonych przeszklonymi pasażami. Płaskie dachy, odarcie obiektów z dekoracji, uwidocznienie konstrukcji, dynamiczna kolorystyka — to cechy architektury konstruktywistów, wśród których znaleźli się zwolennicy domów-komun, tacy jak najbardziej znani Moisiej Ginzbourg i bracia Wiesninowie. Debata nad nowym kształtem architektury i miasta zdominowała działalność sowieckiej awangardy w latach 20-tych, wpływając na sposób postrzegania potrzeb społecznych w okresie międzywojennym w Rosji Sowieckiej i w państwach, w których kryzys mieszkaniowy był równie dotkliwy.

Przedstawiciele awangardy architektonicznej, zrzeszeni w międzynarodowej organizacji CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), zainicjowali również poszukiwania rozwiązań „mieszkania dla minimum egzystencji”, co znalazło wyraz w kongresie zorganizowanym we Frankfurcie nad Menem, pod tym hasłem, w 1929 roku. W kongresie tym wzięli udział m.in. przedstawiciele czechosłowackiej awangardy architektonicznej, ale na wystawie frankfurckiej na 300 pokazanych przykładów nowej architektury nie znalazł się ani jeden czechosłowacki projekt, chociaż dokonania czeskich architektów, zwłaszcza nurtu kubistycznej architektury, wzbudzały za granicami kraju duże zainteresowanie. Po kongresie frankfurckim zawiązany został oddział czechosłowacki CIAM, który w 1930 roku opracował ankietę skierowaną do architektów, dotyczącą tematu „Twórczość architektoniczna a kwestia mieszkaniowa”. W wyniku ankiety architekci czechosłowaccy zdecydowali, że chociaż optymalne warunki życia stwarza tylko własny dom, trzeba podjąć, ze względu na rosnącą cenę gruntów miejskich, poszukiwania nowych rozwiązań zabudowy wielorodzinnej.

Działający w Bratysławie przedstawiciele słowackiej awangardy architektonicznej podjęli temat projektowania niewielkich socjalnych mieszkań, traktując te projekty równie

² Virgilio Vercelloni, *La cité idéale en Occident*, Paris 1996, s. 172.

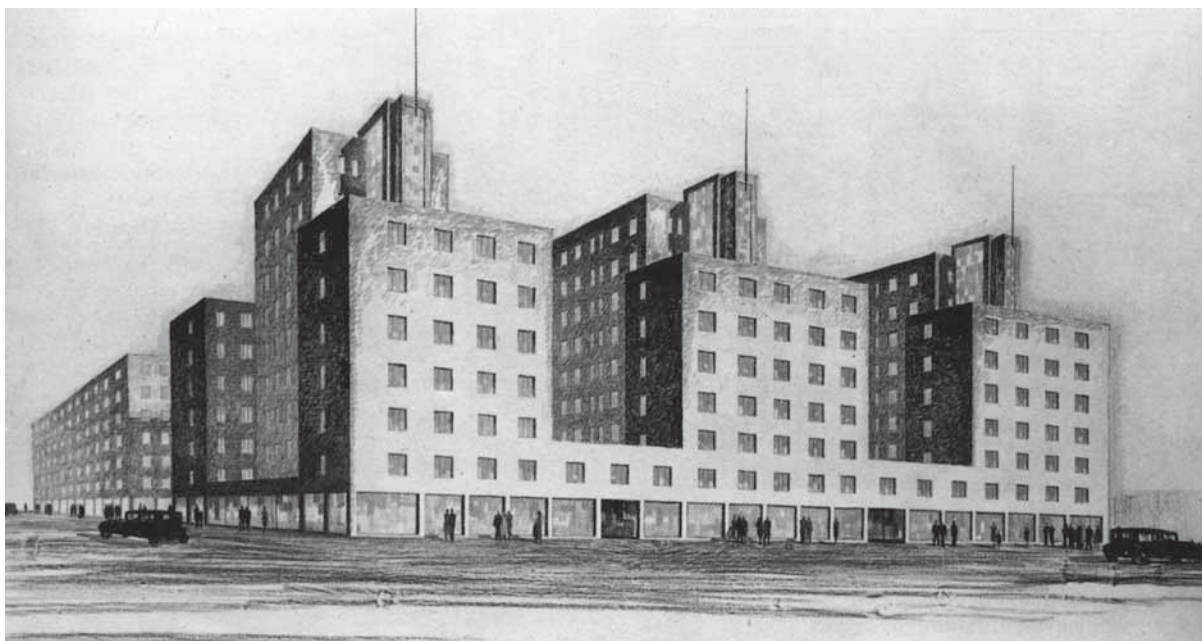

Ilustracja 3-2. Josef Marek. Spółdzielczy blok zabudowy mieszkaniowej „AVION”, Bratysława, 1931, Americké námestie. Plan pierwszego piętra. Przerys za: Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenská v 20. storočí*, Slovart, Bratislava 2005, il. nr 269, s. 109

nowatorsko, jak równolegle opracowywane przez nich projekty luksusowych willi. Wykładnią podejścia lewicujących architektów słowackich do kwestii mieszkaniowej jest tekst, który ukazał się na łamach czasopisma „Slovenský staviteľ” w 1932 roku. *Dom rodzinny nie jest w stanie rozwiązać kwestii braku mieszkań, a czynszowy dom starego typu, jakie dzisiaj budujemy, przestał także odpowiadać na potrzeby dzisiejszych mieszkańców. Konieczna jest podstawowa reforma. Dom nowego typu — czy nazywa się „flat”, „boardinghouse”, czy „dom-komuna”, ma za zadanie przede wszystkim odpowiedzieć na gospodarcze i społeczne potrzeby. Stanie się to dzięki wbudowaniu w zespół całej gamy przestrzeni z funkcjami dla wspólnego użytkowania, takimi jak wspólne kuchnie, urządzenia obsługi mieszkań, dostarczania towarów, opieki nad dziećmi, czy zaprojektowanie pomieszczeń dla spotkań mieszkańców i dla kultywowania sprawności ciała — czym obecnie zajmują się w niekapitalistycznej Rosji³.*

W Bratysławie pierwszeństwo w realizacji kompleksu domów o małych socjalnych mieszkaniach miał architekt Josef Nowotný (1895–?), który w 1926 roku wygrał konkurs ogłoszony przez miasto na projekt takiego domu. Nowotný jednoznacznie zwyciężył, otrzymując pierwszą i drugą nagrodę za kompleks 136 małometrażowych mieszkań, zrealizowany przy Vajnorskiej ulicy (nr 22, 24). Nowotný odrzucił koncepcję wiedeńskich *Wohnhof* — obszernych podwórców otoczonych zabudową obrzeżną. Zaprojektował trzy osobne obiekty ustawione jeden za drugim, czołowo w stosunku do ulicy.

³ Josef Polášek, *Kolónia bankových úradnikov v Košiciach*, „Slovenský staviteľ”, nr 2, Bratislava 1932, s. 288.

Ilustracja 3-3. Klement Šilinger. Projekt konkursowy na wielorodzinnny blok zabudowy mieszkaniowej „Avion”, Bratysława, 1929. Widok od strony Amerického námestia. Rozwiązanie jest podobne do zwycięskiego projektu Josefa Marka. Autor połączył zabudowę obrzeżną w partii przyziemia handlowego – „cokołu”, z podzieloną na trzy równoległe bloki wysoką, „linijkową” częścią mieszkaniową. Źródło: *Archív hlavného mesta SR Bratislavy*, Link: 218__media_library_original_1792_946. Pobrano w dniu 27.01.2022

Jak podaje Matúš Dulla⁴, wybitny słowacki krytyk architektury, czas pomiędzy 1928 a 1933 rokiem był okresem, w którym udało się osiągnąć ograniczenie stosowania w zabudowie miejskiej Bratysławy zamkniętych bloków zabudowy, na rzecz uwolnienia bloków mieszkalnych dla światła i przewietrzania. Zerwanie z zabudową obrzeżną bloku, co propagował także Le Corbusier i twórcy z kręgu Bauhausu, było więc rozumiane wówczas jako nowatorski sposób kształtowania zabudowy miejskiej.

Wpływ architektów z kręgu Bauhausu niewątpliwie także zaważył na podejmowaniu w Bratysławie prób realizacji zasad awangardy. Już w 1928 roku założono w Bratysławie, na wzór szkoły w Dessau, „Szkołę rzemiosła artystycznego” (*Škola umeleckých remesel, ŠUR*), gdzie prowadzili wykłady absolwenci Bauhausu, a kuratorami tej, wówczas szkoły wieczorowej o statusie szkoły średniej, byli wybitni słowaccy architekci — Dušan Jurkovič, Emil Belluš i Klement Šilinger⁵. Inicjowano, dzięki istnieniu szkoły, wystawy i cykle wykładów, w których udział brali nie tylko architekci, ale muzycy, literaci, przemysłowcy i politycy. W 1931 roku wykładał w Bratysławie László Moholy-Nagy, który miał w 1935 roku wystawę swoich obrazów, zakończoną niewielkim skandalem. Obraz abstrakcjonisty został ukradziony, ale odnaleziono go — był porzucony pod siedzeniem w tramwaju. W 1936 roku wykładał w Bratysławie Hannes Meyer, a po II wojnie światowej

⁴ Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenská v 20. storočí*, Slovart, Bratislava 2005, s. 106.

⁵ *Ibid.*, s. 113.

Ilustracja 3-4. Josef Marek. Spółdzielczy blok zabudowy mieszkaniowej „AVION”, Bratysława, 1931, Americké námestie. Widok od strony zachodniej po ukończeniu budowy zespołu. Źródło: *Archív hlavného mesta SR Bratislavy*, Link: 212__media_library_original_2003_1467 (1). Pobrano w dniu 27.01.2022

do Bratysławy przyjechał z USA Walter Gropius, który chciał stworzyć w Europie kolejną odsłonę Bauhausu⁶.

W 1931 roku rozpoczęła się w Bratysławie (stolica Słowacji w dobie zjednoczonych w 1918 roku Czech i Słowacji) realizacja wyłonionego w wyniku konkursu (ogłoszonego w 1929 r.) spółdzielczego bloku wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej, znanego pod nazwą „Avion”⁷. W konkursie wzięło udział zapewne tylko dwóch bratysławskich architektów, Klement Šilinger (1887–1951) i Josef Marek (1889–1966), który od 1923 roku pracował w Bratysławie jako samodzielny architekt. Konkurs wygrał Josef Marek, ale oba projekty były niezwykle podobne. Ich nowatorstwo polegało na połączeniu zabudowy

⁶ *Ibid.*, s. 115.

⁷ Ladislav Foltyn, *Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918–1939*, Vydavateľstvo Spolku Architectov Slovenska, Bratislava 1993, s. 115.

obrzeżnej obejmującej cały miejski blok w poziomie parteru i pierwszego piętra, z zabudową linijkową wyższych części zespołu. Zastosowanie zabudowy obrzeżnej było wymogiem podyktowanym przez władze miasta. Trzy równoległe bloki z mieszkaniami miały — skrajne po 6 kondygnacji, a środkowy 7 kondygnacji. Te trzy „bloki” dobijają do części sześciopiętrowej, wybudowanej wzdłuż ulicy Majkowej. Zespół „otwiera się”, więc tylko na plac Americké námestie, leżący od strony zachodniej. Funkcja zespołu była mieszana. W „cokole” parteru i pierwszego piętra znalazło się 25 sklepów i biura na wynajem, we wzniesionych powyżej równoległych trzech blokach zaprojektowano 118 mieszkań, głównie o niewielkich powierzchniach — od mieszkania z jednym pokojem, po mieszkania 4-pokojowe. Wszystkie mieszkania miały wydzielone kuchnie, łazienkę i WC. Ogrzewanie było centralne, z lokalnej kotłowni. Na ostatnim, dachowym piętrze wzniesiono pracownię dla artystów. W piwnicach umieszczono komórki lokatorskie i pomieszczenia obsługujące zespół, w tym mieszkania dozorców. Aby móc zbudować zespół, architekt Josef Marek musiał udowodnić, że w każdym z mieszkań będzie dostatek oświetlenia i, że wszystkie mieszkania będą przewietrzane, co sprawdził dzięki modelom. Do mieszkań wchodzi się z poziomu parteru przez klatki schodowe, których wejścia są rozmieszczone w głębokich wnękach między sklepami. Część mieszkań ma loggie. Architektura zespołu robi do dzisiaj wrażenie monumentu — dzięki wielkim płaszczyznom białych ścian z ujednoliconymi otworami okiennymi równomiernie rozmieszczonymi na elewacji, płaskim dachem, opasującym cały blok ciągowi okien pierwszego piętra budynku. Konstrukcja zespołu jest mieszana — szkielet żelbetowy jest połączony ze ścianami z cegły. Układ konstrukcyjny jest tradycyjny — jest to dwutrakt.

Zakładano, że nowy sposób zabudowy bloku stanie się zaczynem dla podobnych realizacji, które otoczą nowo wytyczone na skraju zagospodarowanego w XIX wieku terenu — rozległe, Americké námestie. Tak się nie stało. Zespół „Avion” pozostał „samotną wyspą”, przykładem poszukiwań funkcjonalnych i stylowych architektów awangardy XX wieku. Zespół wzbudza obecnie zainteresowanie badaczy architektury i urbanistyki jako przykład powiązania zabudowy obrzeżnej z linijkową. Szczęśliwie zespół „Avionu” nie został do dnia dzisiejszego znacząco przekształcony i pozostał praktycznie nienaruszonym przykładem, niezwykle dynamicznego w wyrazie przestrzennym, nurtu modernistycznej architektury doby międzywojennej. Uważany jest, dzięki swojej formie, za świadomie wykreowany obraz zwycięstwa myślenia o mieszkaniu, jako o podstawowym dobrze, które powinno być dostępne dla każdego. Zespół jest także odbierany jako manifest wyższości ruchu spółdzielczego nad budownictwem deweloperskim. Połączenie zabudowy obrzeżnej z linijkową okazało się rozwiązaniem szczęśliwym — co dowodzi, że niekiedy odstąpienie od radykalnych rozwiązań okazuje się właściwym.

Poszukiwanie odpowiednika rozwiązań zastosowanych w bratysławskim „Avionie” wśród przykładów polskich wiodło ku konstatacji, że przykłady podobnie koncipowanej zabudowy funkcjonalistycznej (m.in. wśród warszawskich spółdzielczych zespołów zabudowy Górnego Mokotowa) nie osiągnęły skali i monumentalnego wyrazu bratysławskiego „Avionu”. Stało się tak dlatego, że pochodzące z okresu międzywojennego, warszawskie nowo wytyczone bloki zabudowy były dzielone na mniejsze parcele, a zrealizowane na nich zespoły mieszkaniowe były dziełem wielu architektów, co znalazło odzwierciedlenie w ich zróżnicowanej architekturze.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: awangarda architektury XX wieku; blok zabudowy; zabudowa mieszkaniowa wielorodzinna; Bratysława; „Starý Avion”

Key words: avant-garde architecture of the 20th century, city block, multifamily housing, Bratislava, “Starý Avion”

STRESZCZENIE

Przedstawiciele awangardy architektonicznej, zrzeszeni w międzynarodowej organizacji Congr s Internationaux d'Architecture Moderne, zainicjowali poszukiwania rozwiązań „mieszkania dla minimum egzystencji”. Po kongresie frankfurckim, który odbył się pod tym hasłem w 1929 roku, zawiązany został oddział czechosłowacki CIAM, który w 1930 roku opracował ankietę skierowaną do architektów, dotyczącą tematu: „Twórczość architektoniczna a kwestia mieszkaniowa”. W wyniku ankiety architektki czechosłowaccy zdecydowali, że chociaż optymalne warunki życia stwarza tylko własny dom, należy podjąć, ze względu na rosnącą cenę gruntów miejskich, poszukiwania nowych rozwiązań zabudowy wielorodzinnej.

W 1931 roku rozpoczęła się w Bratysławie (stolica Słowacji) realizacja wyłonionego w wyniku konkursu (ogłoszonego w 1929 r.) spółdzielczego bloku wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej, znanego pod nazwą „Avion” (arch. Josef Marek). Nowatorstwo tego projektu polegało na połączeniu zabudowy obrzeżnej obejmującej cały miejski blok w poziomie parteru i pierwszego piętrowa, z zabudową linijkową wyższych części zespołu. Funkcja zespołu była mieszana. W „cokole” parteru i pierwszego piętrowa znalazły się sklepy i biura na wynajem. We wzniesionych powyżej równoległych trzech blokach zaprojektowano mieszkania o niewielkich powierzchniach. Zakładano, że nowy sposób zabudowy bloku stanie się wzorem dla podobnych realizacji. Tak się nie stało, zespół „Avion” pozostał „samotną wyspą”, przykładem nowatorskich rozwiązań funkcjonalnych i stylowych architektów awangardy 20 wieku.

Poszukiwanie odpowiednika rozwiązań zastosowanych w bratysławskim „Avionie”, wśród przykładów polskich, wiodło ku konstatacji, że zespoły podobnie koncipowanej zabudowy funkcjonalistycznej (m.in. wśród warszawskich spółdzielczych zespołów zabudowy Górnego Mokotowa), nie osiągnęły skali i monumentalnego wyrazu bratysławskiego „Avionu”.

SUMMARY

THE CITY BLOCK IN THE AGE OF FUNCTIONALISM:

THE AVION HOUSING COOPERATIVE COMPLEX IN BRATISLAVA (SLOVAKIA, 1931)

Representatives of the architectural avant-garde associated in the Congrès Internationaux d'Architecture Moderne initiated the quest for solutions providing “dwellings for a minimal existence.” The Czechoslovak chapter of CIAM was formed following the Congress in Frankfurt, which was held in 1929 under that theme. In 1930 the chapter authored a questionnaire directed to architects that looked at the topic of “architectural creativity and the matter of housing.” As a result of that questionnaire, Czechoslovak architects decided that although only an own house can provide optimum conditions for life, due to the growing costs of urban land it has become necessary to seek out new solutions for multifamily buildings.

The year 1931 saw the initiation in Bratislava (the capital of Slovakia) of construction of a cooperative multifamily housing block selected through a competition (announced in 1929). It was known as

“Avion” (Josef Marek, Architect). The novelty of this design involved the linking of peripheral buildings encompassing the whole of a municipal block on the ground and second floor levels and linear buildings at the higher levels of the complex. The functions of the complex were mixed. The ground and second floor “plinth” was assigned to rental shops and offices, while the upper three parallel buildings were designed as dwellings with small floor areas. It was assumed that the new way of building up blocks would become a model for similar projects. That did not happen, however. The Avion complex remained an “isolated isle”—an example of novel functional and stylistic solutions of the avant-garde architects of the 20th century.

The quest for a counterpart to the solutions applied in Bratislava’s Avion among Polish examples leads to the conclusion that complexes based on similar functionalist concepts (including Upper Mokotów among Warsaw’s cooperative complexes) never achieved the scale nor monumentality of expression of Bratislava’s Avion.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenská v 20. storočí*, Slovart, Bratislava 2005.
- [2] Ladislav Foltyn, *Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918–1939*, Vydavateľstvo Spolku Architektov Slovenska, Bratislava 1993.
- [3] Josef Polášek, *Kolónia bankových úradníkov v Košiciach*, „Slovenský staviteľ”, nr 2, Bratislava 1932.
- [4] Virgilio Vercelloni, *La cité idéale en Occident*, Paris 1996.

Ilustracja 3-5 (górne na susednej stranie). Josef Marek. Spółdzielczy blok zabudowy mieszkaniowej „AVION”, Bratysława, 1931, Americké námestie. Widok od strony zachodniej. Fot. A. Szmelter 2010

Ilustracja 3-6 (dolne na susednej stranie). Josef Marek. Spółdzielczy blok zabudowy mieszkaniowej „AVION”, Bratysława, 1931, Americké námestie. Widok od strony południowej. Fot. A. Szmelter 2010

Ilustracja 4-1. Kościół w Barcianach. Fot. Agata Kochanowska

WOJCIECH WÓLKOWSKI, NATALIA JANEK,
AGATA KOCHANOWSKA, ANNA MIKOS, KLAUDIA PIWOWARSKA,
MONIKA RYGIER, EWELINA ZIENTAŁA

Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY W BARCIANACH W KONTEKŚCIE ARCHITEKTURY WIEJSKICH ŚWIĄTYŃ PARAFIALNYCH W PRUSACH ZAKONNYCH

Kościół parafialny w Barcianach należy do najciekawszych a jednocześnie najmniej przebadanych zabytków Barcji, historycznej krainy w środkowych Prusach. Stan ten jest o tyle niekorzystny, że jego specyficzne rozwiązania architektoniczne stały się ważnym argumentem w dyskusji o funkcji kościołów parafialnych powstających przy zamkach krzyżackich. Niniejszy tekst, powstały na podstawie przeprowadzonych przez autorów w 2020 roku badań architektonicznych murów budowli, ma tę lukę w wiedzy przynajmniej częściowo wypełnić (il. 4-1).

STAN BADAŃ

Stan badań nad obiektem nie jest jak już wspomniano zbyt zawansowany. Zajmowali się nim bowiem wyłącznie autorzy większych opracowań katalogowych. Za pierwszą, choć nie publikowaną, pracę na temat kościoła należy uznać tekst zamieszczony w 1854 roku w ankiecie na temat zabytków powiatu Kętrzyńskiego, przechowywanej obecnie w olsztyńskim Archiwum Państwowym¹. W 1898 roku w swym katalogu zabytków Prus Wschodnich kościół opisał Adolf Boetticher², który poza ogólnym opisem formy świątyni i jej wyposażenia dokonał również pierwszego datowania budowli podając, że miała powstać w drugiej połowie XIV wieku (poza oczywiście późniejszymi przedsiódkami i wieżą). Również w monografii miasteczka Barciany pióra Otto Müllera³ umieszczono opis kościoła. W kolejnym katalogu zabytków w dawnym państwie zakonnym Georga Dehio⁴ poza kolejnym opisem kościoła i jego wyposażenia podano również nieco odmienne od poprzedników datowanie budowli, której korpus miał powstać w ostatniej ćwierci XIV wieku, natomiast zakrystia około 1400 roku, a kruchta północna wraz ze szczytem oraz szczytem nad zakrystią na początku XV wieku. Informacje podane przez badaczy niemieckich po-

¹ APO sygn. 42/367/0/-/18, *Kunstdenkmähler im Kreis Rastenburg*, 1854, s. 12–13.

² A. Boetticher, *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, heft II, Natangen*, Königsberg 1898, s. 25.

³ O. Müller, *Barten und seine Vergangenheit. Beiträge zur Geschichte der Stadt Barten*, Königsberg 1911.

⁴ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Deutschordensland Preussen*, München–Berlin 1952, s. 303 (analogiczne datowanie w nowszej edycji tego katalogu z 1993 r.).

Ilustracja 4-2. Kościół w Barciany — widok od północy. Fot. Wojciech Wólkowski

wtórzył w 1996 roku Andrzej Rzempełuch⁵. Dokładniejszą analizę budowli przeprowadził dopiero Christofer Herrmann⁶ w swym katalogu gotyckiej architektury w Prusach. Poza szczegółowym opisem kościoła i jego poszczególnych części, a także przytoczeniem znanych nam już dat z historii budowlanej obiektu, podaje on na podstawie analizy stylistycznej własne datowanie budowli. Miała ona według niego nastąpić około pierwszej połowy XV wieku (korpus kościoła i zakrystia), nieco później miano dodać przedsionek północy oraz szczyty nad nim i zakrystią. Herrmann przypuszcza również, że zakrystia i przedsionek mogły powstać na miejscu starszego wiejskiego kościoła parafialnego.

Odrębnego omówienia wymaga nieco starsza publikacja Adama Soćki⁷ traktująca nie o samym kościele a o znajdującej się ponad zakrystią emporze. Powtarzając przyjęte przez poprzednich badaczy tezy o jednoetapowości budowy kościoła oraz jego datowanie na lata 80. XIV wieku, łączy on budowę wspomnianej empory z planami budowy w Barciany zamku komturego (rozpoczętej w 1377 roku i porzuconej w latach 90. XIV wieku). Pozostałością po niezrealizowanej emporze dla komtura barciańskiego ma być według niego arkada otwierająca się na strych nad zakrystią (il. 4-2).

⁵ A. Rzempełuch, *Ehemaliges Ostpreußen*, Olsztyn 1996, s. 136.

⁶ C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland*, Petersberg 2007, s. 347.

⁷ A. Soćko, *Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego*, Warszawa 2005, s. 62.

BARCIANY I ICH KOŚCIÓŁ W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ

Początki Barcian i ich kościoła parafialnego w świetle źródeł historycznych są dość niejasne i dla właściwego datowania budowli kościelnej. Należy dokładniej omówić kilka dat przytaczanych we współczesnych nam opracowaniach.

Pierwszą z nich jest data 1311 jako rok założenia miejscowości lub zamku. W źródłach pisanych pojawia się ona pierwszy raz w *Kronice Ziemi Pruskiej* Petera von Dusburga, w której jest mowa o bitwie, która miała mieć miejsce w Barcji⁸ (bez wymienienia nazwy Barciany!). Kolejni kronikarze pruscy przy opisie tego samego wydarzenia wymienia już nazwę „Bardenburg”, nie mówiąc jednak nic więcej o samej osadzie ani jej formie. Wzmiankę tę twórczo interpretuje natomiast wspomniany już G. Dehio odnosząc ją do powstania drewniano-ziemnego zamku⁹. Po raz pierwszy nazwa Barciany, odnosząca się do bliżej nieokreślonych umocnień, pojawiają się w wymienionej *Kronice Dusburga* pod datą 1325 — MCCCXXV. *Gerdawenedificatur. Eodem anno Bartinburg...*¹⁰. Ta data z kolei interpretowana jest przez niektórych badaczy jako czas, w którym miano rozpocząć budowę zamku murowanego¹¹. Inni natomiast przyjmują ją za początek wnoszenia strażnicy drewniano-ziemnej¹². Dopiero w 1349 roku wymieniono po raz pierwszy krzyżackiego wójta w Barcianach¹³. W 1359 roku miejscowość Barciany posiadała już własny herb¹⁴.

Pierwsza w miarę pewna informacja o wznoszeniu murowanego zamku w Barcianach pochodzi jednak dopiero z kroniki Wiganda z Marburga, w której pod datą 1377 zapisano: *Magister Winricus etc. scrutis loca pro castro edificando in desertis pro conservatione patrie; quibus compertis, fecit murare Bartenborg et Demryn*¹⁵ (i to zapewne dopiero wtedy okolica była na tyle rozwinięta gospodarczo by można było mówić również o budowie murowanego kościoła).

Z 1389 roku pochodzi pierwsza wzmianka o kościele, znajdująca się w przywileju dla wsi Winda (niem. Wenden)¹⁶. W 1419 roku lizka barciańska posiadała już 9 karczm i bramę. Podczas wojny trzynastoletniej Barciany zajęte zostały przez siły Związku Pruskiego. W 1455 roku zamek barciański odbity został przez wojska zakonne. Wojska stanów pru-

⁸ P. von Dusburg, *Crocica Terre Prussie*; [w:] *Scriptores Rerum Prussicarum*. T. 1, T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke (wyd.), Leipzig 1861, s. 176.

⁹ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch...*, op. cit., s. 302.

¹⁰ P. von Dusburg, *Crocica Terre Prussie...*, op. cit., s. 280.

¹¹ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch...*, op. cit., s. 302.

¹² A. Boetticher, *Die Bau und Kunstdenkmäler...*, op. cit., s. 22; B. Guerguin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 101.

¹³ Preussisches Urkundenbuch (dalej PUB), t. IV, no. 479.

¹⁴ A. Boetticher, *Die Bau und Kunstdenkmäler...*, op. cit., s. 23.

¹⁵ *Die Chronik Wigands von Marburg*; [w:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, T. 2, T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke (wyd.), Leipzig 1863, s. 584.

¹⁶ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch...*, op. cit., s. 303.

skich ponownie zajęły go w 1458 roku¹⁷. W XV wieku w kościele wymieniany jest proboszcz i dwóch wikarych, a także bractwa kaznodziejskie i św. Anny¹⁸.

DZIEJE BUDOWLANE KOŚCIOŁA W ŚWIETLE BADAŃ ARCHITEKTONICZNYCH

Jak widać z powyższego zestawienia źródeł historycznych, na ich podstawie nie da się zbyt wiele powiedzieć o dziejach budowlanych kościoła. Jedynym więc sposobem na rekonstrukcję procesu budowy i historii późniejszych zmian w świątyni było przeprowadzenie badań samej struktury obiektu. Badania architektoniczne objęły swym zasięgiem niemal wszystkie istotne dla ustalenia dziejów budowli partie murów. Przeprowadzono je zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz kościoła. Odkrywki badawcze wykonano przede wszystkim w północnej i wschodniej ścianach korpusu, a także w pomieszczeniu zakrystii. Na zewnątrz, w związku z brakiem tynków na elewacjach, odkrywek nie wykonywano, ograniczając się do analizy węzłów i wątków muru.

W ramach badań dokonano również pomiarów materiału ceramicznego (cegły) z różnych partii budowli i dokonano jego analizy.

Na tej podstawie udało się wyodrębnić aż 8, omówionych poniżej, faz budowlanych obiektu i poczynić istotne obserwacje dotyczące szczegółowych rozwiązań konstrukcyjnych.

■ Faza I

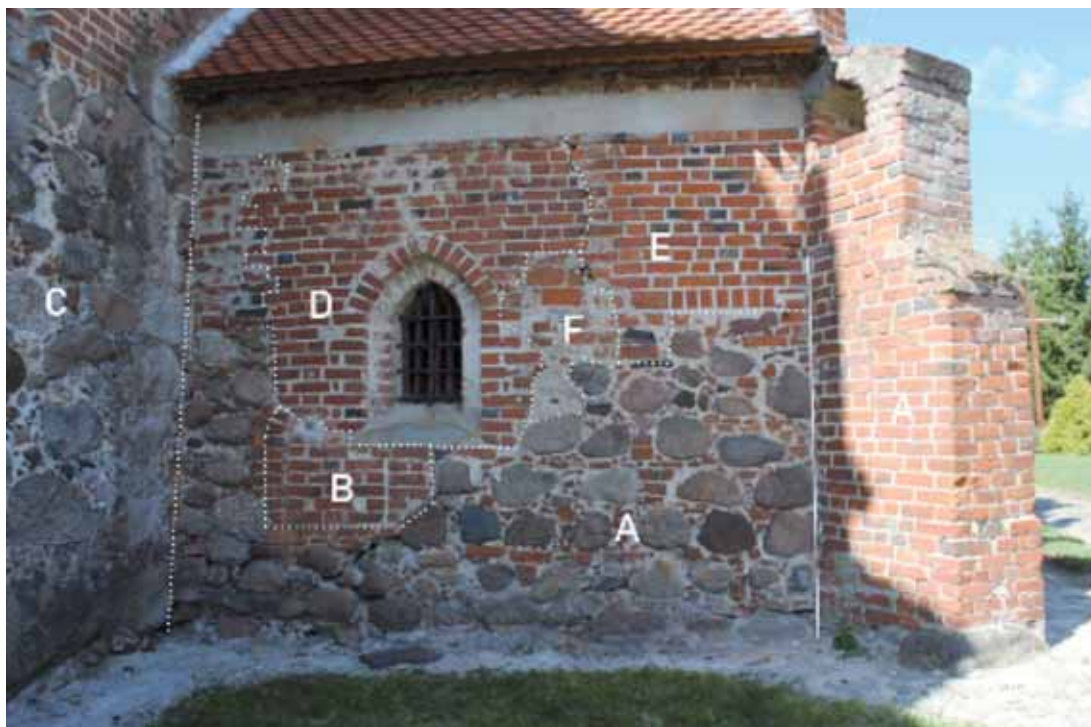
Pierwotnie w miejscu obecnej budowli wzniesiono najprawdopodobniej drewniany bądź szachulcowy kościół, do którego dostawiono od północy murowaną zakrystię. Z tej najstarszej fazy budowlanej do dziś zachowały się częściowo mury wsmniananej już przybudówki — ściana wschodnia o wysokości około 250–260 cm (w której południowej części widoczna jest lewa część pierwotnego okna z fragmentem łukowego nadproża (il. 4-3) oraz ściana północna zachowana w podobnej wysokości. Dzięki istniejącemu do dziś narożnikowi północno-zachodniemu czytelna jest również pierwotna długość zakrystii — około 540 cm. Jej mur zachodni przetrwał tylko w partii fundamentowej (wewnętrzny narożnik północno-zachodni odsłonięto w trakcie badań w roku 2020). Ze ściany południowej zakrystii w trakcie badań odsłonięto jedynie jej wschodni kraniec wraz z narożnikiem. Wszystkie mury powstałe w tej fazie wykonano w charakterystycznej technice kamiennie-ceglanej, używając cegły do murowania narożników oraz otworów okiennych (cegła o wymiarach 7,2–8,0 × 13,2–14,6 × 28,3–29,5) układanej w wątku gotyckim (il. 4-6, pomiar „C”). To zapewne z tym najstarszym kościołem należy wiązać przytaczane już wzmianki źródłowe z lat 80. XIV wieku.

■ Faza II

Druga i najważniejsza faza budowlana objęła rozbiórkę starego korpusu kościoła i budowę nowych murów obwodowych obecnej nawy, wraz z przyporami, portalami, otwo-

¹⁷ *Scriptores Rerum Prussicarum*, T. 3, T. Hirsch; M. Töppen; E. Strehlke (wyd.), Leipzig 1866, s. 664, 690, 693.

¹⁸ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch...*, op. cit., s. 303.

Ilustracja 4-3. Kościół w Barcianach — wschodnia ściana zakrystii: A — pierwotna ściana zakrystii, B — zamurowane pierwotne okno, C — północna ściana nawy, D i E — partie zakrystii nadbudowane w XV wieku. Opr. Monika Rygier

rami okiennymi, wnękami związanymi z liturgią oraz dekoracyjnymi. Wszystkie ściany wzniesiono w jednakowej wysokości około 990 cm ponad XV-wieczny poziom użytkowy. Prace te zajęły najprawdopodobniej dwa sezony budowlane (wyraźna różnica w barwie cegły). Do wysokości około 350 cm ściany murowano z kamienia polnego, cegły używając jedynie do wyprowadzania narożników oraz otworów i wnęk. Powyżej wspomnianego kamiennego cokołu do budowy używano wyłącznie cegły (w tym kształtek).

Ściana wschodnia, analogicznie jak w nieodległym kościele w warmińskich Sątopach, od zewnątrz podzielona została trój-uskokowymi skarpami na trzy niemal równe przęsła. W środkowym z nich wykonano wysokie okno, zwieńczone łukiem ostrym. Ściana północna, podobnie jak wschodnia, wsparta została od zewnątrz skarpami dzielącymi ją na 5 mniej więcej równych przęseł. W miejscu planowanej kruchty i przy styku z zakrystią skarp nie wykonano. Okna umieszczono tylko w skrajnym przęśle wschodnim i przedostatnim przęśle zachodnim. Ściana południowa powstała również jako pięcioprzęsłowa ze skarpami narożnymi i pośrednimi oraz otworami okiennymi we wszystkich przęsłach. Ściana zachodnia, podobnie jak ściana wschodnia, otrzymała skarpy narożne. Niestety nic nie wiadomo na temat ewentualnych skarp pośrednich, które wypadałyby w miejscu późniejszej wieży. W przeciwieństwie do pozostałych elewacji, posiada ona wyraźnie niższy cokół kamienny. W ceglanej partii ściany, tuż przy skarpach narożnych widoczne są wysokie, pionowe strzępia. Na ścianie widoczne jest też kilka poziomów wyrównawczych wykonanych z cegły ułożonej w rolkę oraz na sztorc. Strzępia i poziomy wyrównawcze

Ilustracja 4-4. Kościół w Barciany — zachodnia ściana korpusu, część północna: A1 i A2 — partie ściany powstałe w pierwszej fazie budowy, B — partie ściany powstałe w drugim etapie drugiej fazy budowy, C — uzupełnienia konserwatorskie, D — mury wieży. Opr. Monika Rygier

są prawdopodobnie efektem etapowania budowy. Jako pierwsza powstała ściana północna, po czym wykonano środkową partię ściany zachodniej, dokonując dużej korekty poziomu fug przy pomocy wspomnianych rolek (szczególnie w partii południowej ściany), a jako ostatni wymurowano narożnik południowo-zachodni wraz ze skarpą (il. 4-4).

Elewacje zwieńczone zostały prostym nieco cofniętym fryzem (być może pierwotnie tynkowanym). Jedynie ściana zachodnia pozbawiona została takiego elementu.

W murach korpusu wykonano trzy wejścia prowadzące do kościoła, główne na osi ściany zachodniej w postaci ostrołucznego portalu dekorowanego kształtkami ceglany. Od wnętrza wejście umieszczono w głębokiej niszy zamkniętej spłaszczonym łukiem ostrym. Skrzydło/a drzwiowe posiadało pierwotnie wykrój prostokątny, a przed podważeniem chronił je rząd kamieni umurowany ponad nim w wewnętrzną ścianę niszy. Kolejny portal umieszczono w środkowym przęśle ściany północnej. Podobnie jak portal główny był on ostrołuczny, a pierwotnie również z dekoracyjnymi kształtkami. Od wne-

trza główne wejście w tej ścianie umieszczono w wysokiej zamkniętej łukiem ostrym wnęce. Jednoskrzydłowe drzwi, podobnie jak w przypadku głównych, umieszczono również w płytkiej prostokątnej niszy (zapobiegającej możliwości podważenia ich od zewnątrz). Ostatni z portali umieszczono w środkowym przęśle ściany południowej. Również on był ostrołuczny i dekorowany dwoma rzędami kształtek. Od wnętrza wejście umieszczono w głębokiej wnęce, zamkniętej łukiem ostrym. Jednoskrzydłowe drzwi zawieszono od strony wewnętrznej (zachowany jeden oryginalny hak zawiasu oraz drewniane skrzydło, wtórnie przekształcone i przeniesione na stronę zewnętrzną).

Dość staranne opracowanie (tak jak portale) otrzymały również wysokie okna korpusu. Ich glify okienne od wysokości 14 warstw cegieł dekorowano dwoma rodzajami kształtek (z wklęsłą i z wałkiem), układając z nich 3 uskoki w oknie w ścianie wschodniej (dwa zewnętrzne z wklęsłkami, wewnętrzny z wałkiem), a po dwa w oknach ściany północnej i południowej. Od wewnątrz okna były dekorowane kształtkami ceglanyymi — analogicznie jak od zewnątrz.

Dość ciekawie przedstawiała się środkowa część ściany północnej. Ponad dawną południową ścianą zakrystii, cieńszą od nowo wznoszonego muru nawy, dla zniwelowania różnic grubości muru wykonano obszerną arkadę, od strony zewnętrznej zamkniętą najprawdopodobniej ścianką szachulcową, której reliktem jest być może negatyw po poziomej belce widoczny u nasady łuku arkady (relikt ten może jednak być również śladem po osadzeniu krążyny koniecznej przy budowie łuku). Poniżej wspomnianej arkady powstały też nowe drzwi/wejście prowadzące do zakrystii. Powstały one najprawdopodobniej w miejscu starszych pochodzących z I fazy budowlanej. Przy ich wykonywaniu rozebrano sporą partię ściany południowej starszej zakrystii. Same drzwi umieszczono w płytkiej (ok. 15 cm) wnęce, zamkniętej łukiem ostrym. Żelazne skrzydło o wykroju prostokąta, tak jak drzwi główne, zainstalowano w dodatkowej prostokątnej wnęczce (głębokości ok. 3 cm). Miało to zapobiec ich podważeniu, podobnie jak w przypadku skrzydeł drzwiowych w portalach prowadzących do kościoła. Same przejście, przesklepione łukiem odcinkowym, od strony zakrystii otrzymało dekoracyjny uskok (15 × 15 cm), powtarzający jego wykrój.

Na zachód od drzwi do zakrystii powstało jeszcze jedno wejście — wąskie, w żaden sposób nie dekorowane, z drzwiami zamkniętymi łukiem odcinkowym. Prowadziły one na schody w grubości muru, wiodące na planowane wówczas piętro nad zakrystią i projektowaną już wówczas kruchtą. W celu odciążenia osłabionego muru w miejscu biegu schodów w ścianie ponad nim wykonano kolejny łuk odciążający.

Ostatnim interesującym elementem wykonanym przy budowie ściany północnej jest rząd wysokich (ok. 450 cm) blend/wnęk w zachodniej części ściany. Wszystkie wnęki mają analogiczne głębokości i szerokości (ok. 40 × 95 cm), wszystkie też są zamknięte łukami odcinkowymi o wysokiej strzałce. Wnęki te najprawdopodobniej poza funkcją dekoracyjną miały za zadanie zmniejszenie liczby cegieł potrzebnej do budowy muru. Analogiczne rozwiązania można spotkać w wielu kościołach pruskich wznoszonych w okresie średniowiecza (np. nawa południowa kolegiaty w Dobrym Mieście).

W północnej części ściany wschodniej wykonano natomiast wnękę na cyborium. Wnęka o wymiarach 73 cm szerokości, 106 cm wysokości (bok) i 49 cm głębokości została przesklepiona łukiem odcinkowym. Wnękę pozostawiono do późniejszego montażu najprawdopodobniej drewnianego cyborium (brak tynków i pobiał we wnętrzu wnęki). Być

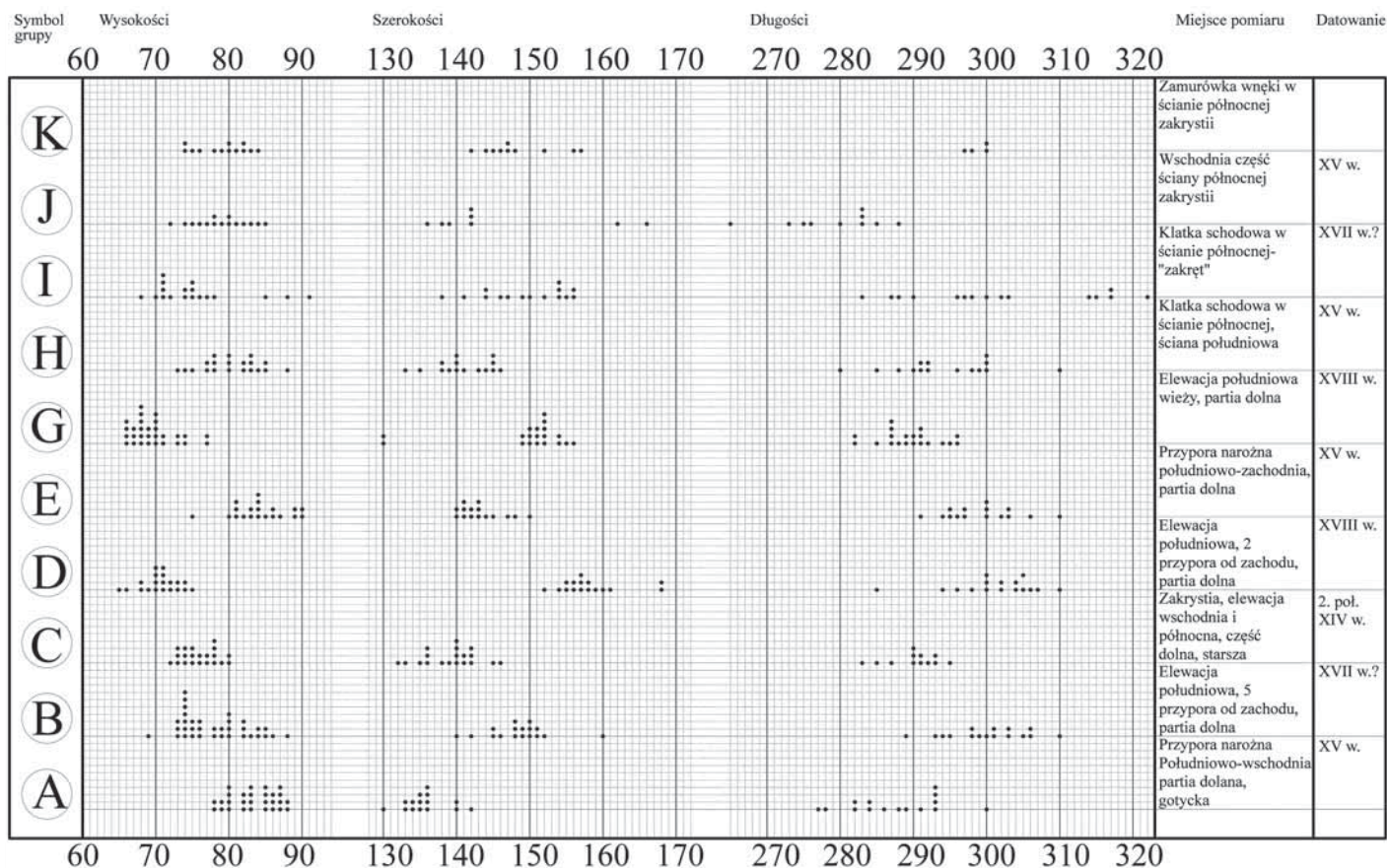

Ilustracja 4-5. Kościół w Barcianach — wschodnia ściana korpusu: A1–A4 — partie ściany powstałe w drugiej fazie budowy w pierwszym etapie i w jej kolejnych etapach, B — zamurwane wejście na empore, C — barokowe przemurowania szczytu. Opr. Monika Rygier

może analogicznie do innych kościołów w regionie w południowej części ściany wykonano też wysoką wnękę na paschał.

Po ukończeniu wznoszenia ścian wymurowano również szczyt wschodni — analogicznie do szczytów kościołów m.in. w Mołtajnach, Lwowcu, Jezioranach, Sątopach, posiadających schodkowe zwieńczenia ze sterczynami i blendami (najczęściej tynkowanymi) oraz charakterystyczne poziome tynkowane pasy przechodzące bądź przez ich całą szerokość, bądź występujące tylko na ich krańcach¹⁹. Takie rozwiązanie występowało prawdopodobnie przed przebudową również w kościele w Barcianach, o czym świadczą zachowane dolne partie blend, tynk w skrajnych zewnętrznych blendach i pozostałości tynku w blendach w środkowej partii szczytu (il. 4-5 i 4-6).

¹⁹ Por. tablica z zestawieniem typologicznym szczytów budowli gotyckich na Warmii oprac. E. Pilecka w: M. Kutzner, *Společne warunki kształtowania się cech indywidualnych sakralnej architektury gotyckiej na Warmii*; [w:] *Sztuka Pobrzeża Bałtyku*, Warszawa 1978, s. 76.

Ilustracja 4-6. Kościół w Barcianach — zestawienie pomiarów cegły. Opr. Wojciech Wólkowski

■ Faza IIa

Kontynuacją budowy nowego korpusu były prace przy przebudowie zakrystii. Podjęto je jednak z pewnym opóźnieniem czasowym, modyfikując w kilku punktach wcześniejsze założenia projektowe. Prace te należy więc wydzielić do odrębnej podfazy. W ramach tego przedsięwzięcia dokonano podwyższenia starej zakrystii do obecnej wysokości murów, których nie przewiązano już jednak ze ścianą nawy. Budowlę oskarpowano w narożnikach (skarpa północno-wschodnia i północno-zachodnia). Przypory przewiązano z murem zakrystii tylko w nowych górnych partiach. Stare położone niżej okna zamurowano a częściowo rozebrano pod nowe otwory. Nowe okna w fasadzie północnej i południowej otrzymały uskokowe glify z nieprofilowanych cegieł i ostrołuczne łęki. Okna te wyposażono w żelazne kraty.

■ Faza IIb

W dalszym etapie wykonano dobudowę kruchty północnej oraz powiększenie i przesklepienie zakrystii. W fazie tej powstało przedłużenie muru północnego zakrystii wraz z portalem do kruchty i wymurowano nową ścianę zachodnią kruchty. Równocześnie musiano rozebrać północno-zachodnią przyporę zakrystii i jej dawną ścianę zachodnią. Między kruchtą a przedłużoną zakrystią wybudowano masywną arkadę. Być może wtedy wyko-

Ilustracja 4-7. Kościół w Barczanach — murowane szczyty nad zakrystią i kruchtą. Fot. Wojciech Wólkowski

nano również wyspałdowanie wnętrza powiększonej zakrystii, a nad oboma pomieszczeniami wzniesiono dwa wysokie dwuspadowe dachy o kalenicach prostopadłych do nawy kościoła. Na pewno równoległe z budową wieźby powstał nad zakrystią tymczasowy szachulcowy szczyt (zachowany do dziś). Być może taki sam wykonano również nad kruchtą.

■ Faza II c

Zwieńczeniem prac nad gotycką bryłą świątyni było wykonanie murowanych szczytów nad zakrystią i kruchtą (il. 4-7). Nie jest jednak pewne czy oba realizowano równocześnie, a jeśli nie to który z nich jest starszy. Szczyt nad zakrystią dostosowano do pierwotnej geometrii dachu a budując go pozostawiono tymczasowy szachulcowy od wnętrza. Szczyt nad kruchtą wykonano jako niższy i dopasowany do niższego niż pierwotny dachu nad tą częścią budowli.

Kiedy miały miejsce opisane wyżej prace dokładnie nie wiadomo. Ponieważ jak dotąd nie wykonano badań dendrochronologicznych ani wieźby nad korpusem, ani zachowanego szachulcowego szczytu nad zakrystią jedynym sposobem na choćby przybliżone datowanie gotyckich murów świątyni jest analiza porównawcza. Elementami przydatnymi do takiej analizy są jedynie wspomniane szczyty oraz profile portali i okien gotyckich. Oba te elementy wskazują wyraźnie na XV-wieczną metrykę budowli, a dokładniej na pierwszą połowę tego wieku.

■ Faza III

Kolejną już nowożytną fazą budowlaną jest ta związana z wystawieniem w latach 1591–1592 i 1596–1597 murowanej dzwonnicy²⁰. Poza wzmianką źródłową o tych pracach niestety nic nie wiadomo o formie owej wieży. Była ona zapewne następczynią drewnianej poprzedniczki wzmiankowanej w 1580 roku²¹. Istnienie jakiejś wieży dzwonnej może sugerować również data umieszczona na dzwonie — rok 1422²², co wskazywałoby na istnienie wówczas jakiejś konstrukcji niosącej dzwony. Z informacjami tymi koresponduje forma obecnej wieżby dachowej, w której ostatnie 6 zachodnich wiązarów zostało wymienionych. Być może związane to było właśnie z pracami przy dzwonnicy, która pierwotnie mogła być usytuowana w obrębie korpusu kościoła, tak jak w analogicznych obiektach w Krzywym Kole, Wróblewie czy Kończewicach na Żuławach i posiadających drewnianą szkieletową konstrukcję, co miało miejsce w Barcianach przed 1591 rokiem. Śladem tych zmian może być też widoczna wieloetapowość budowy ściany zachodniej korpusu.

■ Faza IV

Okolo 1664 roku w związku z wykonaniem ambony (data na ambonie) dokonano drobnej przeróbki klatki schodowej na piętro nad zakrystią. Zamurowano wtedy wyjście z owych schodów do nawy kościelnej i wykonano nowy ich odcinek prowadzący z kruchty północnej. Być może również wtedy przesklepiono sklepieniem krzyżowym ze sztukatorskimi żebrami kruchtę północną.

■ Faza V — nowa dzwonnica i przypory

Kolejna faza — barokowa — obejmuje dobudowę kruchty południowej oraz przebudowę szczytu wschodniego, która miała miejsce w 1714 roku²³. Podczas prac zmieniono kształt górnej krawędzi szczytu, ostrołuczne zakończenia blend zostały usunięte, a krawędź szczytu ozdobiona została tynkowanymi spływami wolutowymi. W trzech centralnych blendach widoczne są także trzy zamurowane wówczas okienka. Być może w tym czasie wykonano również zegar w centralnej blendzie, a w górnej partii szczytu zamontowano metalową chorągiewkę w kształcie koguta.

W tej fazie powstała także empora zachodnia, na której w 1750 roku zostały ustawione organy (nie wiadomo, kiedy dokładnie powstały empory po północnej i południowej stronie ołtarza).

Kruchtę południową dobudowano w 1783 roku²⁴. Wykonana została ona z cegły i pojedynczych kamieni, a następnie pokryta tynkiem wapiennym. W dolnej partii murów wykonano cokół a nad drzwiami umieszczono ozdobny zwornik oraz wysunięty pas tynku, oddzielający szczyt kruchty. Nadproże nad drzwiami wejściowymi wykonano w formie łuku koszowego.

²⁰ Rachunki z budowę dla murarza z Kętrzyna — G. Dehio, E. Gall, *Handbuch...*, op. cit., s. 303.

²¹ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch...*, op. cit., s. 303.

²² C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur...*, op. cit., s. 234.

²³ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch...*, op. cit., s. 303–304; data na chorągiewce na górze szczytu.

²⁴ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch...*, op. cit., s. 303–304.

■ Faza VI

Istniejąca do dziś murowana wieża powstała w 1804 roku²⁵. Mury wykonano z cegły i kamienia polnego. W okresie budowy wieży nie wykonano fugowania ścian, co wskazuje na zamiar jej otynkowania (założenie to nie zostało jednak nigdy zrealizowane). W murze wykonano detale takie jak ceglane pilastry narożne, poziome gzymsy i portal z gzymsem.

W tej fazie skuto także pierwotne skarpy w elewacji południowej i wykonano nowe z cegły rozbiórkowej w wątku kowadełkowym. Naprawiono także gotyckie przypory narożne.

■ Faza VII

Około 1854 roku wykonano nowy malowany strop nad nawą kościoła²⁶.

■ Faza VIII

Likwidacja wejść z zewnątrz łóż kolatorskich przy ścianie południowej nastąpiła zapewne dwuetapowo. Sądząc po cegle użytej do zamurowania wejść do łóż najpierw zlikwidowano tę w narożniku południowo-zachodnim i lożę przy chórze muzycznym. Wejścia z zewnątrz zostały zapewne zastąpione schodami w nawie kościoła. Jedne z nich widoczne są jeszcze na fotografii wykonanych w latach 1904–1909²⁷ i 1940.

Po 1945 roku dokonano likwidacji łóż kolatorskich w narożniku południowo-wschodnim i we wschodniej części ściany północnej kościoła.

W tej fazie wymieniono także przyporę przy ścianie północnej. Wykonano ją z cegły rozbiórkowej w wątku krzyżowym. Do budowy nowej przypory wykorzystano cegły takie jak do zamurowań wejść do łóż kolatorskich (o charakterystycznym wiśniowym odcieniu) (il. 4-8).

■ „Empora” nad zakrystią

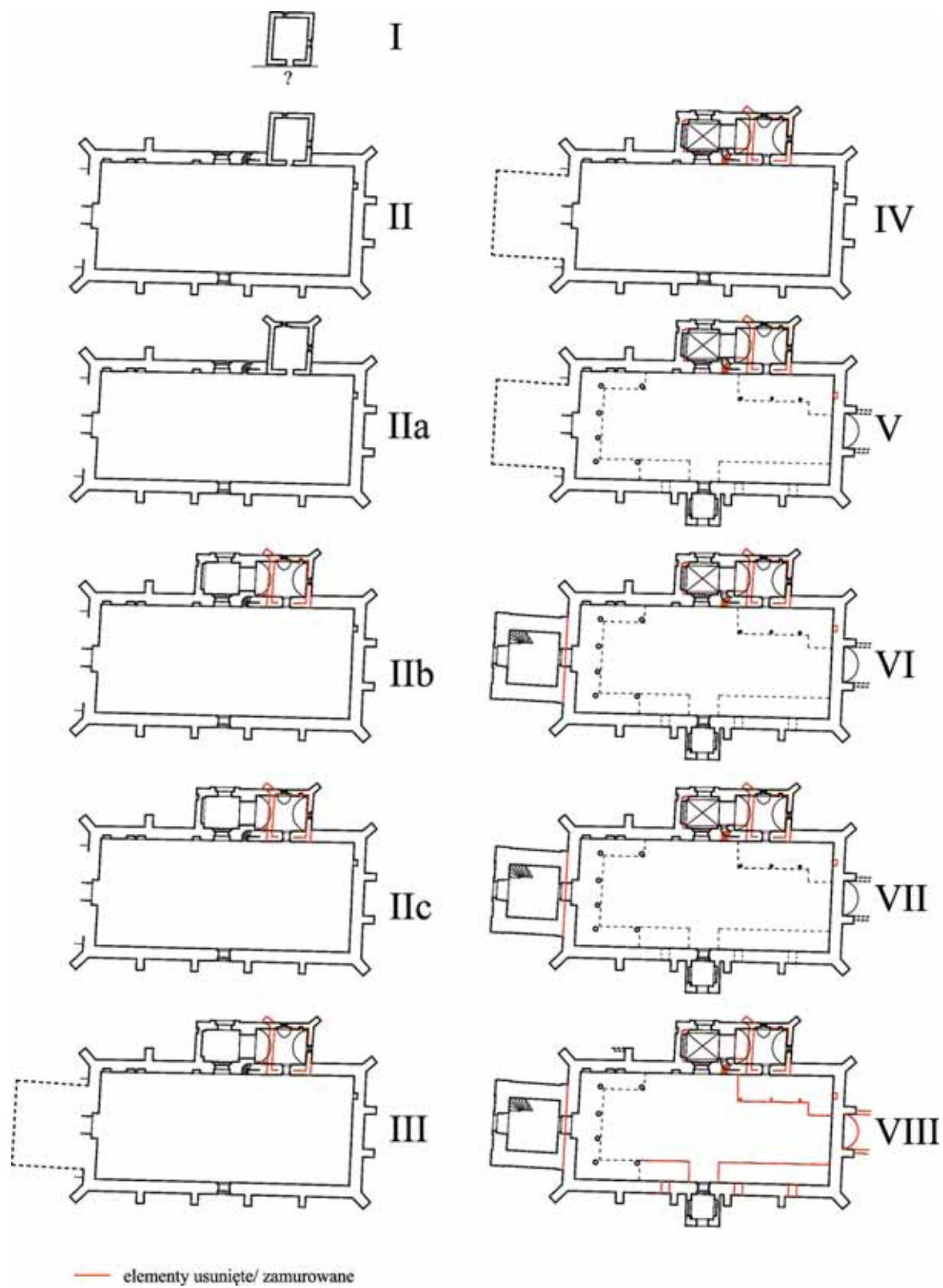
Znając dzieje budowli i szczegóły jej konstrukcji należy się odnieść jeszcze od poglądów na temat jej znaczenia dla naszej wiedzy o średniowiecznej architekturze w Prusach. Empora nad zakrystią kościoła w Barcianach miała być bowiem jednym z dowodów potwierdzających, że pomieszczenia takie były przeznaczone dla przedstawicieli zakonu krzyżackiego na danym terenie (głównie komturów) jako miejsca demonstracji ich władzy. *Obserwacje płynące z analizy architektury w konfrontacji z dobrze poznaną historią tutejszej placówki Zakonu pozwalają niemal z pewnością stwierdzić, że emporę szykowano dla przyszłego komtura tutejszego konwentu. Nie sposób przypuszczać, że w tak skromnej świątyni, będącej wiejskim kościołem parafialnym, od początku planowano zrealizować emporę na potrzeby organisty bądź śpiewaków. To że nadbudowa zakrystii nigdy nie doszła do skutku, wynikało niewątpliwie z decyzji o przeniesieniu siedziby nowego konwentu do Ryna*²⁸. Jak się jednak okazuje arkada późniejszej empory jest w istocie lu-

²⁵ A. Boetticher, *Die Bau und Kunstdenkmäler...*, op. cit., s. 25.

²⁶ APO sygn. 42/367/0/-/18, *Kunstdenkmähler im Kreis Rastenburg*, 1854, s. 12.

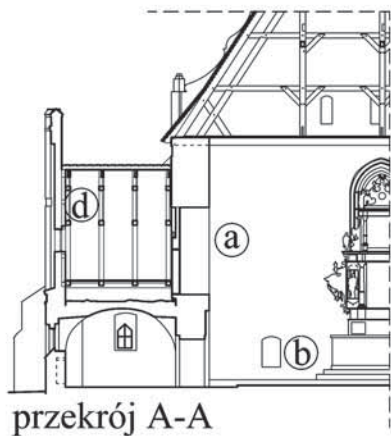
²⁷ Fot. Anton Ulbirch, ze zbiorów IS PAN, nr. kat. 055007.

²⁸ A. Soćko, *Układy emporowe...*, op. cit., s. 63.

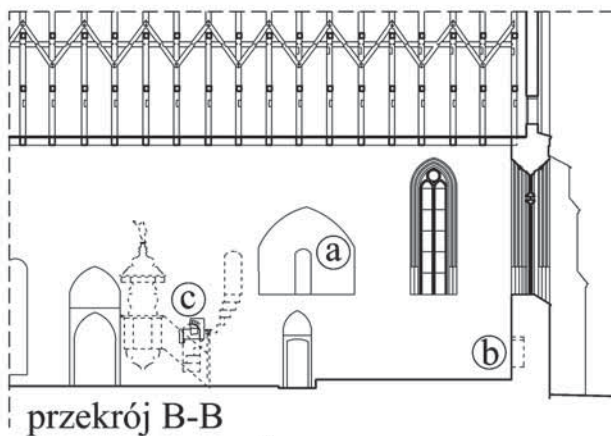

Ilustracja 4-8. Kościół w Barciany — rekonstrukcje kolejnych faz budowlanych. Opr. Anna Mikos

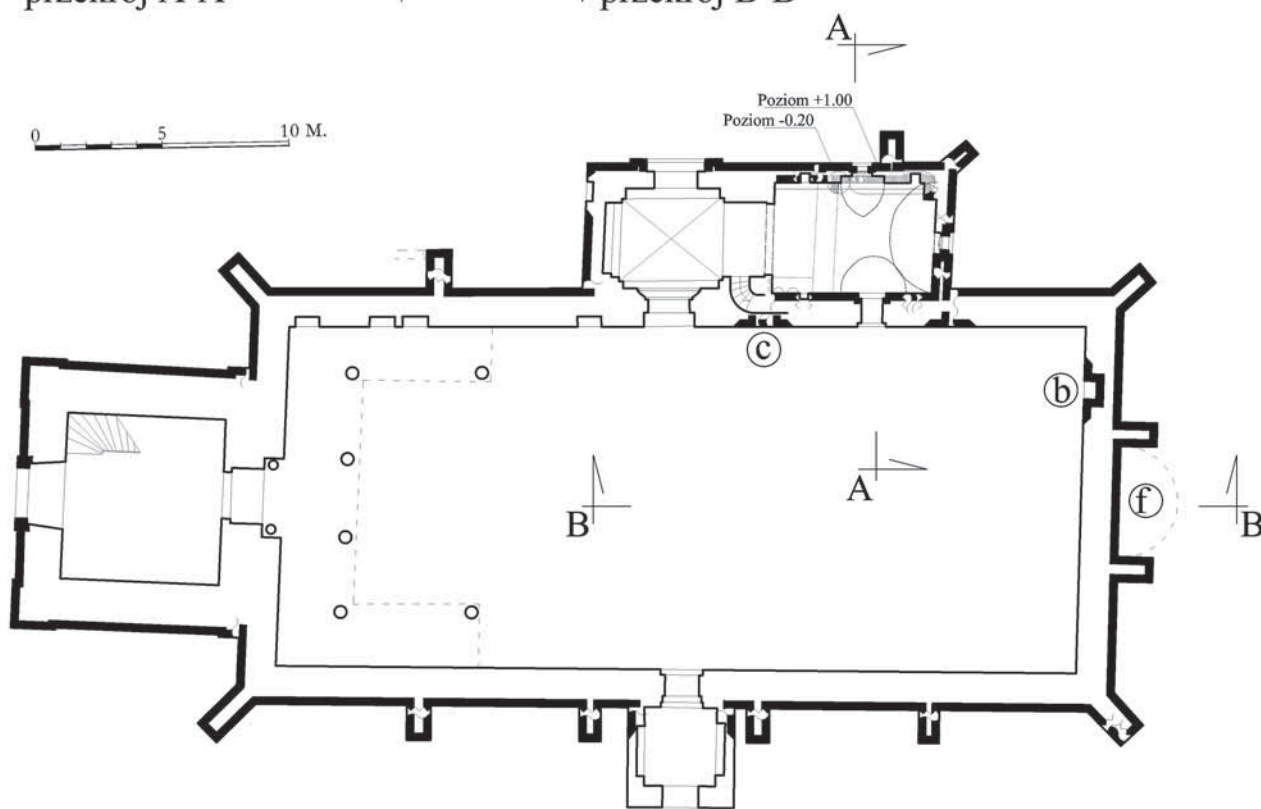

przekrój A-A

przekrój B-B

0 5 10 M.

Oznaczenia węzłów

Ilustracja 4-9. Kościół w Barciany — rzut z zaznaczeniem węzłów badawczych i przekroje: a) arkada empory nad zakrystią, b) cyborium, c) pierwotne wejście na schody nad zakrystią, d) tymczasowy szachulcowy szczyt, f) relikty rozebranej przybudówki. Opr. Wojciech Wólkowski

kiem odciążającym nad cienką ścianą z pierwszej fazy budowlanej, a prowadzące pierwotnie z kościelnej nawy schodki na stryszek nad zakrytą chyba również nie były przeznaczone dla przedstawicieli lokalnej władzy. Także domniemana korelacja między budową zamku i obecnego kościoła nie miała w istocie miejsca (il. 4-9).

* * *

Przedstawione powyżej wyniki badań architektonicznych kościoła barciańskiego są oczywiście tylko wycinkiem szerokiej problematyki związanej z tym obiektem. Należy mieć jednak nadzieję, że i one zainspirują kolejnych badaczy do zajęcia się tą ciekawą budowlą. Kościół ten powinien być w dalszym ciągu przedmiotem badań, szczególnie dendrochronologicznych i archeologicznych, niezbędnych do uzupełnienia ciągle istniejących luk w naszej wiedzy o jego historii, jak i do właściwego przeprowadzenia procesu konserwacji jednego z ciekawszych zabytków gotyckich dawnej Barcji.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: badania architektoniczne, gotyk, państwo zakonu krzyżackiego w Prusach, kościół, architektura ceglana

Key words: architectural research, Gothic, Teutonic Order State in Prussia, church, brick masonry architecture

STRESZCZENIE

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY W BARCIANACH W KONTEKŚCIE ARCHITEKTURY WIEJSKICH ŚWIĄTYŃ PARAFIALNYCH W PRUSACH ZAKONNYCH

Pierwsza pisemna wzmianka o kościele pojawiła się w 1389 roku i wkrótce po tej dacie, według dotychczasowych badaczy obiektu, miała zostać wzniesiona obecna murowana świątynia. Wspomniane badania pozwoliły częściowo zweryfikować te ustalenia. Udało się wyodrębnić aż osiem faz budowlanych kościoła z czego trzy średniowieczne. Odnaleziono relikty najstarszej świątyni, które można łączyć ze wspomnianą wzmianką. Obecnie istniejący gotycki korpus kościoła na nowo wydatowano, przesuwając jego postanie na wiek XV. We wspomnianym korpusie udało się także ustalić drobniejsze etapy budowy, które można łączyć z kolejnymi sezonami prowadzonych prac. Istotnym ustaleniem z punktu widzenia historii architektury regionu jest też rozpoznanie empory nad zakrytą kościoła, która dotąd uchodziła za obiekt wzniesiony dla komtura sąsiedniego zamku i służący niejako manifestacji jego władzy. Ponieważ datowanie empory, tak jak i całego korpusu, znacznie przesunięto, wykluczono możliwość współistnienia w Barcianach urzędu komturego i owej empory. Badania wykazały natomiast, że arkada empory miała przede wszystkim znaczenie konstrukcyjne przy budowie korpusu kościoła i pozwalała na wzniesienie nad zakrytą o stosunkowo cienkich ścianach, pochodzących z pierwszej świątyni, o wiele grubszego muru nowego kościoła. Ustalenia te mogą być kolejnym głosem w toczącej się dyskusji nad funkcją empor w kościołach z terenu dawnego państwa zakonnego w Prusach.

SUMMARY

THE BARCIANY PARISH CHURCH IN THE CONTEXT OF THE RURAL CHURCH ARCHITECTURE OF TEUTONIC ORDER PRUSSIA

The article presents the results of architectural research into the Church of the Immaculate Heart of the Blessed Virgin Mary in Barciany, in former Prussia, as conducted in the year 2020 and the place of the building in the context of the Gothic architecture of the region.

The first written mention of the church appeared in the year 1389. According to current researchers into the structure, the present masonry church was raised shortly after that date. The mentioned research has allowed for a partial verification of these determinations. A total of seven construction phases of the church have been successfully identified—three from the Middle Ages. Relics of the oldest church have been located. They may be linked with this reference. The currently existing Gothic core of the church has been newly dated and its erection has been pushed to the 15th century. The identification of lesser construction phases has also been successfully identified in this core. They may be coupled with successive construction seasons. A significant determination from the point of view of the history of architecture of the region is the identification of a triforium above the church sacristy that had to date been considered a facility built for the commander of the neighboring castle, serving as something of a manifestation of his authority. Since the dating of the triforium has been significantly shifted, as has that of the whole of the core, the possibility of the coexistence in Barciany of the office of commander and the triforium has been ruled out. What has been shown thanks to the research is that the arcades of the triforium were primarily structural in their function. They were related to the building of the church core and allowed the erection over the sacristy, which had relatively thin walls originating from the first church, of the significantly thicker walls of the new church. These determinations can be a successive voice in the discussion underway on the function of the triforium in the churches of the former state of the Teutonic Order in Prussia.

BIBLIOGRAFIA

- [1] A. Boetticher, *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, heft II, Natangen*, Königsberg 1898.
- [2] G. Dehio, E. Gall, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, Deutschordensland Preussen, München–Berlin 1952.
- [3] C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland*, Petersberg 2007.
- [4] M. Kutzner, *Spółeczne warunki kształtowania się cech indywidualnych sakralnej architektury gotyckiej na Warmii*, [w:] *Sztuka Pobrzeża Bałtyku*, Warszawa 1978, s. 49–88.
- [5] O. Müller, *Barten und seine Vergangenheit. Beiträge zur Geschichte der Stadt Barten*, Königsberg 1911.
- [6] A. Rzempoluch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich/Ehemaliges Ostpreußen*, Olsztyn 1993/1996, s. 136.
- [7] *Scriptores Rerum Prussicarum*, T. 1–3, T. Hirsch; M. Töppen; E. Strehlke (wyd.), Leipzig 1861–1867.
- [8] A. Soćko, *Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego*, Warszawa 2005.

Ilustracja 4-10. Kościół w Barcianach — widok od południa. Fot. Monika Rygier

Ilustracja 5-1. Kościół w Kościelnikach Średnich — widok na bryłę świątyni od strony folwarku. Na zdjęciu uwagę przykuwa niski tymczasowy dach nad nawą i prezbiterium. Fot. I. Krawiec, 2018

IWONA KRAWIEC
Zakład Architektury Polskiej
Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej

DZIEJE BUDOWLANE KOŚCIOŁA PW. NMP W KOŚCIELNIKACH ŚREDNICH W ŚWIETLE POMIARÓW INWENTARYZACYJNYCH I BADAŃ ARCHITEKTONICZNYCH

WSTĘP

Około 5 km na południe od Lubania, na granicy historycznych Łużyc i Śląska, w dolinie malowniczo wijącej się rzeki Kwisy, leży wieś Kościelniki Średnie¹. Stanowi ona część długiej historycznej łańcuchówki Kościelniki (podzielonej administracyjnie na trzy części: Kościelniki Dolne w gminie Lubań oraz Kościelniki Średnie i Górne w gminie Leśna). W centralnym punkcie osady, w sąsiedztwie dawnego zespołu dworskiego, znajduje się romański kościół pw. Najświętszej Marii Panny (il. 5-2). Na przestrzeni wieków świątynia kilkakrotnie przechodziła z rąk do rąk, służąc na przemian katolikom i protestantom, którzy dostosowywali ją do swoich aktualnych potrzeb. Nienaruszona przetrwała obie wojny i dopiero jej zamknięcie w latach 40. XX wieku, a co za tym idzie brak stałej opieki i użytkowania, doprowadziły do stopniowego upadku budynku.

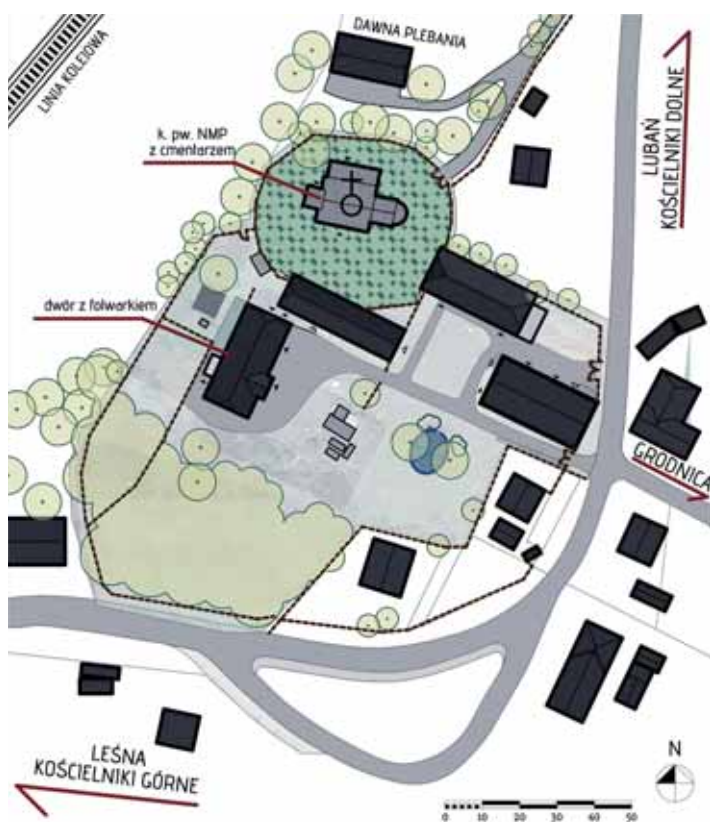
Niniejszy artykuł jest próbą usystematyzowania wiedzy na temat jednej z najstarszych świątyń regionu i podsumowaniem prac pomiarowych przeprowadzonych w 2018 roku oraz efektów badań architektonicznych wykonanych przez autorkę w roku 2020.

KOŚCIELNIKI ŚREDNIE

Kościół pw. Najświętej Marii Panny znajduje się przy skrzyżowaniu głównej szosy, biegnącej przez wieś (dawnego traktu z Lubania do Leśnej) z lokalną drogą do Grodnicy. Budowla zajmuje północną część parceli zbliżonej kształtem do okręgu, której granice określa kamienny mur z bramą i pozostałością fosy. Fragment wygrozdzenia terenu cmentarza otaczającego kościół stanowią ściany dwóch budynków gospodarczych dawnego folwarku dworskiego, który znajduje się na południe od świątyni.

¹ Kościelniki Średnie (niem. Mittelsteinkirch) — wieś położona w województwie dolnośląskim, w powiecie lubańskim.

Data założenia wsi Kościelniki nie jest znana. Hans Buschbleck, autor monografii wsi, jej początki łączył z osadnictwem niemieckim na terenie księstw śląskich po 1163 roku. Prawdopodobnie jej powstanie wiązało się z wybudowaniem świątyni pw. NMP, której istnienie utrwaliło się w nazwie wsi (Steinkirch). W XVI wieku wieś została podzielona na trzy części — Kościelniki Górne, Średnie i Dolne. W XVII wieku na krótko ziemie zostały połączone, a następnie ponownie uległy podziałowi.

Ilustracja 5-2. Plan sytuacyjny — ulokowanie kościoła pw. NMP względem wsi Kościelniki Średnie. Oprac. I. Krawiec, 2020

Kościół jest budowlą orientowaną, jednonawową z wyodrębnionym prostokątnym prezbiterium i półkolistą absydą. Na osi elewacji zachodniej dostawiona jest czworokątna w rzucie wieża przekryta barokowym hełmem, a do północnej elewacji nawy przylega jednokondygnacyjna dobudówka mieszcząca kruchtę i zakrystię.

Ściany zewnętrzne korpusu, prezbiterium, absydy i wieży wymurowane są z kamienia łamanego, polnego i otoczków. Dobudówka również jest kamienna z dodatkiem cegły. W zachodniej części nawy znajduje się ceglana empora. Hełm wieży wykonano w konstrukcji szkieletowej, a w dolnej partii oszalowano go pionowymi deskami.

Popadający w ruinę od ponad pół wieku kościół znajduje się obecnie w bardzo złym stanie technicznym. Pod koniec lat 80. XX wieku dach nad nawą i prezbiterium zarwał się, uszkadzając m.in. sklepienie gwiazdźdźiste i emporę. Brak zadaszenia przyspieszył znacząco degradację wnętrza kościoła — w tym polichromii pokrywających ściany nawy. Budynek na początku nowego stulecia został zabezpieczony tymczasowym dachem o dużo mniejszym spadku niż pierwotny. Zatrzymało to dalszą destrukcję kościoła, lecz wpłynęło negatywnie na odbiór bryły świątyni w krajobrazie wsi (il. 5-1).

STAN BADAŃ

Mimo że kościół jest jednym z najstarszych obiektów w regionie, dotychczas nie doczekał się szczegółowego opracowania połączonego z inwentaryzacją i badaniami architektonicznymi. Wprawdzie świątynia została dostrzeżona przez cenionych badaczy architektury oraz

Ilustracja 5-3. Romańskie okno w absydzie dekorowane charakterystycznymi guzami w kształcie muszli. Fot. I. Krawiec, 2018

uwzględniona w dziełach zbiorowych dotyczących architektury regionu i budynków romańskich, jednak były to zaledwie zdawkowe opisy i powierzchowne próby datowania obiektu na bazie przekazu pisanego oraz cech stylowych.

Pierwszą próbę analizy architektury kościoła zawarł Hans Lutsch w swoim katalogu *Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien...* opublikowanym w 1891 roku². Dotarł on do najstarszej wzmianki dotyczącej parafii w Kościelnikach znajdującej się w inwentarzu diecezjacy Noncjusza Galhardusa de Caneribiusa z 1335 roku, w którym wymieniony został kościół parafialny określony mianem *ecclesialapidea*.

W krótkiej notce Lutsch zwrócił uwagę przede wszystkim na absydę oraz zachowane na jej osi romańskie okno dekorowane charakterystycznymi guzami przypominającymi w kształcie muszle (il. 5-3). Opisał on również pozostałości fosy otaczającej teren przykościelny. Elementy te miały według niego świadczyć o powstaniu kościoła w połowie XIII wieku.

² H. Lutsch, *Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, III. Der Reg. Bezirk Liegnitz*, Breslau 1891, s. 629.

Pierwszym polskim badaczem, który dostrzegł świątynię NMP w Kościelnikach był Zygmunt Świechowski. W swoim opracowaniu z 1955 roku³ powtórzył informacje zapisane przez Lutscha oraz zaprezentował pierwszą inwentaryzację świątyni, na którą składały się rzuty, przekroje i elewacje kościoła. Nie była ona jednak pozbawiona błędów. W prezbiterium, które sklepione jest gwiaździście, autor wrysował sklepienie krzyżowe, a w dobudowanej od północy kruchcie i zakrystii nie wrysował otworu drzewianego i blendy okiennej. Możliwe, że rysunki te miały być próbą rekonstrukcji jednej z faz budowlanych, jednak nie zostało to sprecyzowane w opracowaniu. Materiałowi graficznemu towarzyszyła krótka analiza, w której autor stwierdził, że zachował się nienaruszony, pierwotny układ przestrzenny świątyni oraz podkreślił późniejsze pochodzenie wieży, dobudówki i chóru. Znowu największą uwagę przykuło romańskie okno, na bazie którego Zygmunt Świechowski wydatował kościół na 2. ćwierć XIII wieku.

Kościółem w Kościelnikach Średnich zainteresował się również Tadeusz Kozaczewski⁴, który w swoim czterotomowym opracowaniu, dotyczącym wiejskich kościołów parafialnych na Śląsku, podsumował dotychczasowe ustalenia Lutscha i Świechowskiego oraz postawił kilka własnych hipotez. Jego zdaniem zarówno dobudówka jak i wieża zostały dodane dopiero w czasach nowożytnych, a sam kościół zaliczył do budowli późnoromańskich.

Pod koniec lat 80. XX wieku powstało pierwsze szersze opracowanie wykonane na zlecenie wrocławskiego oddziału Pracowni Konserwacji Zabytków⁵. Autorka pracy, poza zgromadzeniem materiałów źródłowych i poddaniu ich szczegółowej ocenie, sporządziła dokładną dokumentację fotograficzną obiektu i wykonała samodzielną analizę stylistyczną świątyni. Opracowanie te stanowiło dotychczas najpełniejsze źródło wiedzy na temat dziejów kościoła w Kościelnikach Średnich.

INWENTARYZACJA

Przyczynkiem do rozpoczęcia badań nad ruinami kościoła stała się wykonana w sierpniu 2018 roku szczegółowa inwentaryzacja architektoniczna obiektu. Opracowana została w ramach projektu Koła Naukowego Architektury Rodzimej WAPW⁶. Wyjazd członków Koła na Dolny Śląsk połączony został ze studenckimi praktykami inwentaryzacyjnymi dla studentów pierwszego roku. W ramach zajęć terenowych powstała dokumentacja pomiarowa dwóch kościołów należących do parafii Ścięcia św. Jana Chrzciciela — XVIII-wiecznego kościoła w Kościelniku oraz ruin kościoła filialnego pw. NMP w Kościelnikach Średnich⁷.

³ Z. Świechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955, s. 47 i 151–154.

⁴ T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H-O)*, Wrocław 1995, s. 14, 115–119.

⁵ I. Rybka-Ceglecka, *Opracowanie PKZ Oddział Wrocław, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej — Kościół w kościelnikach Średnich*, Wrocław 1987.

⁶ Obowiązujący skrót — KNAR WAPW.

⁷ Barokowa świątynia została pomierzona przez 11-osobową grupę studentów przy pomocy tradycyjnych technik, zaś ruiny kościoła zostały zinwentaryzowane przez 3-osobowy zespół, w składzie — mgr inż. arch. Iwona Krawiec, mgr inż. arch. Leszek Włochyński i inż. arch. Monika Rustecka. W trakcie prac pomiarowych, z wizytacją przyjechał profesor Robert Kunkel, który podczas kilkudniowego pobytu na Dolnym Śląsku, dokonał wstępnej analizy świątyni.

Inicjatorem akcji pomiarowej był św. p. k. Czesław Misiewicz, który od wielu lat czynnie działał na polu opieki nad zabytkami, przyczyniając się m.in. do wykonanego w latach 2016–2017, remontu konstrukcji barokowego hełmu wieży romańskiego kościoła.

Kościół NMP został zinwentaryzowany i udokumentowany przez trzyosobowy zespół przy pomocy systemu Flexijet (tachimetru laserowego) i fotogrametrii. Ze względu na wysoki poziom zniszczenia obiektu trudne byłoby wykonanie inwentaryzacji w oparciu o tradycyjne narzędzia pomiarowe, zwłaszcza w tak nielicznym zespole i bez dostatecznego zaplecza technicznego — rusztowań, drabin, podnośników. Do dyspozycji zespół miał sprzęt należący do Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej: Flexijet podłączony przez bluetooth do komputera i programu Archicad, aparat fotograficzny (lustrzanka Canon D60) oraz wypożyczony dron DJI Phantom 4.

Ilustracja 5-4. Ortofoto-plany — przekrój przez prezbiterium i rzut sklepienia gwiazdźdźistego. Fragment dokumentacji pomiarowej wykonanej w ramach projektu Koła Naukowego Architektury Rodzimej WAPW. Oprac. I. Krawiec, 2018

Zastosowana metoda polegała na połączeniu pomiaru tachimetrem laserowym z ortofotoplanami stworzonymi w programie Context Capture firmy Bentley, na bazie zebranego materiału fotograficznego⁸. Pierwsza z technik pomiarowych pozwoliła na bardzo dokładne i łatwe zmierzenie generalnych gabarytów i podstawowych wymiarów obiektu — wysokości, szerokości, lokalizacji i wielkość otworów okiennych, drzewiowych itp. Druga zaś umożliwiła zebranie jak największej ilości informacji na temat obiektu — struktury lica murów, ubytków, nierówności. Taka forma dokumentacji nie tylko pozwala na kompleksowe przedstawienie informacji o obiekcie, ale również daje możliwość późniejszej analizy materiału przez badaczy i konserwatorów, gdyż nie jest ona zanotowaniem subiektywnie wybranej informacji o obiekcie, ale dokładnym odwzorowaniem stanu istniejącego (il. 5-4).

BADANIA ARCHITEKTONICZNE

Bazując na materiale dokumentacyjnym, stworzonym w ramach inwentaryzacji, wykonane zostały badania architektoniczne, mające na celu rozwarstwienie chronologiczne budynku. Ich zakres obejmował praktycznie cały obiekt z wyłączeniem górnej partii wieży — drewnianego hełmu, który w latach 2017–2018 przeszedł gruntowny remont (konstrukcja została rozebrana, elementy zdegradowane zostały wymienione na nowe, po czym została ona z powrotem złożona). Wyniki tych badań zostały skonfrontowane z wcześniejszymi opracowaniami dotyczącymi dziejów kościoła i uzupełnione o analizę stylistyczną wybranych elementów obiektu.

W trakcie badań w obiekcie nie zaszła konieczność wykonania żadnych prac niszczących lub naruszających zabytkową tkanę, gdyż w wyniku trwającej ponad pół wieku powolnej destrukcji kościoła, odpadła większość tynków pokrywających ściany, odkrywając przy tym wszystkie istotne ślady wcześniejszych przekształceń.

WYNIK BADAŃ

Wyniki analiz zostały przedstawione w postaci rzutów z naniesionymi węzłami badawczymi (il. 5-5, 5-6, 5-7, 5-8, 5-9) oraz rozwinięć elewacji z zaznaczonym rozwarstwieniem chronologicznym (il. 5-10, 5-11, 5-12, 5-13). Węzły badawcze podzielono na dwie grupy — węzły podstawowe (magistralne) i szczegółowe⁹.

⁸ Efektem końcowym prac jest dokumentacja pomiarowa składająca z 10 rysunków linearnych (bazujących na pomiarze tachimetrycznym) oraz 10 zeskalowanych ortofotoplanów.

⁹ W badaniach zastosowany został następujący schemat nazewnictwa: duża litera na początku oznacza część budynku, w którym jest zlokalizowana: **A** — absyda; **C** — chór; **K** — kruchta; **N** — nawa; **P** — prezbiterium; **W** — wieża; **Z** — zakrystia. Węzeł na styku dwóch części budynku oznaczany został symbolami obu partii budynku — np. na styku kruchty i zakrystii „**KZ**”. Każdy węzeł poza literą otrzymał numer, nadawany kolejno od lewej do prawej strony. Węzły przy wtórnie przemurowywanych otworach okiennych i drzewiowych otrzymały dodatkowo małe litery alfabetu po cyfrze np. **N3b**. Węzły zlokalizowane na poziomie górnych okien oznaczone zostały na początku symbolem „+” np. „+**N2**”. Dodatkowo na szczególnych rozwinięciach fragmentów lica muru zostały zastosowane oznaczenia poszczególnych faz budowlanych np. — **F.V** — faza gotycka.

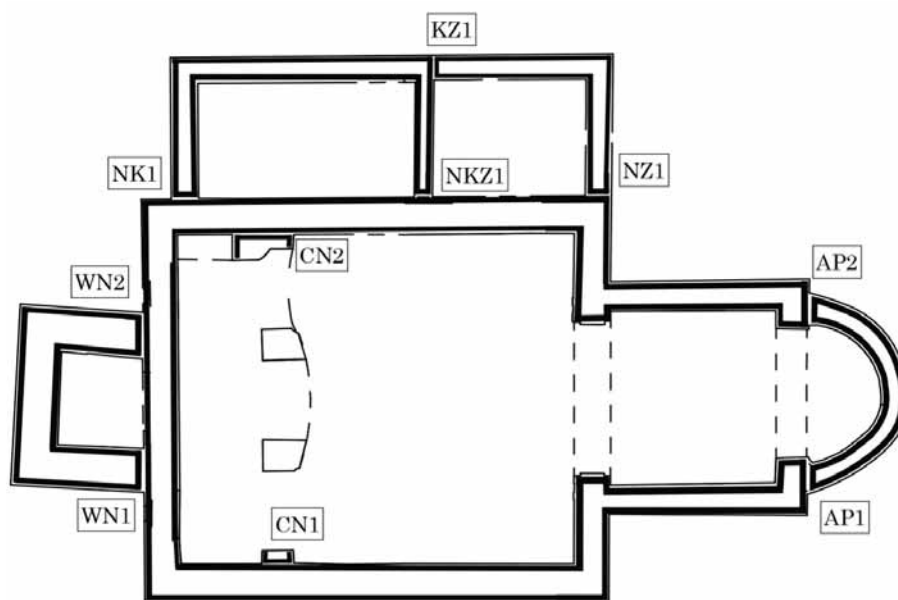
1. WĘZŁY MAGISTRALNE (il. 5-5)

Pierwszym etapem badań było sprawdzenie głównych połączeń między poszczególnymi elementami budynku, tak by móc odtworzyć chronologię rozbudowy kościoła.

Badania wykazały, że ściany korpusu i prezbiterium powstały jednocześnie. Węzły styku absydy i prezbiterium przebadano jedynie od strony zewnętrznej, stwierdzając wtórne dostawienie absydy do prezbiterium. Brak przewiązania widać najlepiej w dolnej partii węzła AP2. W trakcie wykonywania inwentaryzacji ustalono również, że absyda jest przesunięta z osi głównej kościoła, a jej łuk jest przełamany. Wyniki analizy węzłów AP1 i AP2 zaprzeczają wcześniejszym teoriom badawczym, jakoby absyda miała powstać w tym samym czasie co prezbiterium i nawa.

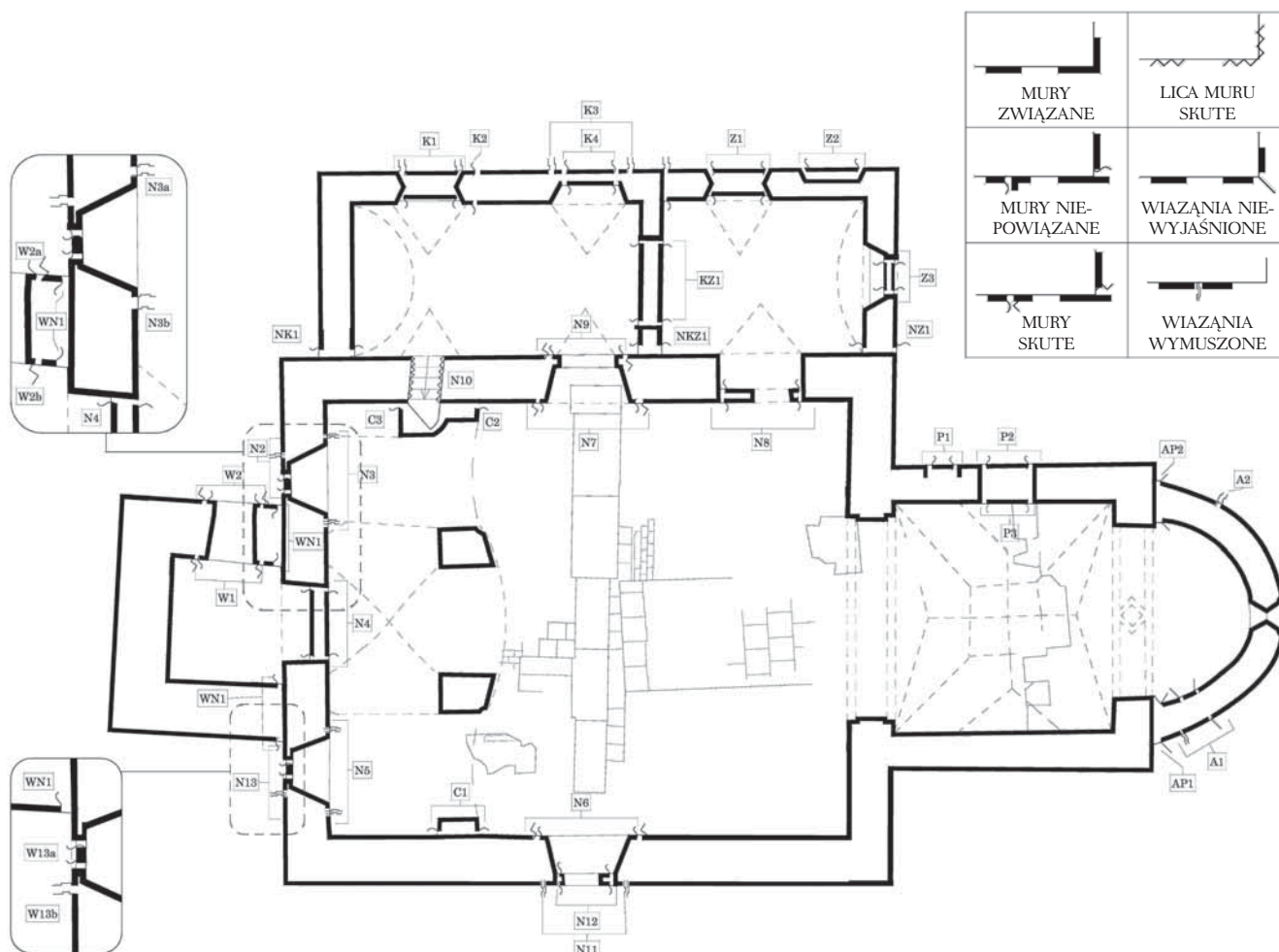
Podobnie brak przewiązania zaobserwowano na styku nawy głównej z wieżą. Od zewnątrz w narożnikach zachowały się resztki tynku, uniemożliwiające sprawdzenie przewiązania. Od środka widać, że wieża ewidentnie została dostawiona później do korpusu nawowego, jednak ze względu na sposób murowania jej ścian najprawdopodobniej powstała niedługo po nim (XIV wieku), a nie jak to twierdzi Tadeusz Kozaczewski, dopiero w wieku XIX¹⁰.

Z analiz materiałów źródłowych i analizy stylowej wynika, że esowaty w planie chór muzyczny został wstawiony do wnętrza w późnym baroku. Tezę tę potwierdzają oba węzły badawcze na styku konstrukcji chóru ze ścianami nawy (CN1 i CN2) oraz fakt, że w przeciwieństwie do ścian kościoła jest on ceglany, a nie kamienny. Styk kruchty z południową ścianą nawy (węzeł NK1) przebadano od wewnątrz i zewnątrz. Podobnie jak w przypadku chóru muzycznego, nie wykryto przewiązania między ścianami. Najprawdo-

Ilustracja 5-5. Rzut kościoła z zaznaczonymi węzłami magistralnymi. Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

¹⁰ T. Kozaczewski zapewne datował wieżę na zasadzie porównania z innymi XIII-wiecznymi kościołami z regionu, gdzie podobne wieże były dostawiane w okresie nowożytnym — np. w kościele w Lubiechowej.

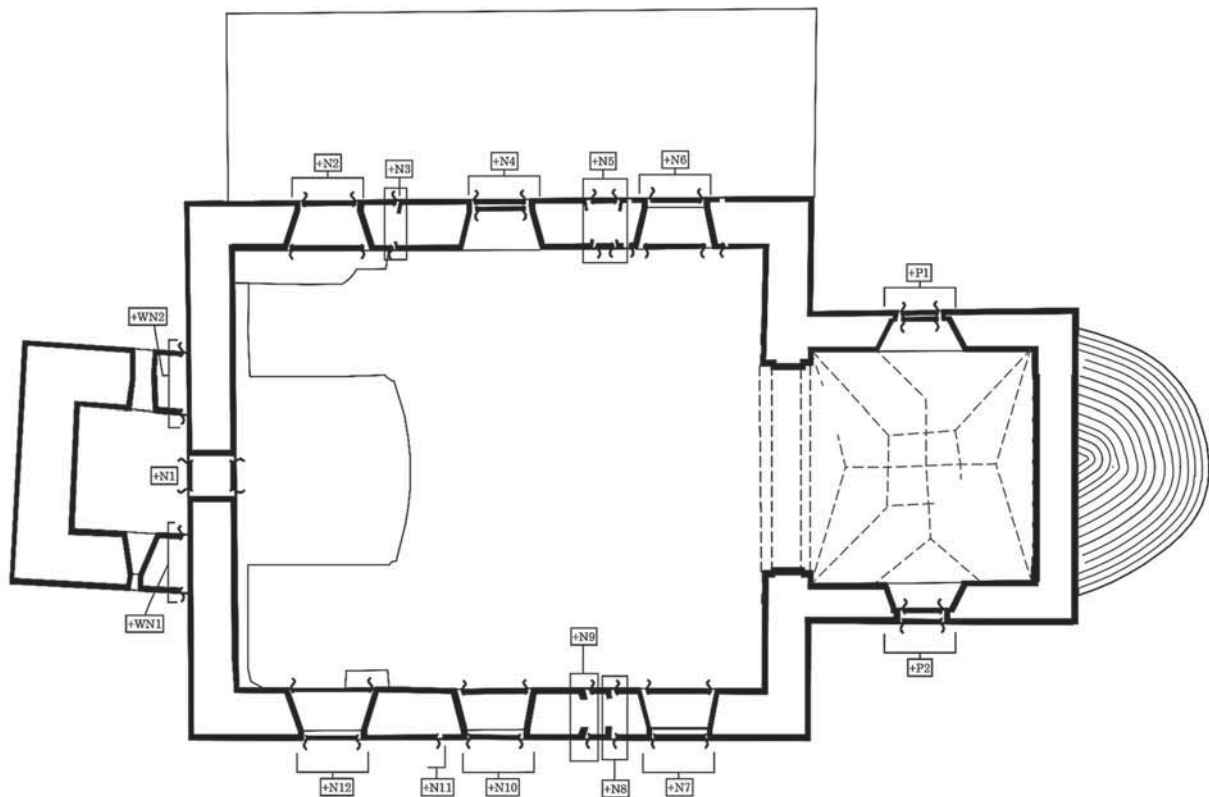

Ilustracja 5-6. Rzut przyziemia kościoła z zaznaczonymi węzłami szczegółowymi. Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

podobniej powstała ona w tym samym okresie co empora. Teorię tę podbudowuje istnienie schodów, wykutych wtórnie w południowej ścianie nawy, które prowadzą z kruchty na emporę i są jedynym wejściami pozwalającymi dostać się na poziom chóru.

Ocenie poddane zostało również połączenie kruchty i zakrystii. Węzeł KZ1 został przebadany zarówno od strony zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Analiza ściany wykazała, że zakrystia została dostawiona później, a fragment narożnika kruchty został rozebrany. Lico dostawionej ściany zostało w wymuszony sposób połączone z licem ściany kruchty (il. 5-9). Hipotezę o różnicy w czasie powstania obu fragmentów ściany potwierdza fakt, że są one budowane z tego samego kamienia, ale w inny sposób (w ścianie zakrystii luki między kamieniami są dodatkowo wypełnione bardzo drobnymi kamieniami). Ponadto w trakcie inwentaryzacji zauważono, że ściana zakrystii jest węższa niż ściana kruchty.

Dotychczas uważano, że cała przybudówka powstała dopiero w XIX wieku, jednak jak wynika z badań, kruchta jest starsza niż zakrystia. Analiza węzła NZ1 potwierdziła wyniki badań węzłów NKZ1 i NK1.

Ilustracja 5-7. Rzut na poziomie okien kościoła z zaznaczonymi węzłami szczegółowymi. Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

2. WĘZŁY SZCZEGÓŁOWE (il. 5-6, 5-7)

Węzły szczegółowe zostały wyznaczone w miejscach wtórnych przemurowań otworów okiennych i drzwiowych. Najwięcej śladów zmian pochodzących z różnych okresów funkcjonowania świątyni zachowało się w ścianach korpusu nawowego.

■ NAWA GŁÓWNA

Na środku dolnej partii południowej ściany nawy znajduje się obecnie główne wejście do świątyni i jest to hipotetyczne pierwotne wejście do kościoła (N7, N8 i N9). Wykonane zostało najpewniej równocześnie z kamiennym murem kościoła i sięgało powyżej obecnych drzwi. Widoczny u góry po lewej stronie negatyw prawdopodobnie jest śladem po najstarszym kamiennym obramieniu wejścia (o łuku pełnym). Poniżej po lewej i prawej stronie widoczny jest ślad wyrwania pierwotnego portalu. Obecne obramienie wejścia wykonane jest z ciosów kamiennych z nadprożem o łuku odcinkowym i zostało zapewne wykonane w trakcie XIX-wiecznej przebudowy. Wokół obramienia widoczne szabrowanie z cegły oraz wtórnie użyte bloki kamienne. Wejście zostało tymczasowo zamurowane bloczkami gazobetonowymi i cegłą z wstawionymi tymczasowymi drzwiami. W górnej partii ściany południowej zachowały się 3 okna o ceglany nadprożu koszowym wykonane najprawdopodobniej w trakcie XIX-wiecznej przebudowy świątyni (+N7, +N10,

+N12). Cegły obramienia połączone są ze ścianą romańską w wiązaniu wymuszonym. Po między wschodnim a środkowym oknem nowożytnym zachowało się w pełni romańskie okno (+N9), które najprawdopodobniej zostało zamurowane w trakcie XV-wiecznej przebudowy. W miejscu drugiego okna romańskiego powstało okno gotyckie, które jest jednym z większych odkryć dokonanych w trakcie badań (+N11). Jego relikty zachowały się pomiędzy zachodnim a środkowym oknem koszowym w postaci fragmentu glifu i łuku ostrego. Ślady te świadczą o zmianie otworów okiennych z małych romańskich okienek na większe zakończone ostrołucznie. Drugie okno gotyckie znajdowało się w miejscu obecnego wschodniego okna nowożytnego. O jego istnieniu świadczy zachowany fragment glifu, który został odkryty po wykruszeniu się zamurówki po wewnętrznej stronie ściany (+N8).

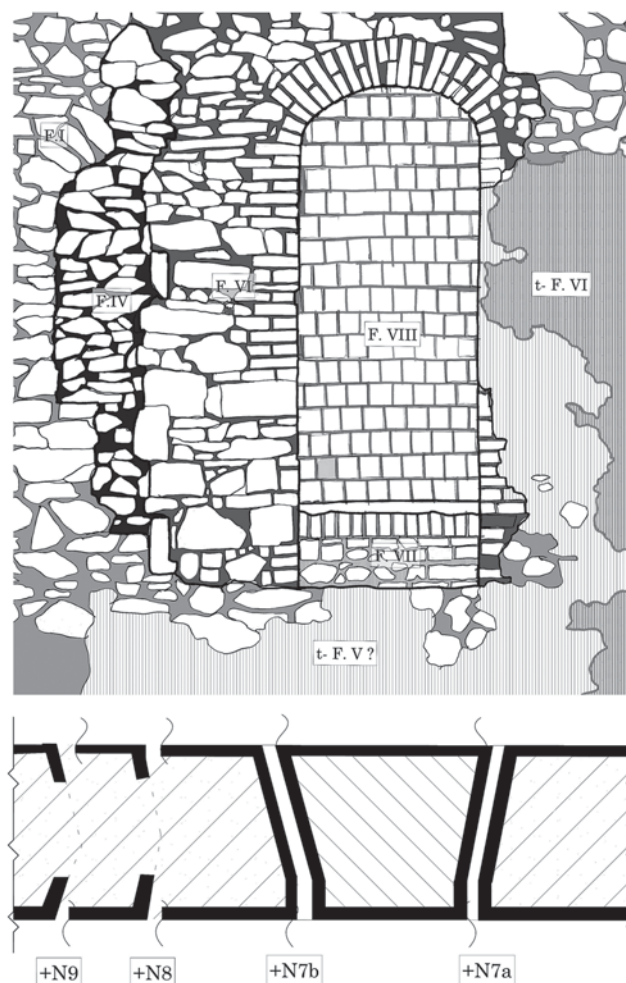
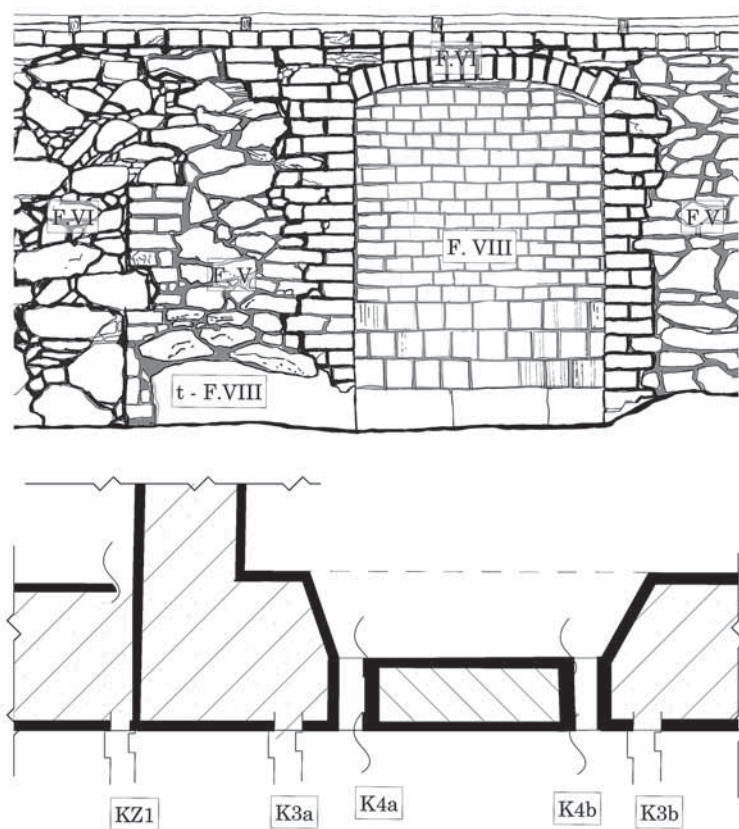
Podobnie wygląda struktura północnej ściany korpusu. W górnej partii zachowały się 3 okna nowożytnie (+N2, +N4, +N6). Po między nimi widoczne są dwa małe okienka romańskie, które w porównaniu z oknami w ścianie południowej, zachowały się w pełnym obrysie. Dowodzi to, że okna gotyckie zostały wybite tylko w ścianie południowej. W dolnej partii muru istnieją trzy otwory wejściowe. Pierwszy z nich, ulokowany na osi wejścia głównego, jest przejściem z kruchty do nawy głównej (N4 i N5). Powstał zapewne w okresie baroku, a w XIX wieku, wraz z resztą otworów wejściowych i okiennych, został przebudowany na ówczesną modłę. Drugie przejście (N6) prowadzi do nowej zakrystii i przebite zostało w momencie jej powstania. Pierwotnie o szerokości 2 m, później zostało zawężone do 80 cm. Ostatnim otworem w dolnej partii ściany jest wykute w ścianie nawy wejście na chór (N14). Ceglane schody powstały w tym samym czasie co kruchta i empora.

Górne partie ścian szczytowych nawy zostały nadmurowane, co świadczy o zmianie kąta nachylenia połaci dachowej. We wschodniej ścianie nawy widoczny jest otwór pomiędzy strychem nad prezbiterium a nawą, zaś w górnej partii ściany zachodniej zachował się otwór pozwalający dostać się z wieży na poziom dachu. Poniżej znajduje się kolejny otwór, który na pewno powstał później niż wieża, gdyż jego krawędzie wykończone są cegłą, a nie jak przypadku otworów w wieży — kamieniem. Prawdopodobnie było to alternatywne wejście na emporę, które było wykorzystywane do momentu zamurowania przejścia w węźle N3.

W dolnej części ściany na osi kościoła znajduje się pierwotne wejście do wieży z nawy głównej (N3). Zostało zamurowane najpewniej w momencie, gdy powstało oddzielne, zewnętrzne wejście do wieży od strony północnej (W1, W2). Po obu stronach przejścia do wieży, na osiach przęsł chóru, wtórnie wykuto dwa otwory okienne (N10 i N2). W oknie południowym zachowało się obramienie kamienne zwieńczone łukiem pełnym. Po między kamieniarką a pierwotną ścianą szabrowanie z cegły. Omawiane okna powstały prawdopodobnie w trakcie barokowej przebudowy świątyni. W oknie północnym ocalała stalowa krata. Najpewniej pochodzi z okresu XIX-wiecznej przebudowy świątyni, gdyż podobna zachowała w oknie zakrystii.

W trakcie analizy zachodniej ściany nawy głównej, po prawej stronie barokowego okna, odkryty został fragment ceglano-łuku odcinkowego i prawego węgara otworu (N12). Najprawdopodobniej jest to pozostałość po wejściu do nieistniejącego pomieszczenia nad kryptą przy południowo-zachodnim narożniku kościoła, które powstało zapewne w XV wieku (gotycka przebudowa). Od wnętrza świątyni nie zauważono śladu po wejściu. Prawdopodobnie został usunięty w wyniku tworzenia szerokiego glifu barokowego okna.

Ilustracja 5-8. Detal węzłów badawczych w ścianie południowej — skrajne prawe okno nawy głównej. Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

Ilustracja 5-9. Detal węzłów badawczych w okolicy obecnego wejścia do kruchty. Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

■ PREZBITERIUM

W ścianie północnej prezbiterium zachował się sklepiony odcinkowo otwór drzwiowy o szerokości 120 cm, łączący prezbiterium i dawną zakrystię (P2 i P3) oraz wnęka pod szafką liturgiczną z pierwszej zakrystii (P1). Wnęka powstała najpewniej w XV wieku wraz z zakrystią, a zamurowana została w tym samym czasie co drzwi łączące prezbiterium z pomieszczeniem zakrystii. W górnej partii ścian bocznych prezbiterium znajdują się wysokie okna zamurowane w początku XXI wieku. Prawdopodobnie w ich miejscu znajdowały się pierwotne okna romańskie, a potem gotyckie.

■ ABSYDA

W absydzie poza otworem okiennym na osi istniały najprawdopodobniej jeszcze dwa bliźniacze okienka umieszczone symetrycznie po obu jej stronach. Tezę tę potwierdzają dwa węzły A1 i A2. W pierwszym węźle widoczny jest lewy węgar okienny, połowa łuku i fragment prawego węgara. Po przeciwległej stronie większość dawnego otworu najpewniej ukryta jest pod tynkiem. Widać jedynie mały fragment glifu okiennego.

■ DOBUDÓWKA

Zachodnie okno w ścianie północnej dobudówki (K1 i K2) było zapewne pierwotnym wejściem do barokowej kruchty. W XIX wieku zamienione zostało na okno zakończone odcinkowo, zaś w miejscu obecnego wejścia do kruchty (K3 i K4) istniało wcześniej okno barokowe. Obecny kształt i dekoracyjne opaski w tynku otwory okienne i drzwiowe uzyskały w trakcie przebudowy w XIX wieku. W ścianie oddzielającej kruchtę i zakrystię istnieje zamurowany najprawdopodobniej w XIX/XX wieku otwór drzwiowy między kruchtą a zakrystią. W ścianach zewnętrznych zakrystii zachowała się blenda okienna (Z2) i dwa okna z nadprożem odcinkowym (Z1, Z3).

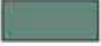

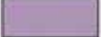

Na początku XXI wieku wszystkie otwory, z wyjątkiem okna absydy, zostały prowizorycznie zamurowane cegłą, pustakami ceramicznymi i bloczkami betonowymi.

3. FAZY BUDOWLANE

W następstwie zestawienia dotychczasowego stanu wiedzy z efektami badań architektonicznych i analizy stylistycznej powstała próba rekonstrukcji poszczególnych faz budowlanych. Opis rekonstrukcji został uzupełniony graficznym przedstawieniem poszczególnych etapów zmian jakie zachodziły w bryle kościoła (il. 5-14, 5-15).

■ Faza 1: Powstanie kościoła — początek XIII w. (il. 5-14)

Najprawdopodobniej w pierwotnej formie świątynia reprezentowała typ wiejskiego kościoła z prostokątną nawą i prezbiterium zakończonym prostą ścianą. Był to dość popu-

	MUR	TYNK	
Faza I			1 poł XIII w.
Faza II			ok. poł XIII w.
Faza III			XIV/XV w.
Faza IV			XV w. - (1454r.)
Faza V			XVII w. - (1629 r.)
Faza VI			XIX w.
Faza VII			XIX w (koniec)
Faza VIII			2001-2018

Ilustracja 5-10.
Rozwarstwienie chronologiczne elewacji wschodniej.
Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

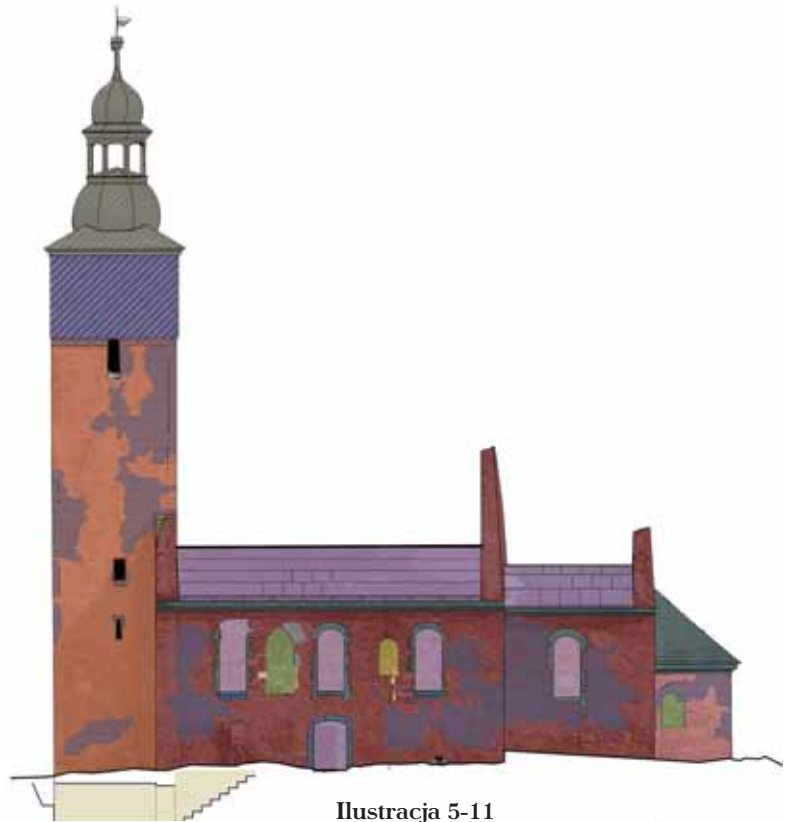
Ilustracja 5-11.
Rozwarstwienie chronologiczne elewacji południowej.
Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

Ilustracja 5-12.
Rozwarstwienie chronologiczne elewacji północnej.
Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

Ilustracja 5-13.
Rozwarstwienie chronologiczne elewacji zachodniej.
Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

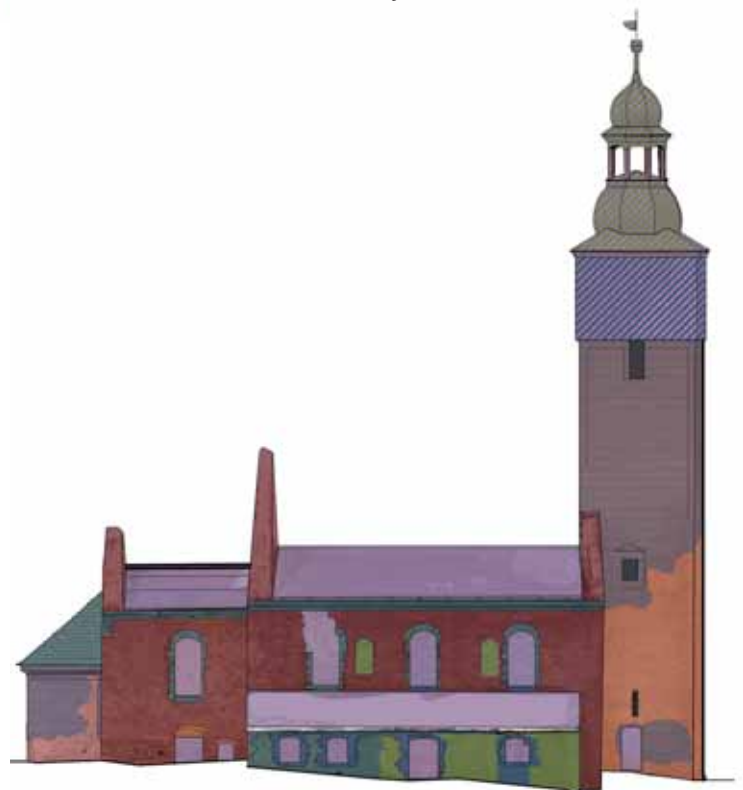
Ilustracja 5-10

Ilustracja 5-11

Ilustracja 5-13

Ilustracja 5-12

larny model układu dla tego regionu w XIII wieku. Najpewniej w prezbiterium, na wzór innych dolnośląskich świątyń (Karszów, Jemielnica) znajdowało się duże okno. Ponad to prawdopodobnie jedyne wejście do kościoła było ulokowane w południowej lub północnej ścianie nawy. Istnieje możliwość, że główne wejście mogło znajdować się na osi ściany zachodniej (przed dobudową wieży), jednak reliktyw takiego wejścia nie udało się odnaleźć w trakcie badań architektonicznych. Analizując przykłady istniejących kościołów XIII-wiecznych na terenie Śląska, nie zauważono sztywnych wytycznych dotyczących umiejscowienia wejścia. Zdarzało się nawet, że świątynia posiadała dwa wejścia.

W ścianach bocznych nawy zachowały się, zamurowane później, okna romańskie (łącznie 3). Najpewniej na obu ścianach znajdowały się po 2 okna, ale jedno z nich zostało zniszczone w trakcie gotyckiej przebudowy. Bardzo prawdopodobne, że analogiczne okna znajdowały się w ścianach bocznych prezbiterium.

■ Faza II: Dobudowa absydy 1. połowa XIII wiek (il. 5-14)

Drugim etapem rozbudowy kościoła było dodanie półkolistej absydy na zakończeniu prezbiterium. Przypuszczalnie w absydzie znajdowały się trzy okna — jedno na osi i dwa po bokach. Jedno z zamurowanych okien wyraźnie odznacza się na elewacji.

Obramienie okienka absydy ma formę wklęsłego półwałka, ozdobionego motywem dekoracyjnych guzów (nawiązanie do muszli św. Jakuba). Dwa z 8 guzów są inaczej zdobione — możliwe, że pochodzą z obramienia nieistniejących już bliźniaczych okien absydy. Podobne dekoracje można spotkać w portalach kościołów w Kondratowie i Iławie. Kolejnych podobieństw można doszukiwać się w dekoracji tympanonu kościoła w Starym Zamku nad Sobótką.

■ Faza III: dobudowanie wieży XIV/XV wiek (il. 5-14)

W kolejnym etapie rozbudowy od zachodu do korpusu głównego dostawiona została prostokątna w rzucie wieża. Prace te miały miejsce w XIV albo na początku XV wieku. Wejście do wieży prowadziło z nawy głównej. Ulokowane było na środku ściany szczytowej. Wieża wzniesiona na planie lekko nieregularnego czworoboku była popularnym rozwiązaniem stosowanym w wiejskich kościołach jednonawowych. Możliwe, że powstała ona równoległe z suchą fosą i murem okalającym cmentarz. Ze swoimi charakterystycznymi wąskimi otworami strzeleckimi stanowiłaby wówczas element większego zespołu obronnego — jedno z okien posiada nawet coś w rodzaju sedilli/ławeczki strzeleckiej. Wejście do wieży z zewnątrz na poziomie parteru mogło zostać dodane później a pierwotnie do wieży wchodziło się po drabinie przez otwór na poziomie współczesnej empery (obecnie zamurowany). Nie wiadomo, jak wyglądało pierwotne zwieńczenie wieży. Możliwe, że był to stromy dach jak w kościele w Karszowie.

■ Faza IV: Okres gotycki — połowa XV wieku (il. 5-14)

W XV wieku doszło do kolejnej przybudowy kościoła. Tym razem zostały zamurowane okna romańskie w ścianie południowej, a zamiast nich powstały dwa nowe — ostrołuczne. Fragment łuku jednego z nich zachował się do dziś. Drugie w większości zostało wchłonięte przez XIX-wieczne okno koszowe. Możliwe, że trzecie okno gotyckie znajdo-

wało się w prezbiterium, w miejscu obecnego okna. Zapewne w tym samym czasie zamurowane zostały dwa boczne okna absydy.

Kolejną dużą zmianą było założenie sklepienia gwiaździstego nad prezbiterium. Według J. Jugnity na sklepieniu namalowana była data jego powstania (1454 r.)¹¹. Niestety, w wyniku uszkodzenia dachu nad prezbiterium, część sklepienia się zawaliła i obecnie nie ma śladu po wspomianej powyżej dacie.

Istniejące sklepienie gwiaździste było typowym rozwiązaniem stosowanym w kościołach wiejskich na terenie Śląska w owym okresie. Na kopulasto formowanym podniebieniu ukształtowany został dekoracyjny układ żeber, o profilu dwuwklęsłowym, tworzący rysunek czterowierzchołkowej gwiazdy. Jest to późnogotycki wariant tego rozwiązania, w którym żebra wyprowadzono wprost ze ściany, bez żebra przewodniego i żeber przekątniowych w środkowej części sklepienia. Powód wykonania nowego późnogotyckiego sklepienia prezbiterium tłumaczyć można na dwa sposoby — zbudowano je w miejscu dawnego drewnianego pułapu albo wprowadzono je na miejsce wcześniejszego sklepienia romańskiego, w wyniku jego wcześniejszego zniszczenia.

Możliwe, że w niedługim czasie po wzniesieniu wieży powstała również krypta, która została odkryta w trakcie prac inwentaryzacyjnych prowadzonych przez Koło Naukowe Architektury Rodzimej WAPW. Pomieszczenie to znajduje się poza obrysem kościoła, przy jego południowo-zachodnim narożniku. Na jego XV-wieczną proveniencję wskazywałby sposób i materiał, z którego została wymurowana krypta. Początkowo do jej środka prowadziło jedynie wejście z zewnątrz. Prawdopodobnie w tym czasie powstało również pomieszczenie nad kryptą (na ścianie wieży widoczne są pozostałości po tynku wewnętrznym). Dodano wejście bezpośrednio z nawy głównej kościoła. Do dziś zachowały się schody, które zostały później zakryte płytami nagrobnymi i posadzką z cegły.

Najpewniej w tym samym okresie powstała pierwsza zakrystia, która była dostawiona do północnej ściany prezbiterium, w której zachowało się zamurowane przejście i szafka liturgiczna.

■ Faza V: Przebudowa barokowa (il. 5-15)

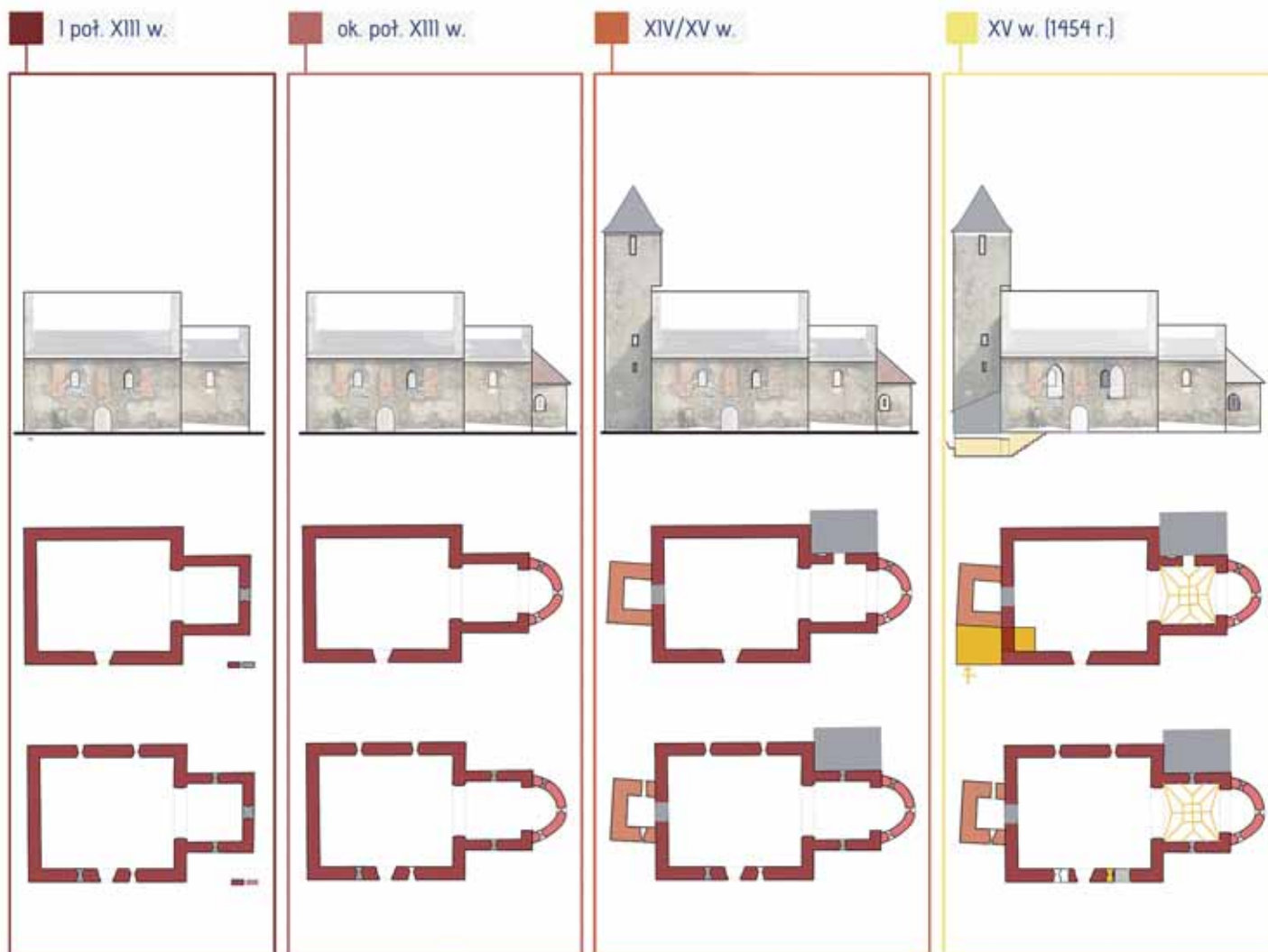
Następna faza objęła przebudowę wnętrza. Na pewno w tym okresie powstał późnobarokowy chór o wklęsło-wypukłym rzucie, na który wchodziło się po schodkach wykutych w północnej ścianie nawy. Na schody wchodziło się z powstałej w tym samym czasie kruchty. Najpewniej równolegle powstało przejście między kruchtą a nawą główną.

Bazując na tożsamy przykładach z tego okresu, kruchta mogła być przykryta trójspadowym dachem, jednak nie znaleziono żadnej przesłanki potwierdzającej tę teorię.

Najpewniej w tym okresie zostało zakryte wejście do krypty, gdyż kolidowało z chórem. Usunięte zostało również pomieszczenie nad kryptą, a wejście z nawy zamurowano. W zamian za to w ścianie zachodniej nawy powstały dwa symetrycznie ułożone okna. Prawdopodobnie w trakcie tej przebudowy nawa główna zyskała nowe okna.

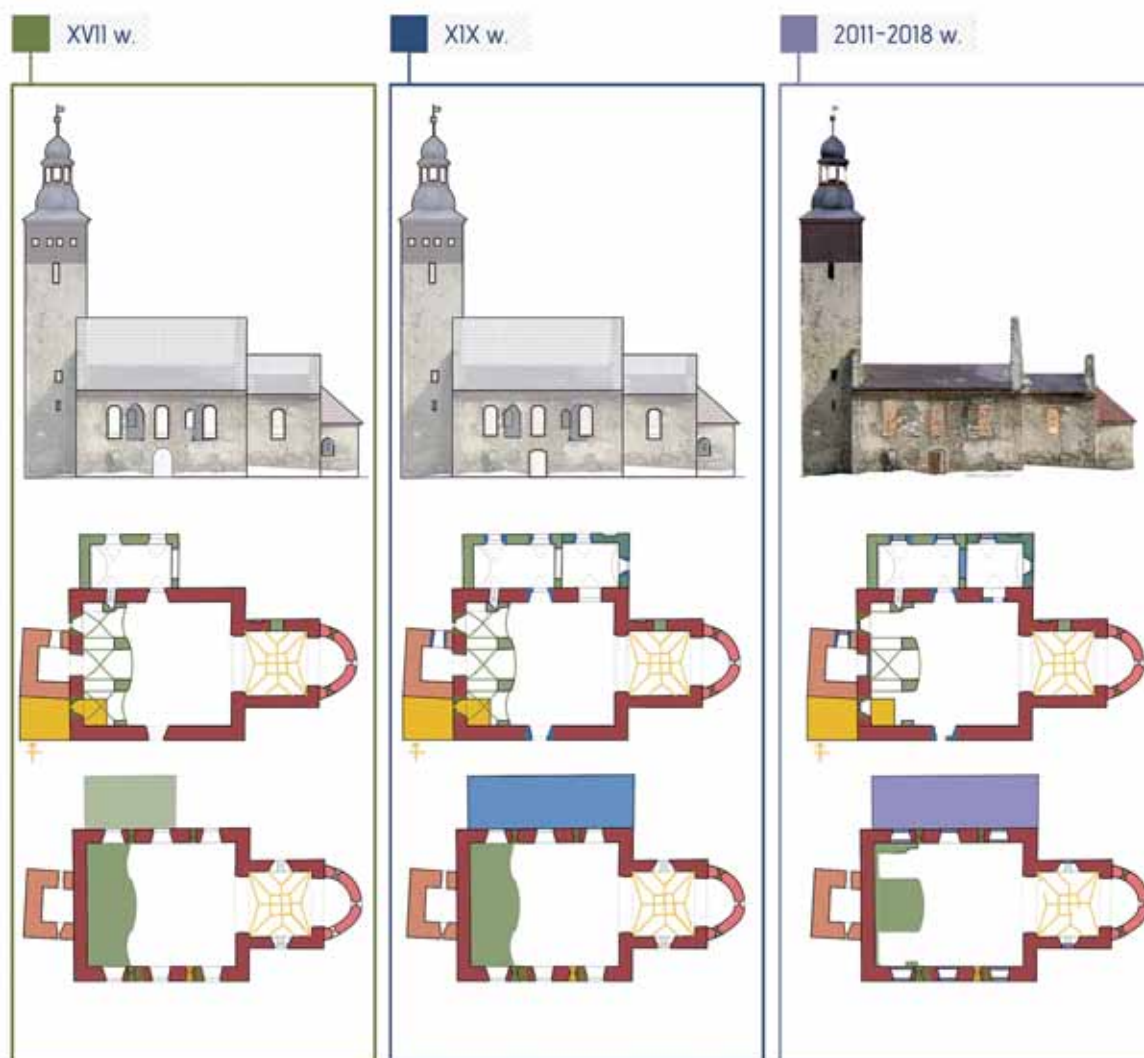
W tym czasie transformacji uległa również wieża, zyskując zwieńczenie w postaci dwukondygnacyjnego, drewnianego hełmu. Pierwszy znany hełm wieży powstał najpewniej

¹¹ J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Breslau. Erster Teil, G.P. Aderholz Buchhandlung*, Breslau, 1902 s. 149.

Ilustracja 5-14. Rekonstrukcje rysunkowe faz budowlanych — fazy I–IV. Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

	MUR	TYNK	
Faza I			1 poł XIII w.
Faza II			ok. poł XIII w.
Faza III			XIV/XV w.
Faza IV			XV w. - (1454r.)
Faza V			XVII w. - (1629 r.)
Faza VI			XIX w.
Faza VII			XIX w.(koniec)
Faza VIII			2001–2018

Ilustracja 5-15. Rekonstrukcje rysunkowe faz budowlanych — fazy V–VII. Wg I. Krawiec, oprac. I. Krawiec, 2020

w 1. połowie XVII wieku. Świadczy o tym m.in. chorągiewka z datą 1629 r. W ówczesnej formie był niższy od współczesnego. W XIX wieku została do niego dodana dolna kondygnacja w konstrukcji szkieletowej, oszalowana pionowymi deskami. Górną partię stanowi ośmiokątny, baniasty hełm z latarnią. Ten typ hełmu pojawił się w śląskiej architekturze w 1. połowie XVII wieku (zgadza się z datą na chorągiewce). Stał się na tyle popularny, że był stosowany aż do XIX wieku¹².

W trakcie prac remontowych w 2017 roku odkryta została belka z datą „1889 r.” Możliwe, że stary hełm uległ degradacji i został wówczas odtworzony w podobnej formie.

¹² I. Rybka-Ceglecka, *Opracowanie PKZ Oddział Wrocław, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej — Kościół w Kościelnikach Średnich*, Wrocław 1987, s. 12.

■ Faza VI: pierwsza przebudowa XIX wiek (il. 5-15)

W tym czasie doszło najpewniej do wyburzenia starej zakrystii i wymurowania nowej (m.in. z kamienia rozbiórkowego) obok kruchty. Całość została przekryta prawie płaskim dachem pulpitowym. Bardzo prawdopodobne, że barokowe okna zostały częściowo przebudowane (m.in. zostały skrócone, poprzez zamurowanie 3 warstw cegieł, ponieważ wcześniejsze okna sięgały poniżej poziomu aktualnego dachu dobudówki).

Jednocześnie powstało nowe wejście do wieży (od północnej strony), zamurowano stare od strony nawy i przebudowano wejście w ścianie północnej nawy oraz, analogicznie do niego, przejście między nawą a kruchtą. Przebudowane zostały również wszystkie okna przybudówki. Pierwotne wejście do kruchty zostało zamienione na okno.

Najpewniej w tym czasie został podniesiony dach, założone zostały nowe ceglane gzymsy w nawie głównej, prezbiterium, absydzie i dobudówce. Cały kościół został wówczas otynkowany, a wokół otworów wykonane zostały dekoracyjne opaski w tynku.

Obecne obramienie, zakończonego odcinkowo wejścia do kościoła od strony południowej, jest efektem XIX-wiecznej przebudowy. Możliwe, że ciosy kamienne z których jest stworzony, są pozostałością po wcześniejszym portalu jednak brakuje przesłanek dla potwierdzenia tej teorii.

■ Faza VII: późniejsze przemurowania — XIX/XX wiek (il. 5-15)

W końcu XIX lub już w początkach XX wieku kościół musiał przechodzić kolejne prace remontowe, w ramach których zamurowane zostało przejście między kruchtą a zakrystią i pomniejszone zostało wejście do zakrystii od strony nawy.

■ Faza VIII: stopniowa degradacja, zabezpieczenie ruiny — od 1945 roku do końca XX wieku (il. 5-15)

Po II wojnie światowej kościół został zamknięty, a całe wyposażenie zostało wywiezione do okolicznych parafii i muzeów. Od tamtej pory obiekt zaczął stopniowo popadać w ruinę. Sytuacji nie poprawiała zielen i drzewa porastające przykościelny cmentarz. Ich korzenie przerastały mury i rozsadzały je od środka.

■ Faza IX: początek XXI wieku (il. 5-15)

Po około 20 latach nawa główna i prezbiterium zostały zabezpieczone tymczasowymi dachami dwuspadowymi o dużo mniejszym spadku niż pierwotne połacie dachowe. Przed założeniem nowego dachu zamurowane zostały wszystkie otwory okienne oraz drzwiowe. Niektóre z nich, w wyniku wieloletniej ekspozycji na czynniki atmosferyczne (deszcz, śnieg), uległy znacznemu uszkodzeniu. Ubytki te zostały prowizorycznie zastąpione cegłą i pustakami ceramicznymi.

W drugiej dekadzie XXI wieku kościół został przekazany w zarządanie parafii w Kościelniku. Ówczesny proboszcz rozpoczął akcję ratowania obiektu. Zdobył dofinansowanie na remont rozsypanych się, drewnianego hełmu wieży. Prace remontowe trwały 2 lata. W tym czasie konstrukcja została zdemontowana a elementy zdegradowane zostały wymienione na nowe. Następnie dach hełmu pokryty został łupkiem. Jedynym nieodtworzonym elementem po pracach restauratorskich są okna w dolnej partii drewnianej konstrukcji hełmu.

PODSUMOWANIE

Jak pokazały badania, historia budowlana niepozornego wiejskiego kościoła parafialnego w Kościelnikach Średnich jest dużo bogatsza niż dotychczas uważano. Dzięki przeprowadzonym badaniom, udało się potwierdzić część teorii wysnutych przez badaczy wcześniej zajmujących się kościołem i dokonać kilku odkryć rzucających nowe światło na historię obiektu. Do największych z nich można zaliczyć odnalezienie śladów dwóch gotyckich okien w ścianie południowej nawy oraz dwóch dodatkowych okien romańskich w absydzie, rozwarstwienie na dwa etapy północnej przybudówki (na barokową kruchtę i neoklasyczną zakrystię), odkrycie i ulokowanie w czasie krypty oraz odnalezienie śladów nieistniejącej pierwszej zakrystii i pomieszczenia nad kryptą.

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: Kościelniki Średnie, kościół romański, XIII wiek, ruina, badania architektoniczne, Dolny Śląsk

Key words: Kościelniki Średnie, Romanesque church, 13th century, ruins, architectonic studies, Lower Silesia

STRESZCZENIE

W centrum wsi Kościelniki Średnie koło Lubania stoi popadający w ruinę romański kościół pw. NMP. Świątynia przetrwała nienaruszona obie wojny i dopiero jej zamknięcie w 1945 roku, a co za tym idzie brak stałej opieki, doprowadziło do stopniowego upadku budynku.

Mimo że kościół jest jednym z najstarszych obiektów w regionie, dotychczas nie doczekał się szczegółowego opracowania połączonego z inwentaryzacją i badaniami architektonicznymi. Wprawdzie świątynia została wcześniej dostrzeżona przez badaczy architektury i uwzględniona w dziełach zbiorowych dotyczących architektury regionu (H. Lutsch), architektury romańskiej na terenie Polski (Z. Świechowski) oraz kościołów XIII-wiecznych na Śląsku (T. Kozaczewski), jednak były to zaledwie zdawkowe opisy i próby datowania na bazie przekazu pisanego oraz cech stylowych. Jedyne obszerniejsze opracowanie zostało wykonane przez wrocławski oddział Pracowni Konserwacji Zabytków w 1987 roku, lecz również ograniczyło się jedynie do analiz tekstów i materiału fotograficznego.

Przyczynkiem do rozpoczęcia badań nad ruiną stała się, wykonana w 2018 roku przez Koło Naukowe Architektury Rodzimej WAPW, szczegółowa inwentaryzacja obiektu, stworzona przy pomocy nowoczesnych technik pomiarowych — tachimetru laserowego (system Flexijet) oraz oprogramowania do fotogrametrii (programu Context Capture). Powstała w ten sposób dokumentacja połączyła w sobie dokładność rysunku opartego o pomiar tachimetryczny ze szczegółowością ortofotoplanów — rozwinięć elewacji, posadzek, sklepień.

Na bazie dokumentacji fotogrametrycznej autorka wykonała analizę i rozwarstwienie chronologiczne kościoła. W następstwie zestawienia dotychczasowego stanu wiedzy z efektami badań powstała graficzna próba rekonstrukcji historii budowlanej obiektu. Udało się wyodrębnić osiem faz budowlanych, a także obalić kilka wcześniejszych teorii dotyczących datowania poszczególnych elementów budynku, m.in. przybudówki, uważanej dotychczas za XIX-wieczną, podczas gdy badania wykazały, że kruchta powstała już w baroku.

SUMMARY

THE CONSTRUCTION HISTORY OF THE CHURCH OF THE BLESSED VIRGIN MARY IN KOŚCIELNIKI ŚREDNIE IN LIGHT OF SURVEYED MEASUREMENTS AND ARCHITECTONIC STUDIES

Falling into ruin, the Church of the Blessed Virgin Mary stands in Kościelniki Średnie near Lubań. The church survived two wars intact. It was only its closing in 1945, coupled with the associated lack of any ongoing maintenance, that has led to the gradual decline of the building.

In spite of the fact that the church is one of the oldest buildings in the region, it was never the subject of any detailed research encompassing measured surveys and architectonic studies. Although it is true that this church was noted by researchers into architecture and found its way into collective works on the architecture of the region (H. Lutsch), Romanesque architecture within Poland (Z. Świechowski), and 13th century churches in Silesia (T. Kozaczewski), these were barely perfunctory descriptions, where efforts at dating were based on written records and stylistic characteristics. The only more extensive studies were carried out in 1987 by the Wrocław chapter of the PKZ Polish Studios for the Conservation of Cultural Property. However, these were also limited to analyses of textual and photographic materials.

What led to the commencement of research into the ruins was a detailed inventory survey of the building performed in 2018 by the Scientific Circle for Vernacular Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology. The survey was conducted using modern measuring techniques—a laser station (Flexijet) and photogrammetry software (Context Capture). This allowed the development of documentation combining the accuracy of drawings based on laser station technology with the detail inherent in orthophotoplans—façades, flooring, and vaulting.

It is on the basis of photogrammetric documentation that the author performed an analysis and chronological layering of the church. The graphic effort at reconstructing the history of the built structure is the result of a compilation of the current state of knowledge and the effects of research. It proved possible to identify eight construction phases as well as overturn several earlier theories regarding the dating of individual building elements, including the annexes that had been considered as dating from the 19th century, but research showed the porch to be from the Baroque period.

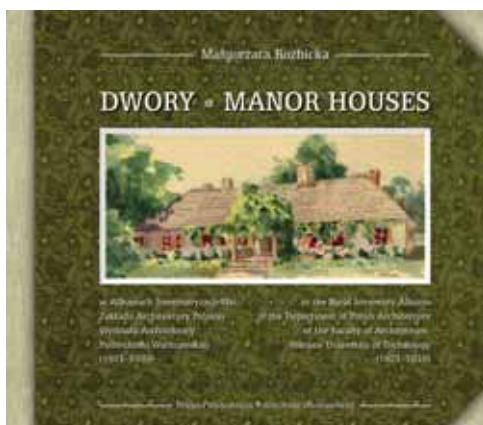
BIBLIOGRAFIA

- [1] H. Buschbech, *Geschichte der Kirchengemeinde Steinkirch, Mittel — Steinkirch*, Breslau 1899.
- [2] J. Jungnitz, *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, Breslau 1902.
- [3] T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H-O)*, Wrocław 1995.
- [4] T. Kozaczewski, *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, nr 16, Wrocław 1957.
- [5] H. Kozaczewska-Golasz, H. Golasz-Szołomicka, *Od kolumnienki do maswerku w oknach kościołów śląskich z pierwszej połowy XIII w.*, „Architectus”, nr 1 (23), 2008.
- [6] H. Lutsch, *Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, III. Der Reg. Bezirk Liegnitz*, Breslau 1891.
- [7] J. Pilch, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław 1978.
- [8] I. Rybka-Ceglecka, *Opracowanie PKZ Oddział Wrocław, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej — Kościół w Kościelnikach Średnich*, Wrocław 1987.

- [9] E. Sawińska, *Biała Karta — Ruiny kościoła filialnego pw. NMP*, Wrocław 1999.
- [10] Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce*, Warszawa 1963.
- [11] Z. Świechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955.
- [12] *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, G. Grajewski, D. Popp, Warszawa 2006.

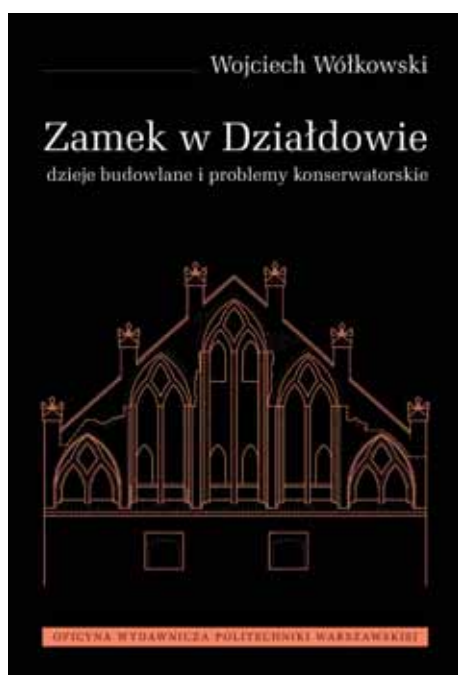
PUBLIKACJE PRACOWNIKÓW
ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

Małgorzata Rozbicka — *Dwory w Albumach Inwentaryzacji Wsi Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (1921–1939)*

Piotr Kilanowski — *Utracone kamienice warszawskie doby wczesnego modernizmu (1909–1914)*

Wojciech Wólkowski — *Zamek w Działdowie. Dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*

Alicja Szmelter — *Początki urbanistyki współczesnej. Doświadczenia zagraniczne a środowisko warszawskich urbanistów przełomu XIX i XX wieku*

ISBN 978-83-8156-353-6

9 788381 563536